

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

M.T. Asqarova., H.A. Hakimov

MAKROIQTISODIY SIYOSAT

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
huzuridagi Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan
“Makroiqtisodiyot” mutaxassisligida tahsil olayotgan
magistrantlar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT

Makroiqtisodiy siyosat. O‘quv qo‘llanma. Asqarova M.T., Hakimov H.A. - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2019. - 302 bet.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada makroiqtisodiy siyosat fanining asosiy tushunchalari, muammolari va makroiqtisodiy siyosat yuritishning asoslari bayon qilib berilgan. Jumladan, o‘quv qo‘llanmada makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash usullari, makroiqtisodiy muvozanatning turli modellari, makroiqtisodiy siyosatning fiskal va monetar yo‘nalishlari, iqtisodiy o‘shish masalalari, tashqi savdo siyosatini yuritishning nazariy asoslari hamda usullari, to‘lov balansi, valuta kursi kabi mavzular joy olgan. O‘quv qo‘llanma oliy ta’limning “Makroiqtisodiyot” mutaxassisligida tahsil olayotgan magistrantlar uchun uchun mo‘ljallangan bo‘lib, uning tarkibi “Makroiqtisodiy siyosat” fanining o‘quv dasturi va ishchi o‘quv dasturiga mos keladi.

KIRISH

Iqtisodiyotda barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, investitsiya va biznes muhitini yanada yaxshilash, milliy manfaatlarimiz uchun eng qulay tarzda jahon iqtisodiyotiga integratsilashish, iqtisodiy faollik darajasini oshirish kabi vazifalar davlat tomonidan amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat samaradorligiga, uning ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib o'tkazilayotganligiga bog'liq.

Inflatsiya sur'atlarining jilovlanishi, davlat budjeti taqchilligini tan olingan me'yorlardan ham past darajada bo'lishini ta'minlanishi respublikamizda olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beribgina qolmasdan, iqtisodiyotimizga kiritiladigan investitsiyalar ko'laminin oshishi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda aholi real daromadlarini o'stirishning muhim sharti hamdir.

Bozor iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy siyosat o'zida ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni barqarorlashtirish va muvofiqlashtirish maqsadida tuzilgan kuchli huquqiy davlat muassasalarining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va nazorat qiluvchi jarayonlarining majmuaviy tizimini aks ettiradi.

Zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy siyosat va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli ham makroiqtisodiy jarayonlarning kechishi qonuniyatlarini, makroiqtisodiy muammolarni, makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda ularni echish yo'llarini turli modellar vositasida mantiqiy izchillikka amal qilgan holda o'rganish dolzarb vazifadir.

1-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSATNING MAQSADI, VAZIFALARI VA MAKROIQTISODIY TARTIBGA SOLISHNING ZARURIYATI

1.1. “Makroiqtisodiy siyosat” fanining predmeti

Makroiqtisodiy barqarorlik va yalpi ishlab chiqarishning yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash orqali aholining turmush farovonligi darajasini o‘stirish davlat iqtisodiy siyosatida bosh maqsad bo‘lib hisoblanadi. Mamlakatimizda qisqa davr ichida bu maqsadga erishish borasida keng ko‘lamli, asrlarga tatigulik ishlar amalga oshirildi va yutuqlar qo‘lga kiritildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida yuzaga kelgan murakkab muammolarning muvaffaqiyat bilan hal etilishi, makroiqtisodiy muvozanatni ta‘minlanishi, dastlab iqtisodiy pasayishni bartaraf etilishi va so‘ngra iqtisodiy o‘shishga erishish chuqur o‘ylangan va ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosat samarasidir.

Mamlakatda amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat, uning mazmuni va mohiyati, asosiy yo‘nalishlari, jumladan, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, Inflatsiyaga qarshi siyosat, monetar, budjet - soliq, investitsiya siyosati va investitsiya faoliyatini tartibga solish kabi nazariy masalalar “Makroiqtisodiy siyosat” fani doirasida o‘rganiladi.

“Makroiqtisodiy siyosat” fani bozor iqtisodiyotining nazariy va amaliy tomonlarini o‘rganish bilan birga, makroiqtisodiy modellar orqali amaliyotda vujudga keladigan iqtisodiy muammolarni tahlil qilishda va ularning yechimini topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunga kelib ko‘pchilik mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotdagi roli sezilarli darajada katta ekanligini hisobga olsak, davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini belgilash, bozor mexanizmlariga putur etkazmagan holda iqtisodiyotni tartibga solishi muhim ekanligiga iqror bo‘lamiz. Davlat makroiqtisodiyotning boshqa sub‘ektlari hatti-harakatini belgilovchi omillarni hisobga olgan holda, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash maqsadida, o‘z tasarrufida mavjud bo‘lgan vositalar orqali ularni yo‘naltirib turadi.

Iqtisodiyotning qonun-qoidalariga amal qilish iqtisodiy siyosat orqali yuz beradi, chunki bularni anglagan holda iqtisodiyot rivojiga oid chora-tadbirlar ishlab chiqiladi va bular iqtisodiyotga ta'sir etmay qolmaydi. Iqtisodiy siyosat o'zi nima?

Iqtisodiy siyosat– bu iqtisodiyot sub'ektlarining o'z faoliyatiga oid yo'l-yo'riqlari va sa'y-harakatlarining majmuidir. Har bir iqtisodiyot ishtirokchisining, bu xonadonmi, firmami yoki davlatmi buning farqi yo'q, o'z manfaatlari bor. Bu manfaatlar amaliyotda aniq maqsad shakliga kiradi, iqtisodiy siyosat esa uni amalga oshirishga qaratiladi. Xonadonning maqsadi o'z iste'molini maksimumlashtirish va kelajakni ta'minlash uchun jamg'arma hosil etishdir. Firmaning maqsadi esa foydani maksimumlashtirish va iqtisodiy jihatdan barqarorligini ta'minlashdir. Davlatning maqsadi esa, milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini va shu asosda xalq farovonligini ta'minlashdan iborat.

Davlatning iqtisodiy siyosati – bu muayyan mamlakatning milliy iqtisodiga oid puxta o'ylangan va ishlab chiqilgan yo'l-yo'riqlari va ulardan kelib chiqadigan sa'y-harakatlaridir. Davlat iqtisodiy siyosatining aniq yo'nalishlari bor. Ular monetar, fiskal, tarkibiy, investitsion, tashqi iqtisodiy, innovatsion va boshqalar.

Iqtisodiy siyosat uch darajada bo'ladi, ular: mikro, makro va mega (xalqaro) siyosatdir.

Biz ushbu fanimizda davlatning makroiqtisodiy siyosatiga e'tibor qaratamiz.

Makroiqtisodiy siyosatning maqsadi - barqaror iqtisodiy o'sishni, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va aholining turmush darajasini yuqori darajaga ko'tarishdan iborat. Hozirgi vaqtda makroiqtisodiy siyosat takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi. U quyidagi vazifalarni bajaradi:

- iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish;
- ishchi kuchi bozorini tartibga solish;
- mintaqaviy va tarmoq tarkibidagi taraqqiyot jarayonlarini rag'batlantirish;
- ishsizlik va inflatsiyani pasaytirish;
- innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va uni tatbiq etish;
- mamlakatning ilmiy ishlab chiqarish salohiyatining rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

- bozor infratuzilmalarini rivojlantirish va takomillashtirish.

1.2. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zaruriyati

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishida davlat, uning institutlari va tarkibiy tuzilmalari muhim rol o'ynaydi. Bunda, bir tomondan, bozor va ikkinchi tomondan, davlatning tartibga solish mexanizmlari o'rtasidagi nisbat hal qiluvchi ahamiyatga egadir. XX asr davomida jahon iqtisodiyoti rivojlanishining turli bosqichlarida bozor va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarida navbatma-navbat kuchayishlar va pasayishlar kuzatildi. Shunga mos ravishda, ayrim davrlarda iqtisodiy nazariya va siyosatda davlatning rolini kuchaytirish konsepsiyasi ustunlik qilib kelgan bo'lsa (o'tgan asrning 40 - yillaridan to 70-yillargacha iqtisodiy nazariyada hukmronlik qilib kelgan keynscha ta'limot), keyingi davrlarda iqtisodiy rivojlanishda bozor tomonidan tartibga solish mexanizmining cheklanmagan imkoniyatlari konsepsiyasi (XX asrning 80-90-yillarida katta mavqega ega bo'lgan monetarizm, neoliberalizm va boshqa iqtisodiy nazariyalar) hukmronlik qildi.

Iqtisodiyot va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar chegarasi bo'yicha hozirgacha iqtisodchilar orasida yagona fikr yo'q. Bu masalada iqtisodchilar fikrini ikki guruhga bo'lish mumkin.

Angliyalik mashhur iqtisodchi Adam Smit asos solgan klassik ta'limot tarafdorlari iqtisodiyotni mukammal, o'z-o'zini tartibga solib turuvchi tizim hisoblab, davlatning unga aralashuvi iloji borija past darajada bo'lishini ma'qullaydilar. A. Smit ta'biri bilan aytganda, davlatning vazifasi "tungi qorovul" sifatida chegaralar daxlsizligi va ichki tartibni ta'minlash bilan cheklanmog'i lozim.

A. Smit vatandoshi Djon M. Keyns asos solgan "keyns"cha ta'limot tarafdorlari esa zamonaviy iqtisodiyotni tartibga solib turuvchi bozor mexanizmining mukammal emasligini ko'zda tutib, davlatning iqtisodiyotga faol ta'sir ko'rsatishi lozimligini ta'kidlaydilar. Ikkala ta'limot ham bugungi kunda amaliyotda sof holda qo'llanilmasada, iqtisodchilar o'rtasida hanuzgacha qizg'in munozaralar keltirib chiqaradi va o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida davlatning tartibga solish roli nafaqat davlat sektori, balki xususiy sektorga nisbatan ham muntazam kuchayib borayotganligini kuzatish mumkin.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga yoki ma'muriy-buyruqbozlikka asoslanishidan qat'iy nazar uni davlat tomonidan tartibga solish har qanday hukumat uchun ob'ektiv zaruriyatdir.

“Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishdeganda davlat muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan va mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan qonunchilik, ijroiya va nazorat xarakteriga ega bo'lgan chora-tadbirlar tizimi tushuniladi”¹. Davlatning iqtisodiy siyosati xo'jalik yuritish sub'ektlari va uy xo'jaliklari moliyalarining mustahkamlanishiga, milliy kapitalni jamg'arilishiga, milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun kredit resurslarini olishning osonlashuviga ko'maklashishi lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning aniq yo'nalishlari, shakllari va ko'lamlari mamlakatning ma'lum davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Davlatning iqtisodiy sohani boshqarishdagi asosiy vazifasi – bu aholining muttasil oshib boruvchi ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan moddiy ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlashdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, bozor iqtisodiyoti sof ko'rinishda hech bir mamlakatda uchramaydi. Rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy mexanizm uzaro bir-birini to'ldiruvchi xarakterda bo'lgan ikki blokdan iborat: bozorning o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solish. O'z navbatida, davlatning iqtisodiyotga aralashuv darajasi turli mamlakatlarda turlichadir. Misol uchun Skandinaviya mamlakatlarida (Shvetsiya, Niderlandiya, Daniya va b.) davlat iqtisodiy jarayonlarga Shimoliy Amerika mamlakatlaridan (AQSh, Kanada) ko'ra faolroq ta'sir ko'rsatib keladi.

¹Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономика: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма,2008., с.58

1.3. Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari va makroiqtisodiy siyosat

“Davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli nafaqat bozorlarning faoliyat ko‘rsatish shart-sharoitlarini yaratish bilan cheklanib qolmay shuningdek, ijtimoiy manfaatlar mutanosibligini va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, hamda ichki va tashqi siyosatda milliy manfaatlarni himoya qilishni ham o‘z ichiga oladi”².

Samarali faoliyat ko‘rsatayotgan bozor mexanizmi ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni katta qiyinchiliklarsiz yechish imkoniyatini beradi. Ya‘ni, ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar manfaatlarini birlashtiradi, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishni rag‘batlantiradi, mahsulot sifatini oshiradi, xarajatlarning pasayishiga, tovar assortimentlarining muntazam yangilanib borishiga, aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar nomenklaturasining kengayishiga olib keladi. Afsuski, eng mukammal faoliyat ko‘rsatayotgan bozor mexanizmi ham jamiyat hayotida paydo bo‘layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etishga ojizdir. Shuning uchun ham, bozor mexanizmiga bo‘ysunmaydigan, uning ta‘sir doirasidan tashqarida bo‘lgan bir qancha muammolar yyechimini davlat o‘z bo‘yniga oladi.

Davlat ixtiyorida esa eng avvalo, quyidagi funktsiya va vazifalar saqlanib qolinishi lozim:

- pul emissiyasi, pul-kredit va soliq-budjetni tartibga solish dastaklari, ya‘ni makroiqtisodiy siyosat dastaklari;
- shaxsning huquq va erkinligini, mulkdorlar va xo‘jalik sub‘ektlari huquqlarining kafolatlanishini ta‘minlash;
- barqaror makroiqtisodiy holatni shakllantirish;
- umumiy maqsadlarda foydalanuvchi xizmatlarni va moddiy ne‘matlarni yetkazib berishda minimal ijtimoiy standartlarni ta‘minlash (ta‘lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat, kommunikatsiyalar va hayotni ta‘minlovchi boshqa moddiy ne‘matlar va xizmatlar);
- monopoliyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirish va raqobat muhitini qo‘llab-quvvatlash;

²Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник /Под общей ред. А.А. Аузана. - М.: ИНФРА-М, 2007, с.124

- ilm-fanni, innovatsion faoliyatni va axborot texnologiyalarini rivojlantirish;
- faol tashqi iqtisodiy siyosat yurgizish, qo‘shni mamlakatlar bilan integratsion aloqalarni rivojlantirish;
- iqtisodiyotning yuksalishi va aholi farovonligining oshishini ta’minlovchi umumdavlat ahamiyatida bo‘lgan ishlab chiqarish, ijtimoiy va ekologik infratuzilmalarni shakllantirish;
- ijtimoiy himoyalanganmagan aholi guruhlarini qo‘llab-quvvatlash;
- atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik tartibga solish tizimlarini takomillashtirish, ekologik muammolarni yechishda xalqaro hamkorlik yuritish;
- takror ishlab chiqarishning oqilona hududiy nisbatlarini shakllantirish va mintaqalar ishlab chiqarish kuchlarini kompleks rivojlantirish;
- mamlakat milliy xavfsizligini ta’minlash;
- bozor munosabatlarining huquqiy poydevorini yaratish va qonunlarning so‘zsiz amal qilinishini ta’minlash, institutsional infratuzilmani rivojlantirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish.

O‘tish davrida mulkni boshqarishdagi davlatning roli nihoyatda ma’suliyatli va nisbatan murakkabroq bo‘ladi. Eng avvalo, hukmron mavqega ega bo‘lgan davlat mulki monopoliyasiga chek qo‘yish, uni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish talab etiladi. Davlat mulkida faqatgina uning iqtisodiy rivojlanishi va milliy xavfsizligining asosini belgilab beruvchi korxonalar qoldiriladi

Davlat jamiyat barqarorligini ta’minlashda quyidagi tadbirlarni amalga oshiradi:

– davlat soliq siyosati orqali o‘z budjeti vositasida inson farovonligining ma’lum standartiga oid ajralmas huquqini ro‘yobga chiqarish maqsadida turli toifadagi insonlar daromadlarini qayta taqsimlaydi.

–davlatning navbatdagi funksiyasi milliy iqtisodiyot ko‘lamida xo‘jalik yuritishning yuqori samarasini ta’minlash. Agar bozor mexanizmi ishlab chiqarish samaradorligini alohida firma, tarmoq doirasida ta’minlasa, davlat bu muammoning yechimini milliy iqtisodiyot darajasida hal etadi.

Davlat ilmiy asoslangan pul-kredit va soliq budjet siyosatini yuritgan holda iqtisodiyotni zarur pul miqdori bilan ta'minlaydi. Ishlab chiqarish omillari mulkdorlarining investitsion faoliyatini soliqdagi ayovchanlik va davlat xarajatlari orqali rag'batlantiradi.

Davlat ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosat yuritadi. Davlat hududlar o'rtasidagi farqlarni yaqinlashtirishga (tenglashtirish)ga moddiy sharoit yaratadi. Shuningdek, hududlarning geografik tarixini, milliy-madaniy xususiyatlarini ham inobatga oladi.

Davlat antimonopol va antiinflasyon siyosat yuritadi. Usiz iqtisodiyot samarali rivojlana olmaydi. Inflatsiya va monopoliya raqobatli bozor iqtisodiyotining doimiy kasalidir. Bozor mexanizmi davlat aralashuvisiz uni davolay olmaydi.

Davlat tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga rahbarlik qiladi. Bozor bunday vazifani bajara olmaydi. Bu tashqi savdo siyosati, to'lov balansi, valyuta kursiga ta'sir kabilardir. Bozor mexanizmi ish kuchining xalqaro oqimini, tovar va pul kapitalini nazorat eta olmaydi.

Davlatning aholini ijtimoiy tovarlar bilan ta'minlash funksiyasi, bozor mexanizmi inson ehtiyojlarini to'la ta'minlay olishga ojiz. Shunday ehtiyojlar borki, ularni pul bilan ta'minlab bo'lmaydi. Bular – yurt tinchligini saqlash. Bu ne'matlar iste'molida jamiyatning a'zosi sifatida har bir inson qatnashadi.

Makroiqtisodiy siyosat esa yuqoridagi chora-tadbirlarni amalga oshirishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy siyosat deganda davlat tomonidan iqtisodiyotning asosiy umumiy vazifalarini belgilash va bu vazifalarni amalga oshirishning zarur vositalaridan foydalanish borasidagi chora-tadbirlari tushuniladi.

Makroiqtisodiy siyosatning asosiy tiplari sifatida **budjet-soliq** va **pul-kredit siyosati** o'zaro farqlanadi.

Asosiy vazifalar bo'lib to'liq bandlilik, Inflatsiyaning oldini olish, iqtisodiy o'sish va to'lov balansining barqarorligi hisoblanadi.

Budjet-soliq siyosati Moliya vazirligi rahbarligida amalga oshiriladi va davlatning soliq tizimi va davlat xarajatlaridan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning maqsadlarini amalga oshirish uchun foydalanish borasidagi faoliyatidan iborat.

Boshqa bir ta'rifga ko'ra, budjet-soliq siyosati-hukmatning to'liq bandlilik, to'lov balansining muvozanati va iqtisodiy o'sishni (noinflatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida) ta'minlashga qaratilgan, davlat xarajatlari, soliqqa tortish va davlat budjeti holatini o'zgartirish borasidagi chora-tadbirlari majmuidir.

Budjet soliq siyosatining quyidagi maqsadlari ajratib ko'rsatiladi:

- iqtisodiyotdagi davriy tebranishlar darajasini pasaytirish;
- barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- inflatsiyaning mo'tadil darajasini ta'minlagan holda bandlilikning yuqori darajasiga erishish;
- to'lov balansining muvozanatini ta'minlash.

Pul-kredit siyosati mamlakat markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi. U pul aylanishining va mamlakat pul tizimining barqarorligini, noinflatsion iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ishsizlikni cheklash, to'lov balansini barqarorlashtirishga qaratiladi.

Bu yakuniy maqsadlarga oraliq mo'ljallar hisoblangan pul massasi, foiz stavkasi va almashinuv kursini tartibga solish orqali erishiladi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari bo'lib hisob stavkasi (qayta moliyalashtirish stavkasi), depozitlarni majburiy zahiralash me'yori va ochiq bozordagi operatsiyalar hisoblanadi.

Investitsiya siyosati, tarkibiy siyosat, ijtimoiy siyosat, tashqi savdo siyosati va valyuta siyosati makroiqtisodiy siyosat ko'rinishlariga budjet-soliq va pul-kredit siyosatining **xususiy hollari (tarkibiy qismi)** sifatida kiritiladi.

Davlatning makroiqtisodiy siyosati har doim milliy bo'ladi, mamlakat rivojining ichki va tashqi sharoitini hisobga oladi. Siyosatda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy kon'yunkturaning milliy iqtisodiyotga nechog'lik ta'sir etishi, unda kutilayotgan o'zgarishlar mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatning qandayligi, mamlakat iqtisodiyotining resurslar bilan ta'minlanish darajasidan kelib chiqadi, ilgari amalga oshirilgan chora-tadbirlar bergan natija ham hisobga olinadi.

Makroiqtisodiy siyosat davlat rahbarlarining irodasi va qat'iyatligiga va yetilgan iqtisodiy muammolarni naqadar idrok etishlariga ham bog'liq bo'ladi. U milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda ma'lum maqsadlarni ko'zlaydi. Bulardan asosiylari quyidagilar:

1. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash. Bu yalpi ichki mahsulotning bir maromda va yetarli sur'atlar bilan o'sishiga sharoit hozirlashni bildiradi, chunki YaIM qanchalik tez o'ssa, mamlakat iqtisodiy qudrati shunchalik oshadi.

2. Milliy iqtisodiyotning mustaqilligini ta'minlash, uning chet elga qaram bo'lishiga yo'l qo'ymaslik. Iqtisodiyot qanchalik mustaqil bo'lsa, shunchalik milliy manfaatlarga ko'proq xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash. Bu iqtisodiy aylanmaning uzluksizligini, ya'ni takror ishlab chiqarishning to'xtovsiz davom etishini, iqtisodiy falajlikka yo'l qo'yilmasligini bildiradi.

4. Milliy pul qadr-qimmatining barqarorligini ta'minlash, mamlakatdagi pul muomalasining me'yorida borishiga erishish, pulni iqtisodiy aloqalarning muntazam ishlab turuvchi vositasiga aylantirish.

5. Aholi turmush farovonligini oshirib, iqtisodiyotning ijtimoiyligini to'laroq yuzaga chiqarishga ko'maklashish.

6. Milliy iqtisodiyotni xalqaro integratsion jarayonlar va globallasuvda faol ishtirok etib, xalqaro iqtisodiyotda o'z o'rnini topishi, baynalminal iqtisodiy munosabatlarning teng huquqli ishtirokchisiga aylanishiga erishish.

7. Milliy iqtisodiyotning istiqbolini ta'minlash, ya'ni uni uzoq kelajakda o'sib borishiga sharoit hozirlash.

Bular iqtisodiy siyosatning strategik, ya'ni uzoq davrga mo'ljallangan maqsadi hisoblanadi. Biroq, uning qisqa vaqtdagi taktik, ya'ni juz'iy maqsadlari ham bor. Bular jumlasiga iqtisodiy tanglikdan chiqib ketish, narxlarning barqarorligini ta'minlash, investitsion faollikni rag'batlantirish, eksport salohiyatini oshirish, innovatsiyalarni ta'minlash, yangi tashqi bozorlarga kirib borish kabilar kiradi. Juz'iy maqsadlar strategik maqsadlardan kelib chiqadi va ularga xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Makroiqtisodiy siyosat deganda davlat tomonidan iqtisodiyotning asosiy umumiy vazifalarini belgilash va bu vazifalarni amalga oshirishning zarur vositalaridan foydalanish borasidagi chora-tadbirlari tushuniladi.

Makroiqtisodiy siyosatning asosiy tiplari sifatida budjet-soliq va pul-kredit siyosati o‘zaro farqlanadi.

Investitsiya siyosati, tarkibiy siyosat, ijtimoiy siyosat, tashqi savdo siyosati va valyuta siyosati makroiqtisodiy siyosat ko‘rinishlariga budjet-soliq va pul-kredit siyosatining xususiy hollari (tarkibiy qismi) sifatida kiritiladi.

Davlatning makroiqtisodiy siyosati har doim milliy bo‘ladi, mamlakat rivojining ichki va tashqi sharoitini hisobga oladi. Siyosatda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy kon’yunkturaning milliy iqtisodiyotga nechog‘lik ta’sir etishi, unda kutilayotgan o‘zgarishlar mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatning qandayligi, mamlakat iqtisodiyotining resurslar bilan ta’minlanish darajasidan kelib chiqadi, ilgari amalga oshirilgan chora-tadbirlar bergan natija ham hisobga olinadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy siyosat deganda nimani tushunasiz?
2. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zaruriyati nimalardan iborat?
3. Davlatning makroiqtisodiy funksiyalari nimalar?
4. Makroiqtisodiy siyosat nima va uning qanday turlari mavjud?

2-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSAT OLIB BORISH VOSITALARI

2.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy holat, to'plangan tajriba, tanlangan rivojlanish modeli va strategik maqsadlaridan kelib chiqib o'zgarib turuvchi usullar va vositalardan foydalanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish huquqiy, ma'muriy va iqtisodiy usularga bo'linadi.

Iqtisodiyotni huquqiy tartibga solish o'z ichiga turli mulk shaklida bo'lgan korxonalar va bozor tarkiblari (birja, banklar, aksiyadorlik korxonalari) faoliyat ko'rsatishi me'yorlarini ta'minlovchi qonunlarni ishlab chiqish va qo'llash, antimonopol tartibga solish, iste'molchilar huquqlari va jamiyat manfaatlarini himoya qilish, tadbirkorlar va yollanma ishchilar o'rtasidagi vositachilik va hokazolarni qamrab oladi. Shuningdek, bozor sharoitlariga mos bo'lgan yangi soliq qonunchiligi, aholini ijtimoiy himoyalovchi qonunlar tizimi lozim. O'tish iqtisodiyoti sharoitlarida davlat mulkini xususiylashtirish, kichik va xususiy biznesni qo'llab-quvvatlash jarayonlarini huquqiy ta'minlash talab qilinadi.

Iqtisodiy tartibga solishning ma'muriy usullari iqtisodiy faoliyatning alohida sohalari yoki aholi qatlamlari uchun taqiqlash, ruxsat berish va majburiy chora-tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Ma'muriy chora-tadbirlar orqali, misol uchun, monopolistlar va ijtimoiy ahamiyati yuqori tovarlar narxlari ustidan davlat nazorati yurgiziladi. Tashqi iqtisodiy faoliyat tizimida milliy iqtisodiyot manfaatlarini himoya qilish uchun alohida tovar yoki tovar guruhlari uchun eksport va import kvotalarini o'rnatish, tashqi savdoni litsenziyalash usullaridan foydalaniladi. Ma'muriy usullar asosan, atrof-muhit va sog'liqni saqlash sohalarida keng qo'llaniladi.

Tartibga solishning yaxlit iqtisodiy usullar tizimini yaratish davlatning o'tish davridagi eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu maqsadda quyidagilardan foydalaniladi:

- budjet-soliq siyosati;
- pul-kredit siyosati;

- narxlar orqali tartibga solish;
- amortizatsiya siyosati;
- bevosita tartibga solish usullari – davlat buyurtmasi, kvotalar, litsenziyalar, bevosita budjetdan moliyalashtirish.

Davlat tomonidan tartibga solishning alohida shakli bo‘lib bashoratlash va dasturlar ishlab chiqish xizmat qiladi. Umuman mamlakat, iqtisodiy va ijtimoiy sohaning alohida tarmoqlari, mintaqalar, shuningdek, faoliyat turlari ham (iqtisodiyotga chet el investitsiyalarini jalb qilish, xususiylashtirish, bandlik, va hokazolar) ularning ob’ekti bo‘lib hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish amaliyoti rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida ham qo‘llanilsada, bozorga o‘tish davrida iqtisodiyotni tartibga solishning ushbu usuli ahamiyatiga ko‘ra har doimgidan ham yuqoriroq bo‘ladi. Bashoratlash va dasturlashda rivojlanishning strategik va taktik maqsad va vazifalari, unga erishishning bosqichlari va chora-tadbirlari, uni amalga oshirishning tegishli vositalari aniqlanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi to‘liq ravishda mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashga, ichki va tashqi omillardagi ehtimoldagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda uning barqaror rivojlanishiga yo‘naltirilishi lozim.

Bozorga o‘tish sharoitida iqtisodiyotni samarali boshqarish vazifasini davlat tomonidan amalga oshirishda muhim shart-sharoitlardan biri bo‘lib iqtisodiy va siyosiy muhitda professional harakat qila oladigan davlat boshqaruvi va apparati tarkibini shakllantirish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqaruv tizimi tarkibida tegishli vazirliklarning hududiy va viloyatlarning iqtisodiy organlari, shuningdek, tumanlar va shaharlar va qishloq ma‘muriy organlari muhim o‘rin tutadi. Iqtisodiyotni va ijtimoiy sohani boshqaruvchi respublika organlaridan joylarda soliq, tabiiy resurslar va atrof-muhit, mehnat va ijtimoiy himoya, moliya va statistika masalalariga ma’sul tegishli vazirlik va davlat qo‘mitalarining bo‘linmalari faoliyat ko‘rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida shakllangan iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish tizimi mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotida kechayotgan o'zgarishlardan kelib chiqqan holda tizimning to'liq samaradorligini oshirish yo'nalishida takomillashib boradi.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish vazifasi umumdavlat va mintaqaviy muammolarni yechishda tarmoq va hududiy boshqaruv organlari o'rtasidagi o'zaro harakatlarning samaradorligini oshirishni talab etadi. Bu esa pirovard maqsadda mamlakatning barqaror rivojlanishi bosqichiga o'tishni ta'minlab beradi.

2.2. Ma'muriy va iqtisodiy vositalar

Ma'muriy vositalar qo'shimcha moddiy rag'batlantirishni yaratish yoki moliyaviy zarar xavfi bilan bog'lanmagan. Ular davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda ta'qiq, ruxsat va majbur qilish choralarini qamrab oladi.

Ta'qiqlar va ruxsatlar bo'yicha bir necha misollar keltiramiz. Fransiya hukumati Parij aglomeratsiyasi hududida yangi sanoat korxonalarini qurishni ta'qiq qildi hamda bu maqsadga erishish uchun yangi korxonalariga soliqlarni oshirish, katta jarimalar solish kabi iqtisodiy choralar ko'rish yo'lidan bormay, shunchaki yangi sanoat qurilishlariga litsenziya (ruxsatnoma) berishni to'xtatib qo'ydi. Niderlandiya hukumati sobiq harbiy dengiz bazasidan yo'lovchi tashish va savdo porti sifatida foydalanishga ruxsat berib, shu tariqa sarmoya qo'yiladigan yangi soha yaratib berdi. Natijada, port hududida xo'jalik faolligi yuksaldi. Afrika mamlakatlaridan birining hukumati davlat milliy bog'idan uyushtirilgan sayyohlik maqsadida foydalanishga ruxsat berdi. Bundan mahalliy va xorijiy sayyohlik foydalanib qoldi.

Majbur etish choralarini esa, barcha rivojlangan mamlakatlar davlat organlarining sanoat korxonalarini zimmasiga o'zida yoshlarning ishlab chiqarish o'quvini tashkil etish, ishlayotganlar uchun muayyan maishiy qulayliklar yaratish, tozalash inshootlarini o'rnatish vazifalarini yuklashini misol qilib keltirish mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlangan mamlakatlarda ma'muriy boshqaruv vositalaridan kam miqyosda foydalaniladi. Ularning ta'sir sohasi asosan

atrof - muhit muxofazasi hamda aholining nisbatan kam ijtimoiy himoyalangan qatlamlari uchun eng muhim maishiy sharoitlar yaratib berish bilan cheklanadi. Biroq, mushkul vaziyatlarda, masalan, urush davrida, iqtisodiyotning og'ir ahvoli chog'ida ularning mavqei keskin oshadi. Urushdan keyingi Yaponiyada iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha eng keng miqyosli davlat ma'muriy tadbirlari pul islohoti va yetakchi konsernlarning bo'lib tashlanishidan iborat bo'lgandi.

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi.

Birinchiidan, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchiidan, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlar mahsulotini kafolatlangan baholarda sotib olish va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlat aholining ayrim guruhlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashqari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan tadbirlaridan biridir.

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir. Bu funktsiyani bajarishda ham davlat fiskal siyosat vositalaridan foydalanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatli, ammo foyda ko'rib ishlamaydigan tarmoq yoki korxonalarini qo'llab quvvatlash maqsadlari davlat budjeti orqali daromadlar va resurslarni tarmoqlar orasida qayta taqsimlash zaruriyatini tug'diradi.

Bu vazifa barcha tarmoqlardan olingan soliq tushumlari hisobiga moliyalashtiriladigan markazlashgan investitsiya mablag'larini ustuvor tarmoqlarga yo'naltirish, shu tarmoqlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar ajratish orqali amalga oshiriladi.

Kommunal xo‘jalik, shu jumladan jamoat transporti kabi sohalar iqtisodiyot tarmoqlarining samarali ishlashi, normal hayotiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish uchun zarur xizmatlarni ko‘rsatgani holda rentabelli sohalar bo‘lmagani uchun ham davlat budjetidan dotatsiya oladilar.

Soliqlar yordamida amalga oshiriladigan davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari orasida asosiy kapital hamda u bilan bog‘liq hosilalarning jadallashtirilgan amortizatsiyasi va moliya vazirligi ruxsatnomalari doirasida amalga oshiriladigan yashirin zahiralarning realizatsiyasi alohida o‘rin tutadi. Hozirgi sharoitlarda asosiy kapitalni jadallashtirilgan amortizatsiyasi jamg‘armalar, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o‘zgarishlarni rag‘batlantirishning asosiy omili hamda xo‘jalik sikliga, bandlik va ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari (ITTKI)ga ta‘sir ko‘rsatishning muhim vositasi hisoblanadi. Uning mohiyati - mashinalar, uskuna, jihozlar, binolar va inshootlar eskirishi jismoniy jarayoni ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga o‘tkazish orqali ishlab chiqarish xarajatlaridan ajratib olinishidir.

Qarshimizda investitsiyalarning davlat tomonidan boshqariluvining qudratli richagi turibdi - bu foydalarning soliqlardan ozod qilinishi, ularni amortizatsion jamg‘armalarga yashirish hamda yangi kapital joylashtiruvlari uchun majburiy foydalanishdir (bu mablag‘lardan boshqa maqsadlarda foydalanib bo‘lmaydi, ularni harakatsiz qoldirish ham mumkin emas).

Asosiy kapitalni tezlashgan amortizatsiyalarini hisobdan chiqarish me‘yorlarini o‘zgartirib turilishi barcha rivojlangan mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini moliyaviy ta‘minlash uchun, ilmiy tadqiqotlarni rag‘batlantirish va ularni natijalarini joriy etish uchun davlat kon‘yunktura va tarkibiy siyosati vositasi sifatida keng miqyosda foydalaniladi. Me‘yoriy amortizatsiya chegirmalarini o‘zgartirishning samarasi kon‘yunktura uchun qulay bo‘lgan yillarda seziladi, ya‘ni inqiroz va pasayish davrlarida amortizatsiyadan foydalanish siyosati kuchsiz bo‘ladi.

Kon‘yunktura qanchalik yomon bo‘lsa, shunchalik foydadan ishlatish qiyinlashadi, o‘z – o‘zini moliyaviy ta‘minlash uchun imkoniyatlar kamayadi, davlat tomonidan beriladigan amortizatsiya imtiyozlari esa xususiy investitsiya beruvchilarni o‘ziga kamroq tortadi.

Davlat boshqaruvining vositasi sifatida budjetning xo‘jalik maqsadlaridagi xarajatlari ham foydalaniladi. Bu birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalar va kafolatlari, shuningdek, mahsulotlarni sotib olishga ketgan harajatlar va xususiy sektordagi hizmat ko‘rsatishlardir.

2.3. Davlat sektori

Davlat sarmoyasini sarflash kengroq darajada davlat iqtisodiyotini tartibga solishda muhim rol o‘ynaydi. U bir vaqtning o‘zida xususiy xo‘jalikka ta’sir ko‘rsatuvchi ob’ekt va vosita hisoblanadi.

Davlat sektoriga davlat organlari, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari va davlat ishtirokidagi tashkilotlar kiradi.

Davlat ishtirokidagi tashkilotlarga quyidagilar kiradi:

- ustav fondida davlat ulushi mavjud tijorat tashkilotlari (uning miqdoridan qat’iy nazar);

- davlat organi yoki davlat tashkiloti tomonidan to‘liq yoki qisman tashkil qilingan yoki ta’sis etilgan notijorat tashkiloti (ularning ishtirok etish darajasi ham ahamiyatga ega emas).

Davlat sektori - markaziy va mahalliy davlat organlariga butunlay yoki qisman tegishli bo‘lgan xo‘jalik ob’ektlari majmuasini tashkil etadi. Davlat sektoriga – sof bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga qadar ko‘pchilik mamlakatlarda bor bo‘lgan, pochta, qisman transport xizmati, qurol – yarog‘larni tayyorlash va boshqalar ham kiradi.

Ba’zi bir mamlakatlarda davlat sektori tarmoqlar bilan korxonalarni milliy lashtirish (Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Avstriya) natijasida, boshqa davlatlarda esa (AQSh, Shvetsiya, Yaponiya) qurish yoki inqirozga uchragan xo‘jalik ob’ektlarini sotib olish natijasida vujudga keldi. Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarning milliy boyligida davlat sektorini ulushi ikkinchi guruhga nisbatan yuqoridir.

Davlat sektorining sezilarli qismi - infratuzilma ob’ektlari bo‘lib ko‘p hollarda norentabeldir. Ikkinchi qismi xom ashyo va energetika tarmoqlaridagi davlat korxonalari bo‘lib, unda katta investitsiyalar talab qilingan holda sarmoyaning

aylanishi ancha sustdir. Davlat firmalarining rentabelligi xususiy firmalarga qaraganda odatda past bo'ladi. Davlat sektorining bozor xo'jaligi sharoitida faoliyat ko'rsatishi tamoyillari xususiy firmalarning tamoyillaridan bir qancha farq qiladi va davlati sektorini umumdavlat iqtisodiy masalalarini hal etishga qaratilgan va xususiy xo'jaliklar daromadini oshirishga imkoniyat yaratishga qaratilgan.

Infratuzilma, energetika, xom - ashyo tarmoqlari, ITTKI, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda, atrof - muhitni himoya qilish sohalari yakka hokimli foyda, ko'pincha umuman foydaning o'zi davlat sektorining birinchi darajali maqsadi hisoblanmaydi. Negaki ushbu sohalardan yuqori foydani hech kim talab qilmaydi, zararlar esa budjet hisobidan qoplanadi. Shu sababli davlat sektori arzon xizmatlardan kelib chiqib xususiy sektordagi chiqimlarni kamaytiradi.

Davlat sektori aktiv ravishda iqtisodni davlat vositalari orqali boshqarishda qo'llaniladi. Chunki, kon'yunkturani yomonlashgan sharoitida, depressiya yoki inqiroz holatida, xususiy sarmoya sarflash qisqarganda davlat sektoriga investitsiyalar o'sishi ko'payadi. Shunday qilib, hukumat organlari ishlab chiqarishni pasayishi va ishsizlikni o'sishiga qarshi harakat qilishga intiladi.

Davlat sektori davlatning tarkibiy siyosatida muhim rol o'ynaydi. Faoliyat sohalari, tarmoqlar yoki hududlarga xususiy sarmoya yetarli darajada yetib bormasa davlat yangi ob'ektlarni tashkil etadi yoki eskilarini kengaytiradi va qayta quradi. Shunday qilib davlat sektori ITTKI xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda katta rol o'ynaydi. Davlat firmalari tashqi savdo, chet elga sarmoyalarni chiqarish, ko'pincha milliy sarmoyani qaysi bir mamlakatga joylashtirish yoki kiritishda ko'ngilli rolida chiqishadi.

Davlat sektorining o'lchami, uning milliy iqtisodiyotdagi hissasi nafaqat yangi qurilishlar, sotib olishlar natijasida o'zgaradi, balki davlat sektorini rentabeli va qayta qurilgan ob'ektlarni xususiylashtirish va xususiy sarmoyalarga sotish oqibatidir.

2.4. Makroiqtisodiy siyosat vositalari

Makroiqtisodiy siyosatning bosh vositalari bo'lib budjet-soliq (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosati hisoblanadi.

Monetar siyosat – bu davlatning pul-kredit siyosati bo‘lib, pul muomalasini tartiblash, tovar va pul massasi o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash, iqtisodiyotdagi pul oqimlarini boshqarib turish siyosati hisoblanadi. Uning maqsadi narxlarni va shunga ko‘ra milliy pul birligi xarid qurbini, uning valyuta kursini barqarorlashtirish, oxir-oqibatda pulga talab bilan uning taklifini muvozanatlashtirishdan iborat bo‘ladi.

Monetar siyosatning uchta asosiy vositasi bor:

1. Qayta moliyalashtirish siyosati. Bunda davlat nomidan markaziy banklar hisob stavkasini o‘zgartiradi. Stavka oshganda pul qimmatlashib, unga talab qisqaradi. U pasaytirilganda pul arzonlashib, unga talab oshadi. Bu ayni paytda kreditning arzon yoki qimmat bo‘lishini bildiradi. Bu esa iqtisodiyotga kredit hisobidan yuboriladigan investitsiyalarni o‘zgartirib, uning o‘sishiga ta‘sir etadi.

2. Ochiq bozorda operatsiyalar o‘tkazish siyosati. Bu davlat obligatsiyalarini chiqarib, firmalar, banklar va aholiga sotish va vaqti kelganda ularni qaytadan sotib olishni bildiradi. Bu obligatsiyalarni olish qulay bo‘ladi, chunki ularga qat‘iy belgilangan foizni davlat to‘laydi, bu bilan ularning daromadlilik kafolatlanadi. Davlat obligatsiyalari sotilganda pul ularga bog‘lanib qoladi, natijada uning muomaladagi miqdori qisqaradi. Aksincha, ular qaytadan sotib olinganda pul ulardan bo‘shab, muomalaga keladi, u yerdagi pul miqdori ko‘payadi. Demak, bu usul bilan ham pul miqdori tartiblanadi.

3. Majburiy zahira siyosati. Bu siyosatga binoan markaziy banklar boshqa banklar uchun kredit resursining majburiy zahiraini kiritadi. Bu tartibga ko‘ra banklar kreditga beriladigan pulning bir qismini markaziy banklar ixtiyoriga beradi. Bu zahira oshsa, kredit puli qisqaradi, agar u kamaysa, bu pul ko‘payadi.

Masalan, mamlakatda jami kredit resurslari 80 mlrd. dollar. Shundan 10 foiz zahira o‘tkazilsa, kredit uchun 72 mlrd. dollar qoladi. Bordi-yu bu zahira 15 foizga chiqarilsa, kreditga 68 mlrd. dollar qoladi. Bu bilan kreditga mo‘ljallangan pulning taklifi oshadi yoki qisqaradi. Shunga qarab, kredit olish goh oshib, goh qisqarib turadi. Monetar siyosatning aytilgan yo‘nalishlari shuni ko‘rsatadiki, unda turli iqtisodiy vositalar qo‘llaniladi.

Fiskal siyosat- davlatning soliq-budjet siyosatidir, unga binoan soliqlar belgilanadi, budjet mablag'lari aniq maqsadlar yo'lida ishlatiladi. Soliq siyosati soliqlar vositasida budjetga pul to'plashga qaratiladi. Unga binoan soliq turlari aniqlanadi, soliq stavkalari, soliq solinadigan ob'ektlar, soliq imtiyozlari, soliq undirish tartibi belgilanadi. Soliqlar davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishida qo'llaniladigan asosiy vositadir.

Soliq tizimi nafaqat soliqlarni undirish, balki rag'batlantirish xususiyatiga ega bo'lishi lozim.

Iqtisodiyotni rag'batlantirish zarur bo'lganda, soliqlardan imtiyozlar beriladi. Bunda soliq kamaytiriladi, soliqni undirish muhlati cho'ziladi yoki umuman soliq undirilmaydi. Natijada firmalarga tegadigan foyda ko'payadi, ular foydani reinvestitsiya qiladi, ya'ni qaytadan ishlab chiqarishni o'stirishga yuboradi.

Fiskal siyosatda iqtisodiyotni barqarorlashtirish va o'stirish uchun ikki xil yo'ldan boriladi:

1) ilgari kiritilgan va hozir amalda bo'lgan iqtisodiy stabilizatorlarni – vositalarni qo'llashni davom ettirish.

Davlat qonun yo'li bilan shunday tartibni o'rnatadiki, unga binoan moliya normativlari (me'yorlari) joriy etiladi. Bular sharoit o'zgarishiga qarab, to'g'ridan-to'g'ri amal qilaveradi. Bular jumlasiga soliq stavkalarini, ishsizlik nafaqasi miqdori, daromadlarning inflatsiyaga qarab indeksatsiya qilinishi, ijtimoiy yordam ko'rsatish normativlarini kiritish mumkin. Masalan, daromad solig'i daromad miqdoriga nisbatan 15 foiz qilib belgilansa, daromad ko'payishi bilan uning miqdori ham to'g'ridan-to'g'ri oshadi. Daromadlarni 80 foiz indeksatsiyalash tartibi o'rnatilgan bo'lsa, narx oshgan taqdirda, shu 80 foiz darajada daromad ham ko'paytiriladi;

2) sharoitga qarab yangi normativlarni kiritish yo'lidan borish, bu diskretsiyon fiskal siyosat deb yuritiladi. Bu siyosatga asosan yangi soliq stavkalari joriy etiladi, yangi soliqlar kiritiladi, budjet mablag'larini sarflash normativlari o'zgartiriladi. Diskretsiyon siyosat o'zgargan sharoitga moslashish siyosatidir. Iqtisodiyot bir maromda o'sib borayotganda, birinchi yo'l, u tanglikka yo'liqib, undan chiqish kerak bo'lganda, ikkinchi, ya'ni diskretsiyon yo'l ustuvor bo'ladi.

Fiskal siyosat budjet orqali ham iqtisodiyotga ta'sir etadi. Budjet hisobidan davlat ishlab chiqarish infratuzilmasiga katta investitsiyalarni yuboradi, milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatli ish (masalan, yangi texnologiyani yaratish) bilan shug'ullanuvchi korxonalariga subsidiya beriladi. Subsidiya moliyaviy yordam sifatida qaytarib olinmaydi, uning hisobidan xarajatlar qoplanib, foyda ko'payadi, bu bilan korxonalar rag'batlantiriladi.

Budjet siyosati ijtimoiy ne'matlarning yaratilishini kanda qilmay va kerakli miqdorda pul bilan ta'minlab turishga qaratiladi. Davlat budjeti balanslashgan bo'lishi, ya'ni daromadlarga qarab xarajatlar qilinishi zarur bo'ladi. Budjet siyosati shundan kelib chiqqan holda budjet defitsitiga yo'l bermaslikni, defitsit yuz bergan taqdirda ham, bu me'yorida bo'lishiga qaratiladi. Budjet siyosati davlatning ichki va tashqi qarzining ham me'yorida bo'lishini ta'minlashi zarur.

Qisqacha xulosalar

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy holat, to'plangan tajriba, tanlangan rivojlanish modeli va strategik maqsadlaridan kelib chiqib o'zgarib turuvchi usullar va vositalardan foydalanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish huquqiy, ma'muriy va iqtisodiy usularga bo'linadi.

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir. Bu funktsiyani bajarishda davlat fiskal siyosat vositalaridan foydalanadi.

Davlat sektoriga davlat organlari, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va davlat ishtirokidagi tashkilotlar kiradi.

Makroiqtisodiy siyosatning bosh vositalari bo'lib budjet-soliq (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosati hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari qaysilar?

2. Ma'muriy vositalarga nimalar kiradi?
3. Iqtisodiy vositalar orasida amortizatsiya siyosati qanday rol o'ynaydi?
4. Davlat sektori nima?
5. Makroiqtisodiy siyosat olib borishni asosiy vositalari qaysilar?

3-BOB. IQTISODIY O‘SISH VA UNI TA‘MINLOVCHI OMILLAR

3.1. Barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash – makroiqtisodiy siyosatning bosh maqsadi.

Iqtisodiy o‘shish deganda, kishilarning talab – ehtiyojini qondirish uchun zarur bo‘lgan moddiy mahsulot va xizmatlarni, ya’ni barcha noz – ne‘matlarni ishlab chiqarishning ko‘payib borishi tushuniladi. Iqtisodiy o‘shish nafaqat iste‘mol buyumlari, balki ishlab chiqarish vositalari, ya’ni resurslarni ham ko‘plab ishlab chiqarishini anglatadi, chunki o‘shish jamiyat a‘zolarining joriy iste‘molini qondirish bilan cheklanmay, kelajakda ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali bo‘lg‘usi iste‘molni qondirishni ham mo‘ljallaydi. Ishlab chiqarish faoliyati jamiyat hayotining birlamchi asosi bo‘lganligi uchun iqtisodiy o‘shish ijtimoiy taraqqiyot uchun moddiy zamin yaratib beradi. Jamiyatdagi chuqur va sifatli o‘zgarishlar iqtisodiy o‘shish sur‘atlariga qarab yuz beradi. Hozirgi bosqichda jamiyat hayotidagi shiddatli o‘zgarishlar barqaror o‘shish natijasidir. Iqtisodiy o‘shish jamiyatdagi ishlab chiqarish hajmini yoki aholi jon boshiga yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmini ortib borishi bilan o‘lchanadi. Uni albatta real yalpi milliy mahsulot yoki real milliy daromadning ko‘payishi ifoda etadi.

Iqtisodiy o‘shish to‘liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko‘payishi tendensiyasini anglatadi. Iqtisodiy o‘shish jamiyati taklifning o‘shishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o‘shish muammosini o‘rganish natijasida real ishlab chiqarish tizimi duch keluvchi - cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammosiga yechim topiladi.

Demak, iqtisodiy o‘shish omillari va ular samaradorligini o‘rganish hamda tahlil qilish jamiyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Iqtisodiy o‘shish nafaqat mamlakat real daromadlarining o‘shishi, shuningdek, jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromadlarning o‘shishini ham anglatadi.

Iqtisodiy o‘shish nazariyasi va modellarida YaIM o‘rniga SIM, YaMD, SMD ko‘rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o‘shish

daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi. Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini anglatadi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida yetarlicha muqobilik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

Xususan, bugungi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi hamon davom etayotgan bir paytda, O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish manbalari va shart-sharoitlari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish joizdir: tabiiy resurslar; jamg'arilgan jismoniy kapital; ishlab chiqarish va ilmiy-texnik salohiyat; inson kapitalining rivojlanish darajasi; tashqi iqtisodiy aloqalarning o'sish darajasi (jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi darajasi) va boshqalar.

Barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy omillari yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish salohiyati, zamonaviy xizmatlar turlari va qulay infratuzilmani, shuningdek qishloq xo'jaligini optimal darajada o'sishi hisoblanib, ularni mutanosib rivojlantirish pirovardida yashash sifatini doimiy oshirib borishga qaratilgan bo'ladi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

3.2. Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarining o'zgarish omillari va turlari.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, iqtisodiyotni mamlakat shiddat bilan bir iqtisodiy tizimdan keyingi iqtisodiy tizimga o'tishda mamlakat iqtisodiyoti yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishish kerak bo'ladi. Yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari - bu amalga oshirilgan

muvozanatlashtirilgan makroiqtisodiy siyosatni, iqtisodiyotni erkinlashtirishni, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlar jarayonlarini jadallashuvi va chuqurlashuvini natijasidir.

Mamlakatda iqtisodiy o'sish darajasini aniqlash uchun birinchi navbatda hisoblash nuqtasini o'rnatish lozim.

Ko'pgina davlatlar o'zini darajasini AQSH bilan tenglashtiradi. Turli xildagi ishlab chiqarish omillarini birikishi hamda turli xil davlatlarning rivojlanishi sharoiti, iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilab berishga yo'l qo'ymaydi, degan bir fikr mavjud. Buning uchun bir qator asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

1. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM;
2. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni turlari;
3. Aholining turmush darajasi va sifati;
4. Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarining natijasi.

Shuningdek, iqtisodiy o'sish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar mavjud bo'lib ularga quyidagi ko'rsatkichlarni kiritishimiz mumkin. Yalpi ichki mahsulot, sof ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, sof milliy daromad, shaxsiy daromad, shaxsiy tasarrufdagi daromad, iste'mol, jamg'arish kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar sifatida keltirish mumkin. Bundan tashqari iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi, eksport va import hajmi, tarkibi, o'sish sur'atlari, resurslardan foydalanishning samaradorligini xarakterlovchi mehnat unumdorligi, fond qaytimi, davlat byudjeti taqchilligi, deflator, iste'mol baholari indeksi, ishsizlik darajasi, aholining ish bilan bandlik darajasi, investitsiyalar hajmi va tarkibiy tuzilishi kabi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi. Xususan, YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida (odatda 1 yil) ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarining umumiy yig'indisidan iborat. YaIM agregat ko'rsatkich sifatida, mamlakatdagi iqtisodiy salohiyat darajasini xarakterlaydi. Mamlakatda amalga oshirilayotgan barcha iqtisodiy islohotlarning natijasini ko'rsatadigan ushbu ko'rsatkich davlatning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini ham ifodalaydi. Shuning uchun

YaIMning barqaror o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash resublikamiz iqtisodiy salohiyatini oshirishning asosiy shartidir.

Aytib o‘tish joizki, iqtisodiy rivojlanish darajasi bu tarixiy tushuncha bo‘lib, milliy iqtisodiy rivojlanishning har bir pog‘onasi hamda jahon hamjamiyatiga uning asosiy ko‘rsatkichlariga ozmi-ko‘pmi o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, turmush sifatini aniqlash uchun o‘z ichiga ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hamda aholining savodxonligini oshishi hayot kechirish davomiyligi ayrim ko‘rsatkichlardan yoki bo‘lmasa, umumjamiyatning rivojlanishini ta‘minlovchi indekslardan foydalanilmoqda.

Iqtisodiy o‘shish 2 usul bilan aniqlanadi va o‘lchanadi.

1- usul real YaIM ni (YaMM,SMM) o‘tgan davrga nisbatan o‘zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari harakatini ifodalash uchun foydalaniladi.

2- usul real YaIM ni (YaMM , SMM) o‘tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga o‘zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakat ijtimoiy rivojlanishi darajasining va harakatining sifat o‘zgarishlarini ifodalash uchun foydalanadi. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlari va qo‘shimcha o‘shish sur‘atlari bir - biridan farqlanadi:

$$A) \text{ bazis o' shish sur'ati} = \frac{Y_i}{Y_0}$$

$$B) \text{ zanjirli o' shish sur'ati} = \frac{Y_i}{Y_{i-1}}$$

Qo‘shimcha o‘shish sur‘atlari quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi.

$$A) \text{ bazis qo' shimcha o' shish sur'ati} = \frac{Y_i - Y_0}{Y_0}$$

$$B) \text{ zanjirli qo' shimcha o' shish sur'ati} = \frac{Y_0 - Y_{i-1}}{Y_{i-1}}$$

Bunda , Y_0 – bazis yildagi real YaIM

Y_i – yildagi real YaIM

Yi –1 - bundan avvalgi yildagi real YaIM

Ko'pchilik mamlakatlarning tarixiy tajribasida tasdiqlangan qonuniyat borki, unga ko'ra iqtisodiy o'sishning ko'lami va sur'atlari o'zaro teskari mutanosiblikda o'zgaradi, ya'ni o'sish ko'lami miqdoran oshgan sari, uning sur'atlari pasayishiga moyil bo'ladi. Iqtisodiy o'sishning nafaqat miqdoriy, balki sifat me'yori ham mavjud.

Real ishlab chiqarish hajmlarining uzoq muddatli o'sishi sur'atlarini, ko'lamlarini, samaradorligi va sifati oshishini belgilovchi hodisa va jarayonlar iqtisodiy o'sish omillari deyiladi.

Iqtisodiy o'sish omillari ikki guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh omillari iqtisodiy o'sishni fizik (ashyoviy) jihatdan ta'minlaydi. Bu guruhga ishlab chiqarish omillari kiritiladi: tabiiy resurslarning soni va sifati; mehnat resurslarining soni va sifati; asosiy kapital hajmi; texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil etish; jamiyatda tadbirkorlik malakalarining rivojlanishi darajasi va hokazo.

Agar iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko'proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrga iqtisodiyotning rivojlanishi ko'proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o'sishni modellashtirishda diqqat markazida real sektor turadi.

Ikkinchi guruhga omillari jamiyatdagi iqtisodiy o'sish potensialini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi omillar – talab va taqsimot omillari bilvosita omillar) kiritiladi: bozorning monopollashuvi darajasini pasayishi; iqtisodiyotdagi soliq muhiti; kredit-bank tizimi samaradorligi; iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlarining o'sishi; eksport hajmining o'sishi; iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarini qayta taqsimlash imkoniyatlari; daromadlarni taqsimlashning shakllangan tizimi va boshqalar.

Yuqoridagi biz ko'rib chiqqan iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi talab va taqsimot omillari oqilona tashkil etilsagina mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlanishi mumkin. Fikrimizcha, barqaror iqtisodiy o'sish - bu uzoq vaqt davomida iqtisodiyotni yuqori sur'atlar bilan o'sib borishini ifodalaydigan ko'rsatgichdir. Makroiqtisodiyot nazariyasi va jahon amaliyoti ko'rsatishicha, mamlakatlarni yillik

YaIMni o'sish sur'ati 7 % dan kam bo'lmasa, YaIMning hajmi 10 yilda 2 marta ko'payadi. Aksincha YaIMning yillik o'sish sur'ati 10 % dan kam bo'lmasa, mamlakat YaIM hajmi 7 yilda 2 marta ko'payadi.

Iqtisodchi olimlar duch kelgan muammolardan biri bu - iqtisodiy o'sishning turlichaligidir. Chunki ba'zi mamlakatlarda yuqori o'sish sur'atlar bilan, ba'zi davlatlar o'rtacha o'sish suratlar bilan, bazilari esa umuman iqtisodiy o'sish kuzatilmagan ba'zida umuman iqtisodiy o'sish o'rniga iqtisodiy pasayish (stagnatsiya) holatlari kuzatiladi. Ushbu holatlarni baholash va ilmiy asoslash uchun 20-asrda ko'plab olimlar izlanishlar olib borishgan. Ushbu izlanishlarning eng umumiy qilishgani va muvoffaqiyatli yakunlagan iqtisodchi olim Xalqaro rivojlantirish va taraqqiyot jahon banki iqtisodchisi Lent Pritchett tomonidan olib borilgan izlanishlar bo'lib hisoblanadi. Uning fikricha iqtisodiy o'sish turlari quyidagi 6 turga bo'linadi (u har bir iqtisodiy o'sish turini geografik makonlar nomi bilan ifodalagan):³ yuqori adirlar; adirlar; platolar; cho'qqilar; tekisliklar; denverlar (bunda tekisliklardan cho'qqilarga o'tish davri nazarda tutiladi).

Yuqori adirlar, bunda Pitch mamlakat aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM yillik 3 % oralig'idagi yuqori o'sish sur'atini nazarda tutadi. Bunday o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan davlatlar asosan Sharqiy Osiyodagi 11 ta mamlakatlar (Yaponiya, Gonkong, Koreya, Malayziya, Singapur, Tayvan, Tailand), ba'zi Yevropa mamlakatlari (Kipr, Irlandiya, Malta) va Afrikadagi Botsvana misol bo'la oladi.

Adirlar, bunday turga odatda o'zoq muddat davr mobaynida barqaror iqtisodiy o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan va yillik aholi jon boshiga 1.5 – 3 % ga YaIM hajmi o'sishi kuzatiladigan mamlakatlar kiradi. Bular AQSh, Avstraliya, Kanada; industriallashtirilgan G'arbiy Yevropa mamlakatlari (Fransiya, Germaniya, Italiya, Gretsiya, Ispaniya, Shveysariya, Daniya, Belgiya, Finlyandiya, Avstriya); osiyo mamlakatlaridan Xitoy, Birma, Filippin, Bangladesh, Pokistan, Izroil, Turkiya, Tunis; ba'zi Lotin Amerikasidagi mamlakatlar (Barbados, Kolumbiya, Kosta-Rika, Meksika).

³Шараев Ю.В. “Теория экономического роста”, Учебник, ВЭШ, -М.: 2006 стр. 256

Platolar, o'sishning bunday turiga avval yuqori o'sishga ega bo'lib (1.5 – 3 %) so'ngra yana pasayish (0.66-0 %) kuzatilgan mamlakatlar iqtisodiyoti misol bo'la oladi. Bu mamlakatlar Braziliya, Dominikan Respublikasi, Salvador, Gvatemala va ba'zi rivojlangan mamlakatlar Gollandiya, Ispaniya, Yangi Zelandiya, Shvetsiya va bir qator Afrika mamlakatlari — Efiopiya, Gambiya, Gvineya-Bisau, Keniya, Lesoto, Marokko, Malavi, Svazilend.

Cho'qqilar, bunday turdagi iqtisodiy o'sish mamlaktlarning avval yuqori sur'atlar bilan o'sish kuzatilib birdaniga pasayish kuzatilgan mamlakatlar kiradi. Ushbu mamlakatlar Buyuk Britaniya, Papua—Yangi Gvineya, Eron, Iroq, Iordaniya, Suriya; bir guruh Afrika va Lotin Amerika mamlakatlari Aljir, Namibiya, Misr, Kamerun, Kongo, Kot-d'Ivuar, Gabon, Liberiya, Mozambik, Niger, Nigeriya, Serra-Leone, JAR, Togo, Zoir, Zambiya, Argentina, Boliviya, Ekvador, Gayana, Gonduras, Yamayka, Nikaragua, Panama, Paragvay, Peru, Surinam, Trinidad Tobago.

Tekisliklar, ushbu iqtisodiy o'sish turidagi davlatlar geografik nomi kabi iqtisodiy o'sish past bo'lgan mamlakatlarga misol bo'ladi, yillik jon boshiga iqtisodiy o'sish 1.5 % gacha kuzatiladi. Ushbu guruhga kiruvchilar iqtisodiy o'sish mavjud bo'lishi mumkin va aksincha iqtisodiy o'sish umuman kuzatilmayligi mumkin. Iqtisodiy o'sish kuzatilmagan iqtisodiy o'sish vohalar deb yuritiladi. Bu guruhga quyidagi mamlakatlar iqtisodiy o'sishi misol bo'lishi mumkin: Nepal, Gaiti, Venesuela, Angola, Burundi, Benin, Markaziy-Afrika Respublikasi, Burkina-Faso, Madagaskar, Mali, Mavritaniya, Somali, Uganda, Zimbabve.

Dneverlar yoki tezlashish, bunda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM 1.5 % gacha yillik o'sish 1.5 %dan yuqori sur'atlar bilan o'sishni kuzatilgan mamlakatlar misol bo'la oladi. Bu mamlakatlar quyidagilar: Indoneziya, Hidiston, Shri-Lanka, Chili, Urugvay, Gana, Mavrikiy.

Mustaqillikning ilk yillarida mamlakatimiz iqtisodiyotida taqchilik, oziq-ovqat yetishmovchiligi va bir qator muammolar mavjud edi. Buning sababi sobiq ittifoq davrida olib borilgan bir tomonlama iqtisodiyotning ixtisoslashuvi edi. Lekin davlatning samarali iqtisodiy islohotlari natijasida mamlakatimiz iqtisodiyoti qisqa

muddat ichida o'z iqtisodiy o'sishini tiklab barqaror o'sish tendensiyalarini qo'lga kiritdi.

Mamlakat real YaIM aholi jon boshiga 1992-1996-yillar oralig'ida pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan va iqtisodiy o'sishning vohalar turiga mansub bo'lgan, 1997-2003-yillarda iqtisodiy o'sishning tezlanish turiga ega bo'lgan. Mamlakat iqtisodiy o'sishi 2003-yildan hozirgacha cho'qqilar turiga mansub bo'lib kelmoqda va mamlakatimizda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari kuzatilmoqda. Bu esa o'z navbatida davlatning mustaqillik ilk yillarida olib borilgan samarali iqtisodiy siyosatning kelajakdagi ya'ni hozirgi kundagi hosilasi islohotlarning aniq maqsadga muvofiq olib borilayotganligidan dalolat beradi. Hozirgi kunda mamlakatimizda iqtisodiy rivojlanishga erishish va uzoq muddatli iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida, davlat tomonidan ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar olib borilmoqda bu sa'y harakatlar esa kelajakda ijobiy o'z hosilasini berishi kerak.

Jamiyat ehtiyojlari ishlab chiqarish resurslariga munosabatda doimo birinchi bo'lsada, bu ehtiyojlarni qondiruvchi ishlab chiqarish mahsulotlari ma'lum mamlakatning ishlab chiqaruvchilari yoki import mahsulotlar vositalari o'zlashtirganda vujudga keladi. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, ehtiyojlarining vujudga kelishi qadam - baqadam ommaviy tus oladi va ishlab chiqarishning uzluksiz rivojlanishini nazarda tutadi.

Shu bilan birga, ma'lum tovar ishlab chiqarishni ommaviy o'zlashtirish uchun ma'lum muddat zarur. Ishlab chiqaruvchilar ortda qolishni kamaytirishgagina erishishlari mumkin, lekin uni butunlay eskirtira olmaydilar. Bundan kelib chiqadiki, iqtisodiyotning asosiy sub'ektlarining iqtisodiy o'sishi tomon intilishi jamiyatda qanday rivojlanish darajasiga erishilganga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi. Biroq ishlab chiqarish real shartlari o'sish potensialini realizatsiya qilishga har doim ham yo'l qo'ymaydi. Bunday sharoitlarda depressiya yoki xuddi ichki iqtisodiy omillar, kabi milliy iqtisodiyotga munosabatdagi ichki omillar (masalan, urushlar, ichki va xalqaro siyosatdagi o'zgarish va boshqalar) bilan izohlanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tanazzul boshlanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy o‘shishning yuzaga kelishi shakllari izohida ikki asosiy yondashuv mavjud. Ulardan keng tarqalgani, iqtisodiy o‘shishni YaIM (MD) real hajmi o‘shish sur‘ati yoki bu ko‘rsatkichlarni aholi ehtiyoji hisobida oshirish sur‘ati bilan o‘lchanadigan aniq vaqtda milliy iqtisodiyot rivojlanishining jami xarakteristikasi bilan tushunish hisoblanadi. Iqtisodiy o‘shishni hisoblaydi u yoki bu uslubni qo‘llash zarurati odatda tadqiqot masalalari bilan bog‘liq. Iqtisodiy o‘shishni hisoblashning birinchi usuli, qoidaga ko‘ra, mamlakatning iqtisodiy salohiyati kengayish sur‘atlarini baholashda qo‘llaniladi, ikkinchisidan esa aholining qulay sharoiti dinamikasi tahlilida yoki turli xududlar va mamlakatlarning hayotiylik darajasini solishtirishda foydalaniladi. Hozirgi vaqtda o‘shish nazariyasida ikkinchi hisoblash usuli afzal deb qaraladi.

Iqtisodiy o‘shishda real milliy daromad oshish sur‘atlari aholi o‘shishi sur‘atlarini oshiradigan milliy iqtisodiyot rivojlanishi nazarda tutiladi. Bu o‘shish muammolarini tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan emas, balki mamlakat aholisi pozitsiyasidan turib ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Iqtisodiy o‘shishni ishlab chiqarish real hajmining oshish sur‘atlari nuqtai nazaridan qarab chiqishda odatda (aniq va noaniq shaklda) iqtisodiyotda chuqur tuzilmaviy va institutsional o‘zgarishlari yuz bermasligi taxmin qilinadi. Ishlab chiqarish tuzilmasi va institutsional muhit murakkab va o‘zgarimas hisoblanadi. Bunday rivojlanish xarakteri tashqi muhit bilan o‘zaro ta’sirda balanslangan va yaxlitlik xususiyatiga ega bo‘lgan iqtisodiy tizim uchun o‘ziga xos.

Iqtisodiy o‘shish nazariyasidagi boshqa yondashuv industrial va postindustrial jamiyatni takror ishlab chiqarishda qo‘llaniladi. Bu nazariyalar qachonki, o‘zgarishlarga hokimlik, boshqaruv, infratuzilma ob’ektlari, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o‘zaro ta’sir va uning tashqi muhit bilan o‘zaro aloqasining asosiy institutlari duch kelganda, “yuqori uzun” davrda iqtisodiy dinamika muammolarini tahlil qiladi. Ta’kidlash kerakki, “uzoq muddatli” va “yuqori uzun” davrlar tushunchalari dinamika nazariyasida iqtisodiy vaqt haqida gap borar ekan, xuddi o‘zining vaqtinchalik masofasi va konseptual yo‘nalish kabi farqlanadi (hodisalar sodir bo‘lish tezligi). “Yuqori uzun” davr o‘zining vaqtinchalik masofasi hodisalari

qatorida uzoq muddatli davr va uning an'anaviy tushunchasida qisqa bo'lishi mumkin. Xususan, bu mamlakatimiz rivojlanishining zamonaviy bosqichida, uning uchun xarakterlidir. Bunda tuzilmaviy, institutsional va funksional o'zgarishlar ishlab chiqarish real hajmi tabiiy o'sish jarayonini aniqlaydigan ishlab chiqarishning tekis olimlari o'zgarishidan ko'ra tezroq yuz beradi.

Yuqori uzun davrdagi iqtisodiy o'sish tahlilining ikki asosiy xususiyatini ajratish mumkin:

- iqtisodiy o'sish iqtisod rivojlanishining tashkiliy elementi sifatida qaraladi. U bir tomondan rivojlanishning siklik xarakterini ifodalaydi, ikkinchi tomondan o'zi pasayish va depressiya davrlariga tayyorlovchi o'zgarishlar rezultati hisoblanadi. Shuning uchun asosiy e'tibor iqtisodiy o'sish sur'atlariga emas, balki iqtisodiyotdagi global o'zgarishlar, barqaror tendensiya va qonunchiliklar va ularning yangi sifat o'zgarishlariga qaratiladi.

- makroiqtisodiy tanaffuslar qatorida iqtisodiy rivojlanishning va industrial asoslari, tadbirkorlik muammolari, ishlab chiqaruvchilar qiziqishlari ziddiyatli siljishlari, iste'molchilar va davlat hokimiyati institutlari iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshishiga yo'l qo'ymaydigan yangi iqtisodiy tuzilmaning shakllanishi va uning tashqi muhit o'zgaruvchanligi sharoitidagi barqarorligini tekshiradi.

Jamiyat a'zolarining xilma-xil va yuksalib borayotgan ehtiyojlarini qondirishning birdan bir vositasi iqtisodiy o'sishdir. Agar iqtisodiy o'sish bo'lmasa hech qanday jamiyat rivojlana olmaydi, eski iqtisodiy tizim o'rniga yangisi kirmaydi, xullas ijtimoiy taraqqiyot yuz bermaydi. Bu ob'ektiv qonuniyat bo'lib, aholi o'sishi va fan – texnika jarayonlari bilan bog'langan. U milliy iqtisodiyotning rivojlanish harakatini ko'rsatadi va shu sababli vaqtning ma'lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqtga) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YaIM va SMM) taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi.

3.3. Iqtisodiy o'sish modellari.

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o‘shish omillarini o‘rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlar pirovardida turli iqtisodiy o‘shish modellarining yaratilishiga olib keldi. Iqtisodiy o‘shish modellari yalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ko‘payishi taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi.

Barcha iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o‘shish modellari ham real jarayonlarni abstrakt va soddalashgan ko‘rinishda, shartli tarzda grafiklarda va tenglamalarda aks ettiriladi.

Odatda iqtisodiy o‘shishning quyidagi nazariyalari farqlanadi:

- iqtisodiy o‘shishning yangi keynscha nazariyalari;
- iqtisodiy o‘shishning yangi klassik nazariyalari;
- iqtisodiy o‘shishning empirik nazariyalari;
- endogen o‘shishning yangi nazariyalari(3.1-rasm).

Ushbu yo‘nalishlar doirasida esa iqtisodiy o‘shishning turli nazariy modellari yaratila boshlandi. XX asrning o‘rtalarida keynschilikning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asosida yangi yo‘nalish, ya’ni neokeynschilik vujudga keldi. Iqtisodiy o‘shishning dinamik modellarini ishlab chiqqan neokeynschilik vakillari orasida ingliz iqtisodchisi Roy Xarrod (1900-1978-y.) o‘z modelida ishchi kuchi, aholi jon boshiga daromad va naqd kapital o‘shishi o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq qildi. U milliy daromadning kapital sig‘imlilik darajasini ifodalovchi “kapital koeffitsienti” tushunchasini yaratdi. R. Xarrod kapital sig‘imlilik mezonidan texnika taraqqiyotining iqtisodiyotga ta’sirini tahlil qilishda foydalandi.

Amerikalik iqtisodchi neokeynschilik yo‘nalishi vakili Evsey Domar (1914-1997-yillar) ham R. Xarrod tadqiqotlaridan bexabar ravishda mutanosib iqtisodiy o‘shishning biroz boshqacharoq modelini taklif etdi. U J.M. Keynsning investitsiyalar daromadni shakllantirish orqali talabni oshiradi, degan fikriga qo‘shimcha qilib, investitsiyalar bir vaqtning o‘zida tovarlar taklifining oshishiga ham olib keladi, deb ta’kidlaydi. E. Domar va R. Xarrod modellarida iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantiruvchi omil sifatida investitsiyalar keltiriladi, chunki ular multiplikativ ta’sirga ega va shuning uchun barqaror o‘shishni ta’minlaydi. Ushbu modelda J. Keynsdan farqli

o‘laroq takror ishlab chiqarish jarayoni uzoq muddatli davr dinamikasida tadqiq qilingan. Xarrod-Domar modeli bozor iqtisodiyotining o‘z-o‘zini boshqarish imkoniyatiga ega bo‘la olmasligini asoslab berdi.

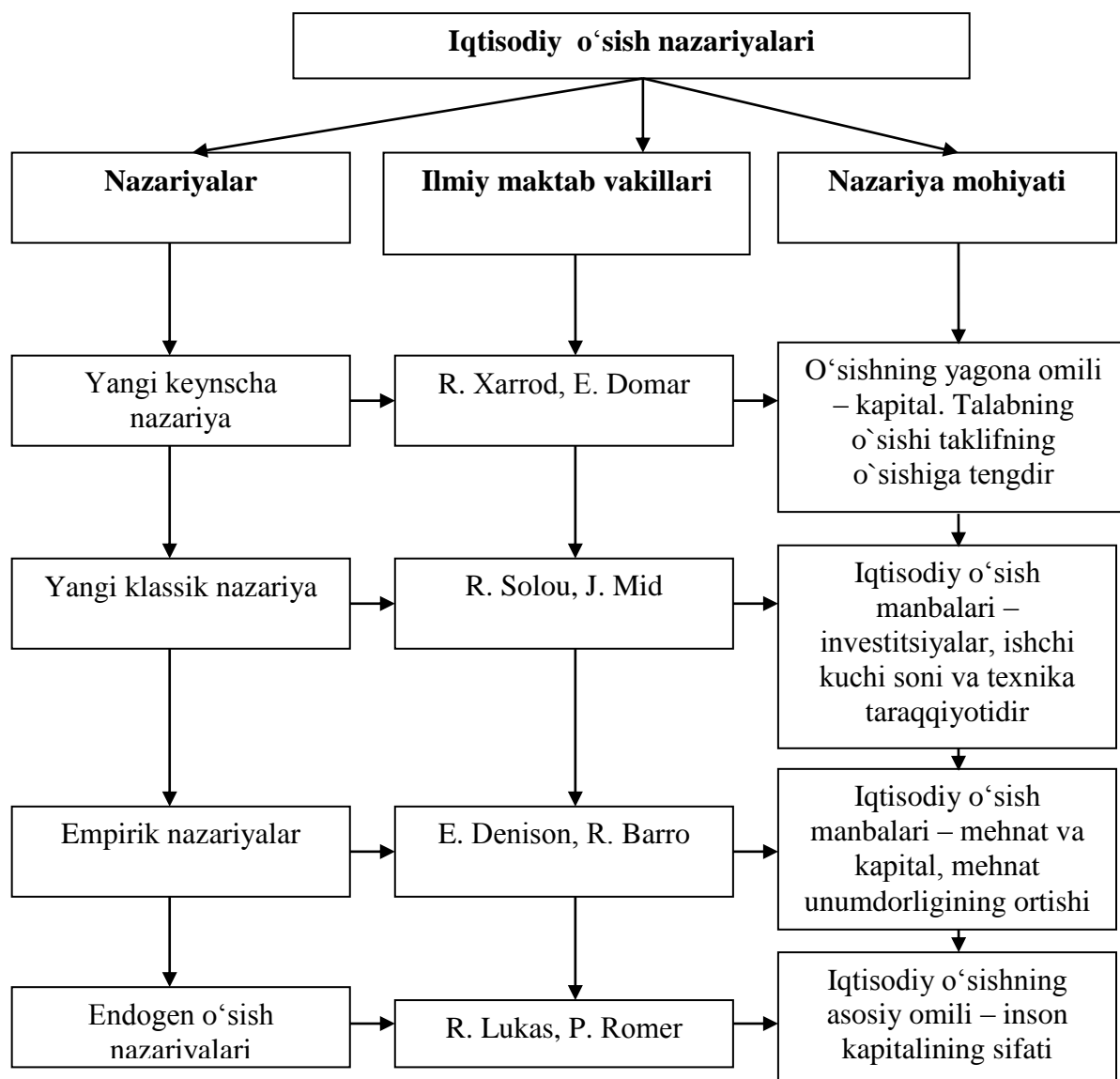
Ushbu modelni respublikamiz iqtisodiyotida qo‘llaydigan bo‘lsak, mustaqillikning datlabki kunlaridan boshlab mamlakatimizda qator izchil islohotlar olib borilib, mamlakatda yalpi ichki mahsulotning o‘shishiga hamda iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta‘sir ko‘rsatayotgan investitsiyalarga katta e‘tibor berib kelinmoqda.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirish, zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlangan yangi korxonalarni barpo etish va rekonstruksiya qilish uchun investitsiyalarni jalb qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega. So‘nggi vaqtlarda respublikamizda investitsion muhitni sog‘lomlashtiruvchi va mustahkamlovchi iqtisodiy-siyosiy vaziyat tendensiyasi hukm surmoqda.

Iqtisodiy o‘shishning yangi klassik ilk nazariyalari 1950-1960 yillar oralig‘ida paydo bo‘ldi. O‘sha davrda iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini foydalanilmayotgan quvvatlar hisobiga emas, balki yangi texnikalarni joriy qilish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish hisobiga jadallashtirish muammosi birinchi o‘ringa ko‘tarildi. Bu yo‘nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi Robert Solou va ingliz iqtisodchisi Jeym Smit va boshqalar) nazariyasining metodologik asosini ishlab chiqarish omillarining klassik nazariyasi tashkil etadi. Ma‘lumki, bu nazariyada mehnat, kapital va yer ijtimoiy mahsulotni hosil qilishning mustaqil omillari sifatida talqin etiladi. Shu bilan birga, yangi klassik nazariyada ishlab chiqarish omillari egalari tomonidan olinayotgan daromadlar bu omillarning eng ko‘p miqdordagi mahsulotlari tomonidan belgilanishi g‘oyasi ilgari surilgan eng yuksak unumdorlik nazariyasiga ham tayanadi.

Neoklassik nazariyasi vakili Robert Solou (1924-yilda tug‘ilgan) o‘z modelida jamg‘armalar, mehnat resurslari o‘shishi va ilmiy-texnik taraqqiyotning aholi turmush darajasi va uning dinamikasiga ta‘sir qilish mexanizmini aniqladi. R. Solouning asosiy xulosasi shuki, uzoq muddatda iqtisodiy o‘shish sur‘atlari kapital qo‘yilmalar oshishiga emas, balki texnologik rivojlanish omiliga bog‘liq bo‘ladi. Shunday ekan,

uningcha doimiy texnik rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish iqtisodiy oʻsishning asosiy omillari hisoblanadi.

3.1-rasm. Iqtisodiy oʻsish nazariyalari (modellari)

Dj. Mid modeli ham neoklassik asoslarga ega boʻlib, iqtisodiy oʻsishni marjinalistik yondashuvlar orqali tushuntiradi. Oʻz konsepsiyasini Dj. Mid “Iqtisodiy oʻsishning neoklassik nazariyasi” (1961-yil) nomli kitobida ifodalagan.

Mehnat va texnik taraqqiyot oʻsish surʼatlarini doimiy deb taxmin qilib Dj. Mid quyidagi xulosaga keldi: iqtisodiy oʻsishning barqaror surʼatiga kapital oʻsishning barqaror surʼatlari va uning milliy daromad oʻsish surʼatlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapital oshishining surʼatlari milliy daromad oʻsishi surʼatlaridan oshsa, unda bu jamgʻarish surʼatlarining oʻz-oʻzidan pasayish surʼatlariga olib keladi.

Dj. Mid modelida davlat faqatgina pul-kredit siyosatidan foydalanilgan holda barqarorlashtiradigan vazifani bajaradi. Faqatgina shu resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan daromad va jamg'armalarning qayta taqsimlash mexanizmini yaratishga imkon beradi.

Iqtisodiy o'sishning zamonaviy nazariyalari shakllanishiga iqtisodiy o'sishga turli omillarning ta'sirini o'rganishga yo'naltirilgan empirik tadqiqotlar ulkan hissa qo'shdi. Bu sohada izlanishlar olib borgan eng yirik tadqiqotchilardan biri Edvar Denison (1915-1992-yillar)dir. Amerikalik iqtisodchi inson omili ta'sirini o'lchash uchun faqat ish kuchi sonigina emas, balki mehnat unumdorligining xodimning yoshi va jinsi, ma'lumoti va kasbiy tayyorgalik darajasiga bog'liqligini ham hisobga olgan.

E. Denisonning fikriga ko'ra, mehnat unumdorligining iqtisodiy o'sishga ta'siri quyidagi jarayonlar natijasida ro'y beradi:

- texnologik bilimlarning kengayishi yoki ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish;

- "boy berilganni qoplash", ya'ni taraqqiy etgan davlatlar tomonidan qoloq mamlakatlarga amaliy bilimlarni taqdim etish. Bu qoloq mamlakatlarga rivojlangan davlatlarning eng maqbul iqtisodiy o'sish darajasiga yaqinlashish imkonini beradi;

- ishlab chiqarishning jismoniy omillarini joylashtirishni yaxshilash hamda ularni eng yuqori samara beradigan tarmoq va mintaqalarda qo'llash;

- iqtisodiyot ko'lamlarini kengaytirish, ayni paytda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni rivojlantirish va milliy bozorlarni rivojlantirish.

Pol Romer (1955-yilda tug'ilgan) va Robert Lukas (1937-yilda tug'ilgan) 1980-yillar oxiri va 1990-yillarning boshlarida Solou modelidan qoniqmagan holda endogen iqtisodiy o'sish nazariyasini yaratdilar. Bu nazariya texnologik taraqqiyotni matematik tushuntirishni nazarda tutar edi va o'z ichiga ishchilar faoliyati samarasini oshiradigan bilim, malaka va qobiliyatni ifodalaydigan inson kapitali tamoyilini ham olgan edi. Boshqa kapital shakllaridan farqli ravishda inson kapitalining rentabelligi o'sish tendensiyasiga ega bo'ladi. Shuning uchun mamlakatning iqtisodiy o'sishi kapital to'plangan sari sekinlashmaydi va iqtisodiy o'sish sur'atlari kiritilayotgan

kapital turiga bog'liq bo'ladi. Inson kapitalini oshiradigan omillar sifatida esa ta'lim va innovatsiyalar keltiriladi.

Agar barcha modellarni umumlashtirgan holda o'rganadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq qo'llanilayotganligini ko'rishning iloji yo'q deb o'ylaymiz. Keynschilar bu borada iqtisodiy o'sishni modellashtirishda asosiy e'tiborni investitsiya va davlat boshqaruviga qaratsa, neoklassiklar davlat boshqaruvini inkor etgan holda barcha ishlab chiqarish omillarining samaradorlik jihatlari ustuvor deb hisoblashadi.

Bizning fikrimizcha, biror davlat o'z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish yo'lida ayni bir iqtisodiy o'sish modelini tanlamasdan, o'z mamlakat tabiiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda, aholining urf-odatlarini, an'analari va mentalitetidan kelib chiqqan holda o'z iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqishi lozimdir. Shundan so'ng bu mamlakat iqtisodiyoti turli xil tashqi ta'sirlarga sezuvchanlik darajasi kamayadi va jahon iqtisodiyoti bo'ylab sodir bo'layotgan inqirozlarga qarshi chidamlilik darajasi yetarlicha yuqori bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Jamiyat a'zolarining xilma-xil va yuksalib borayotgan ehtiyojlarini qondirishning birdan bir vositasi iqtisodiy o'sishdir. Agar iqtisodiy o'sish bo'lmasa hech qanday jamiyat rivojlana olmaydi, eski iqtisodiy tizim o'rniga yangisi kirmaydi, xullas ijtimoiy taraqqiyot yuz bermaydi. Bu ob'ektiv qonuniyat bo'lib, aholi o'sishi va fan – texnika jarayonlari bilan bog'langan. U milliy iqtisodiyotning rivojlanish harakatini ko'rsatadi va shu sababli vaqtning ma'lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqtga) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YaIM va SMM) taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi.

Fikrimizcha, biror davlat o'z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish yo'lida ayni bir iqtisodiy o'sish modelini tanlamasdan, o'z mamlakat tabiiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda, aholining urf-odatlarini, an'analari va mentalitetidan kelib chiqqan holda, o'z iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqishi lozimdir. Shundan so'ng bu mamlakat iqtisodiyoti turli xil tashqi ta'sirlarga

sezuvchanlik darajasi kamayadi va jahon iqtisodiyoti bo‘ylab sodir bo‘layotgan inqirozlarga qarshi chidamlilik darajasi yetarlicha yuqori bo‘ladi.

Mavzu yuzasidan savollar

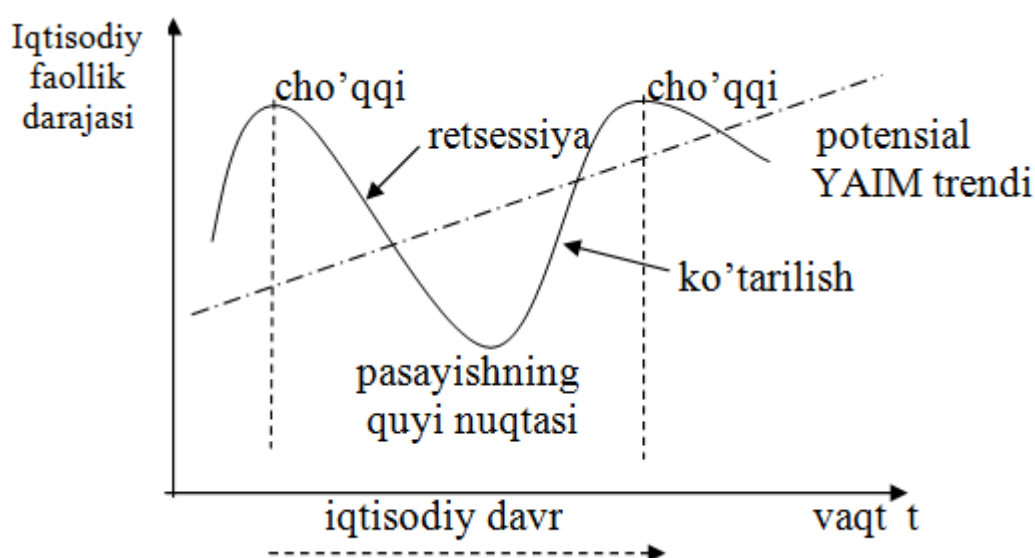
1. Iqtisodiy o‘shning mazmuni va mohiyati qanday?
2. Iqtisodiy o‘shning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy o‘sh ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi va omillari haqida aytib bering?
4. Iqtisodiy o‘shning qanday modellarini bilasiz?
5. Iqtisodiy o‘shning muddatiga ko‘ra qanday turlari mavjud?
6. Iqtisodiy o‘shga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatning qanday turlarini bilasiz?
7. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shni ta‘minlashning qanday ustuvor yo‘nalishlari mavjud?
8. Barqaror iqtisodiy o‘shni ta‘minlash qanday yo‘llarini bilasiz?

4-BOB. IQTISODIY TEBRANISHLAR VA ULARNING IQTISODIY O‘SISHGA TA’SIRI

4.1. Iqtisodiy tebranishlar va ularning kelib chiqish sabablari.

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o‘rganish, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmaganligi, aksincha, barcha malakatlar uchun davriy rivojlanish xos ekanligini ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflatsiya darajasining davriy tebranishga iqtisodiy davr (sikl)lar deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o‘tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi (4.1-rasm).

4.1-rasm. Iqtisodiyotning davriy rivojlanishi

Iqtisodiy davrlar to‘rtta bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo‘lib, u “**cho‘qqi**” deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to‘liq bandlik, ishlab chiqarish to‘la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o‘shish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich **pasayish (retsessiya)** bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o‘shish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich

faol va uzoq davom etsagina bahoning o'sish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning quyi** nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg'unlik davri boshlanadi.

Ko'tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish va to'liq bandlik darajasiga erishiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsada, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. Shuning uchun ham iqtisodchilar, bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida iqtisodchilar uch omilni ko'rsatadi.

Birinchi guruh olimlar iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi texnika va texnologiyalarda ro'y beradigan o'zgarishlar deb hisoblaydilar. Ularning fikricha fan-texnika yutuqlarini qo'llash natijasida iqtisodiyotda o'sish ro'y beradi. Masalan avtomobilning yaratilishi yoqilg'i sanoati, neft qazib chiqarish, ximiya, yo'l qurilishi materiallari sanoatlarining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish unumdorligini bir necha baravar oshirish, ilgari foydalanilmagan resurslarni ishga tushirish imkonini beradi. Texnik va texnologik yangiliklar doim ham yaratilavermasligi iqtisodiyotdagi tebranishlarga sabab bo'ladi.

Olimlarning yana bir guruhi iqtisodiy bosqichlarni siyosiy va tasodifiy vaziyatlarga bog'lashadi.

Bu jarayonni monetar siyosatga bog'laydigan olimlar ham mavjud. Ya'ni, davlat qanchalik ko'p pul bosib chiqarsa, uning qadri shunchalik kamayib boradi, va aksincha, pul miqdori qanchalik kam bo'lsa, ishlab chiqarish ko'lamining pasayishi va ishsizlar sonining ortishi shunchalik tezlashadi. Xullas, iqtisodiy bosqichlarni baholashga turli xil yondashuvlar mavjud. Ammo barcha iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlilik darajalarini yalpi talab va boshqacha aytganda yalpi xarajatlar miqdoriga bog'liq, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydilar. Chunki, korxonalar o'z tovar va xizmatlarini ularga talab bo'lsagina ishlab chiqaradi. Boshqacha aytganda, talab katta bo'lmasa, korxonalarda tovar va xizmatlarni katta miqdorda ishlab chiqarish

foydali emas. O‘z navbatida, ishlab chiqarishda bandlilik va daromadlar darajasi ham, aynan shu sababli, past bo‘ladi. Yalpi xarajatlar miqdori qanchalik ko‘p bo‘lsa, ishlab chiqarishning o‘shishi katta foyda olib keladi. Shuning uchun ishlab chiqarish, bandlilik va daromadlar darajasi ortib boradi. Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

Shu o‘rinda quyidagi misolni keltiramiz. 2008-yilda yuzaga kelgan jahon moliyaviy -iqtisodiy inqirozi dunyodagi deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda makroiqtisodiy berqarorlikni keltirib chiqardi. Bu inqiroz Amerika Qo‘shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro‘y bergan tanglik holatidan boshlandi. So‘ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya‘ni to‘lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarining bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, ko‘plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog‘liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

Dastlab AQSh ipoteka bozorlarida namoyon bo‘lgan mazkur inqiroz etarlicha to‘lov layoqatiga ega bo‘lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo‘lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro‘y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o‘zining mohiyati bo‘yicha ko‘chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo‘lsada, AQSh bozorlari bunday likvidli ko‘chmas mulklarga etarlicha “to‘yindi” va ularning narxlari keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSh ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy “mahsulot” hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo‘yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari ehtimolligini oshirdi.

AQSh iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to‘yindi va bu Federal zahira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o‘zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006-yillarda Federal zahira tizimi foiz

stavkalarini 6,25% gacha ko'tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzdorlar to'lovining qisqarishiga olib keldi. Pirovard natijada 2007-yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Pirovard natijada 2007-yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining "mevasi" ekanligini, ya'ni "o'z-o'zini boshqaruvchi bozor" g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izohlamoqdalar.

Yuzaga kelgan global moliyaviy – iqtisodiy inqiroz jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond bozorlarini o'z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Uning o'ziga xos xususiyati shundaki, moliyaviy inqiroz inflatsiya, qator banklar va moliyaviy muassasalarning tanazzulga yuz tutishi ta'sirida ishsizlik, ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi va boshqalar negizida iqtisodiy inqiroz shaklida kuchayib bormoqda. Bundan ko'rinadiki, hozirgi jahon moliyaviy inqirozining o'ziga xos xususiyati – bu uning iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan boshlanib, real sektoriga o'tganligidir.

Global inqiroz bo'yicha ko'p sonli nashrlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, dunyoning rivojlangan davlatlari uchun inqirozning harakat nuqtasi moliyaviy

bozorlarning beqarorligi bo'ldi va inqirozning rivojlanishi sxemasi quyidagi ko'rinishda bo'ldi:

Moliyaviy bozorlarning beqarorligi → Kreditlarning qisqartirilishi va iste'molning pasayishi → Ishlab chiqarish va eksportning qisqarishi, ishsizlikning o'sishi.

Shunga ko'ra, hukumatlar darajasida inqirozdan chiqish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda bandlik masalalarini, talabni rag'batlantirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga qaratilgan keskin choralarni ko'rish masalasini ko'ndalang qilib qo'ymoqda.

4.2 . Ishsizlik va uning iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida, iqtisodiy pasayish davrida ishlab chiqarish resurslari to'liq foydalanilmay qoladi.

YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq foydalanilmaslik ishsizlikda namoyon bo'ladi.

Makroiqtisodiy tahlilda mehnat resurslari emas balki ishchi kuchi kategoriyasidan ko'proq foydalaniladi.

Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat bozorida boshqa resurslar bozori singari talab va taklif qonuni amal qiladi. Ishchi kuchining bahosi hisoblangan real ish haqi hajmi oshsa ishchi kuchiga bo'lgan talab qisqaradi, agar real ish haqi hajmi kamaysa ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi, ishchi kuchi taklifi esa kamayadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorining ishchi kuchi taklifi miqdoridan kam bo'lishi ishsizlikni keltirib chiqaradi.

Ishsizlar – bu, ishchi kuchining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va faol ish qidirayotgan aholidir.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlarni ishchi kuchi soniga nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar soni} / \text{ishchi kuchi soni}) \times 100$$

Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

Friksion ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchi kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan ish yoki turar joylarni o'zgartirish, o'quv yurtlarini tugatish va shuningdek, boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kerakli hisoblanadi.

Tarkibiy ishsizlik. Tarkibiy ishsizlar guruhiga ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi natijasida ishchi kuchiga talab tarkibining o'zgarishi natijasida ishsiz qolganlar kiradi. Unga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, yangi kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlari kiradi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talabning kamayishini, shunga muvofiq, yalpi tatalabning kamayishini, va oqibatda aholining ish bilan bandligi qisqarishi va ishsizlikning o'sishini bildiradi.

To'la ish bilan bandlik ishchi kuchining 100 foiz ish bilan ta'minlanganligini bildirmaydi. Aksincha, friksion va strukturali ishsizlik ilojsiz hol bo'lganligini hisobga olsak, biz mutlaq to'la ish bilan bandlikka erishib bo'lmazligini tushunamiz.

Agarda davriy ishsizlik bo'lmasa, u holda to'la ish bilan bandlikka erishiladi. To'la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo'sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina erishish mumkin. Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik yig'indisiga teng bo'ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u iqtisodiy vaziyat, qonun va milliy an'analar bilan bog'liq holda o'zgarib turadi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Umumiy holda ishchi kuchi ish bilan band va faol ish qidirib yurgan ishsizlarga bo'linadi.

Barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanish yoki ishsizlikning tabiiy darajasi holatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmini iqtisodiyotning **ishlab chiqarish potentsiali** deb ataladi. Mamlakatning ishlab chiqarish potentsiali potentsial YaIM ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida mamlakat o'z iqtisodiy potentsialini to'liq ishga solmasdan, yaratilgan haqiqiy YaIM hajmi (Yh) potentsial YaIM (Yp) hajmidan ortda qoladi. Ya'ni YaIMning uzilishi (YuZ) ro'y beradi.

$$YuZ = \frac{Yh - Yp}{Yp} \cdot 100$$

Potensial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanilgan sharoitda mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Potensial YaIM*ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo'q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasining iqtisodiy o'sishga ta'siri asosan ishsizlik darajasining oshishi natijasida iqtisodiyot potentsial YaIM hajmini ololmaydi. Shu sababli mamlakat miqyosida ishsizlikni uning tabiiy darajasida saqlash va tartibga solish iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM uzilishi shuncha ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham potentsial hajmdagi YaIM* haqiqiy YaIM dan katta bo'ladi.

Ishsizlik darajasi va YaIM uzilishi o'rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik holda isbotlab bergan. Shuning uchun bu qonun, OUKEN qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya'ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa milliy iqtisodiyot YaIMni ikki yarim foizga kam yaratadi. YaIMning pastroq darajasi o'z navbatida, ishlab chiqarishda qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo'lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsienti deb atalgan bu koeffitsient miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig'ida deb hisoblanadi.

Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Y_{uz} = -2,5[u - u^*]$$

Bu yerda: u^* – ishsizlikning tabiiy darajasi;

u – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaIM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonunini formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

$$Y_h - Y_p$$

$$\frac{\dots\dots\dots}{Y_p} 100 = -\beta [u - u^*]$$

$$Y_p$$

Ouken qonuni izohlagan miqdoriy bog'liqlikning teskari jihatiga e'tibor qaratamiz. Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki YaIMning 2-3 foizga o'sishi davriy ishsizlik darajasini 1 foizga qisqarishini keltirib chiqarmas ekan. Ya'ni dastlabki 1 foizlik iqtisodiy o'sish fan-texnika taraqqiyoti natijasida resurslardan foydalanish samaradorligi hisobiga erishilishi mumkin, shuningdek bu paytda aholi sonining ko'payishi ham ishsizlik sonining pasaymasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki 2-3 foizdan yuqori bo'lgan har 2-3 foiz iqtisodiy o'sish esa davriy ishsizlikni 1 foizga qisqarishini keltirib chiqaradi. Demak 1 foizlik davriy ishsizlikni tugatish uchun yillik 4-6 foizlik iqtisodiy o'sish ta'minlanishi kerak.

4.3. Inflatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik.

Inflatsiya (lotincha inflatio - shishish, bo'rtish, taranglashish) – ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflatsiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur'ati qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotga xavfli ta'siri shunchalik katta bo'ladi. Ayniqsa

bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o'tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog'liq.

Ammo inflatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo'lib tursa, ba'zilariniki esa tushishi mumkin.

"Inflatsiya" atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865-yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo'llanildi. Inflatsiyaning atamasi muomaladagi qog'oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko'payib ketishi holatini izohlangan. Ammo inflatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschiar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa budjet taqchilligi va qo'shimcha pul chiqarish yo'li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko'paytirish inflatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari inflatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o'sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondashishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o'ssa, yoki yalpi talab ko'paygani holda o'zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko'tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo'shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo'ladi.

Inflatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning

o'sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflatsiya namoyon bo'lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valuta kurslarining o'zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o'zgarishi;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflatsiya baho indeksleri - deflator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi **inflatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

P-P-1

$$\pi = \frac{P - P_{-1}}{P_{-1}}$$

P-1 bunda: π – yillik inflatsiya sur'ati;

P - joriy yilning narxlar indeksi; **P-1** - o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda "70-miqdor qoidasi" deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

$$\frac{\text{Baholar ikki martaga oshishi uchun zarur yillar soni}}{70} = \frac{1}{\pi}$$

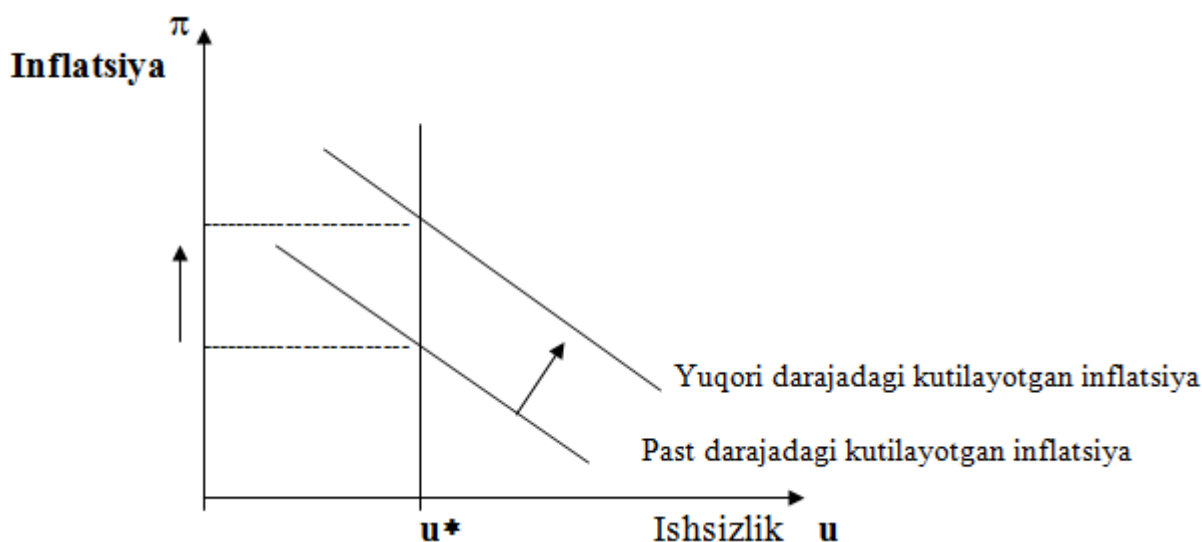
Misol uchun, yillik inflatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, $(70:7 = 10)$.

Real YaIM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham "70-miqdor qoidasidan" foydalaniladi.

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan shariotda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflatsiyasi ro'y beradi.

Ishsizlik va inflatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig'i** (4.2 -rasm) deb ataladi.

Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'liklikni xarakterlaydi.

4.2-rasm. Fillips egri chizig'i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflatsiyaning sur'atiga bog'liq. Kutilayotgan inflatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflatsiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f \left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \right) + \varepsilon$$

Bu yerda π - inflatsiyaning haqiqiy darajasi; π_{kut} - inflatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f \left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \right) - \text{talab inflatsiyasi};$$

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent;
 ε - tashqi baho shoki (taklif inflatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YaIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinib turibdiki, haqiqiy inflatsiya darajasi miqdori kutilayotgan nflyasiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

4.1. Barqarorlashtirish siyosati va uning turlari

Bozor iqtisodiyoti insoniyat jamiyati farovonligi yo'lida doimo rivojlanib borar ekan, ijtimoiy ishlab chiqarish hajmlari o'sib, iste'molga to'g'ri keladigan mahsulotlar hajmi ham oshib boraveradi. Bu jamiyatdagi o'zgarib boruvchi iqtisodiy proporsiyalarning doimo bir-biriga mutanosibligini ta'minlagap holda rivojlanishi uchun davlat o'zining doimo o'zgarib, takomillashib, rivojlanib boruvchi makroiqtisodiy siyosatini olib borishini taqozo etadi.

Hozirgi kunda jahon miqyosida bozor iqtisodiyotiga asosangan davlatlar sonining ko'payib borishi jamiyatda makroiqtisodiy barqarorlikni vujudga kelish nazariyasining rivojlanib borishi uning umumjahon miqyosida dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishi va makroiqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishida davlat, uning institutlari va tarkibiy tuzilmalari muhim rol o'ynaydi. Bunda, bir tomondan, bozor va ikkinchi tomondan, davlatning tartibga solish mexanizmlari o'rtasidagi nisbat hal qiluvchi ahamiyatga egadir. XX asr davomida jahon iqtisodiyoti rivojlanishining turli bosqichlarida bozor va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarida navbatma-navbat kuchayishlar va pasayishlar kuzatildi. Shunga mos ravishda, ayrim davrlarda iqtisodiy nazariya va siyosatda davlatning rolini kuchaytirish konsepsiyasi ustunlik qilib kelgan bo'lsa (o'tgan asrning 40-yillaridan to 70-yillargacha iqtisodiy nazariyada hukmronlik qilib kelgan keynscha ta'limot), keyingi davrlarda iqtisodiy rivojlanishda bozor tomonidan tartibga solish mexanizmining cheklanmagan imkoniyatlari konsepsiyasi (XX asrning 80-90-yillarida katta mavqega ega bo'lgan monetarizm, neoliberalizm va boshqa iqtisodiy nazariyalar) hukmronlik qildi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga yoki ma'muriy-buyruqbozlikka asoslanishidan qat'iy nazar uni davlat tomonidan tartibga solish makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida har qanday hukumat uchun ob'ektiv zaruriyatdir.

Makroiqtisodiy siyosatning aniq yo'nalishlari, shakllari va ko'lamlari mamlakatning ma'lum davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Jahon tajribasida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishda bir necha xil yondoshuvlar tarkib topgan.

Bulardan birinchisi monetar yondoshuv deb ataladi. U pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga, pul massasini hamda to'lovga qodir bo'lgan jami talabni keskin kamaytirish hisobiga pul muomalasini barqarorlashtirishga asoslanadi. Bu yondoshuvning kamchiligi shuki, u ishlab chiqarishning jismoniy hajmi kamayishiga va investitsiya faoliyatining to'xtab qolishiga olib keladi.

Ikkinchisi – ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirishga, tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirishga yordamlashish, iqtisodiyotda nomutanosibliklarga barham berishga asoslangan yondoshuv. Bunda bir me‘yordagi qattiq moliyaviy va pul-kredit siyosati tovar bilan qoplashning iloji bo‘lmagan ortiqcha talablarni cheklash bo‘yicha tadbirlar bilan uzviy bog‘lab olib boriladi.

Respublikada o‘tish davrida makroiqtisodiy barqarorlikka erishishda ikkinchi yondoshuvga ustunlik beriladi. Bu ishlab chiqarishning ilg‘or tuzilmasiga erishish uchun ustunlikka, istiqbolga ega bo‘lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni har tomonlama rag‘batlantirish, eng muhim bo‘g‘inlarni aniqlash (neft, energetika, don, paxtani qayta ishlash sanoati va h.k.) va shu orqali iqtisodiyotni tarkiban qayta tashkil qilish bo‘yicha amalga oshiriladigan yondoshuvdir. Boshqalardan ustun hisoblangan yetakchi tarmoqlar belgilab olinishi bilan birga, ularning ichki tuzilishini qayta o‘zgartirish ham hisobga olindi.

Uchinchisi – institutsional islohotlarni amalga oshirishga, iqtisodiyotni erkinlashtirishga va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga yo‘naltirilgan usul. Bu usulga makroiqtisodiy barqarorlikka erishilgandan so‘ng o‘tiladi, ya‘ni barqarorlikni mustahkamlash maqsadida foydalaniladi. Uchinchi usul yangi usul bo‘lib, XX asr oxirlarida alohida yondashuga aylandi.

Jahon iqtisodiy amaliyotidan ma‘lumki, ishlab chiqarishning pasayishini to‘xtatish, inflyasiya darajasini jilovlash va uni keskin pasaytirish, hamda makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashdek mas‘uliyatli maqsadga qisqa vaqtda erishib bo‘lmaydi. Ushbu maqsadga bir necha yillar davomida kator islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish orqaligina erishilardi. Shuningdek, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish uchun har doim ham qisman amalga oshiriladigan islohotlar yoki alohida olingan pul-kredit va fiskal siyosatning ta‘siri etarli deb bo‘lmaydi albatta. Buning uchun hukumat tomonidan aniq maqsadga yo‘naltirilgan qator tuzilmaviy va iqtisodiy islohotlarni qamrab oluvchi makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturi majmuasi ishlab chiqilishi hamda uni muvaffaqiyatli amalga oshirilishi zarur.

Shuning uchun makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturi, o‘z navbatida, quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etardi: institutsional islohotlar;

narxlarni erkinlashtirish; xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni isloh qilish; moliya tizimini isloh qilish; joriy operatsiyalar bo‘yicha milliy valyutaning konvertatsiyasini ta‘minlash; zamonaviy to‘lov tizimini yaratish; qimmatli qog‘ozlar bozorini yaratish; iqtisodiy siyosatning va moliya tizimining ochiqligini ta‘minlash; mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarini jadallashtirish; iqtisodiyot real sohasini tubdan o‘zgartirish; bozor infratuzilmasini to‘liq shakllantirish va boshqalar.

Yuqorida qayd etilgan chora-tadbirlar natijasida iqtisodiyotni erkinlashtirish va rivojlantirish jarayonlari tezlashdi hamda bozor mexanizmi to‘liq ishlaydigan iqtisodiyotga asos solindi.

Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishda xukumat Markaziy bankning va Moliya vazirligining faoliyatini mamlakatda amalga oshirilayotgan tuzilmaviy va iqtisodiy islohotlarning maqsadlariga mos holda muvofiqlashtirdi.

Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda, muvozanatga keltirilgan monetar siyosatni asosiy tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni tarkiban qayta tashkil qilishni qo‘llab-quvvatlash siyosati bilan birga qo‘shib olib borish zarurligi inobatga olindi.

Makroiqtisodiy siyosatning eng asosiy vazifasi aholi turmush darajasini yaxshilash va uning daromadlari ko‘payishini ta‘minlash maqsadida makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashning eng maqbul strategiyasini tanlash va amalga oshirishdan iborat. Shunday ekan, makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirishda makroiqtisodiy barqarorlikning eng yuqori darajasiga erishishning samarali yo‘llarini to‘g‘ri tanlash va uni amalda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Qisqacha xulosalar

Makroiqtisodiy barqarorlik, ya‘ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta‘minlash, to‘la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun

shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat budjeti taqchilligini qisqartirish, ijobiy foiz stavkasini ta'minlash va boshqalar kiradi.

Inflatsiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflatsiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi.

Inflatsiya darajasi baho indeksleri vositasida o'lchanadi.

Kelib chiqish sabablariga kqra talab inflatsiyasi va taklif inflatsiyasi o'zaro farqlanadi. Inflatsiyaning bu ikki turi ko'pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o'rtasida qayta taqsimlaydi.

Ishsizlik va inflatsiya sur'atlari o'rtasidagi teskari bog'liqlik Fillips egri chizig'ida aks etadi.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish bozor munosabatlarini shakllantirish yo'lidagi muqarrar jarayondir. U eng avvalo tanglik holatlariga barham berishga qaratiladi. Tanglik holati inqirozga uchrashning oldini olish uchun ishlab chiqarish, chiqarilayotgan tovar va xizmatlarning sifati va turini o'zgartirish yuzasidan chora-tadbirlar ko'rishga undaydi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalari yaxshilashga, uning raqobatga bardoshligini oshirishga majbur qiladi. Bularning barchasi pirovard natijada bozorda talab va taklif o'rtasida qulay muvozanatni ta'minlashga olib keladi. Kengroq ma'noda barqarorlashtirish – bu eng avvalo makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek, u pul qadrsizlanishining oldini olish, to'lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko'zlab olib boriladigan davlat siyosatidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Iqtisodiy tebranish deganda nimani tushunasiz?
2. Inflatsiyaning mohiyati faqatgina muomaladagi pul massasining ortiqchaligi bilan izohlanishi to'g'rimi?
3. Ishsizlik nima va uning qanday turlarini bilasiz?
4. Inflatsiyani tushuntirib berishga keynchilarning va neoklassiklarning yondoshuvlari qanday farq qiladi?
5. Inflatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari haqida gapirib bering?
6. Barqarorlashtirish siyosatining asosiy maqsadi nima?
7. Makroiqtisodiy siyosatning eng asosiy vazifasi nima?

5-BOB. IQTISODIY BARQARORLASHTIRISHNING FISKAL CHORALARI

5.1. Fiskal siyosat va uning mohiyati

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat shuningdek, budjet-soliq siyosati deb ham aytiladi.

Budjet-soliq siyosati deganda noinflatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to'liq bandlilikni, to'lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o'zgartirishni o'z ichiga olgan chora tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turg'unlik yoki pasayish davrida bo'lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag'batlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat - fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflatsiya sur'atlari va to'lov balansi holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda iqtisodiy pasayish davrida jami talabni rag'batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat budjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O'z navbatida davriy ko'tarilish paytida budjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o'ynasada, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalam bor, vaqt oraliqlari bilan bog'liq. Ya'ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflatsion zo'riqishning paydo bo'lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o'zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta'minlash jarayonlarining har biri o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi.

Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o'zgaradi va ko'rilgan chora-tadbirlar ko'tilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini avtomatik o'zgartirishni ko'zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o'rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o'rnatilgan barqarorlashtirgichlari rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o'ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari pasayadi. Bu esa jami talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag'batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to'lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham jami talabni oshirib, jami taklif hajmini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflatsion ta'sir ko'rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari

pasayadi va bu jami talabga cheklovchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to'liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

5.2. Davlat budjeti va uning ijrosini ta'minlash

Budjet davlat daromadlarining asosiy qismini o'zida jamlaydi va davlatning ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy vazifalarini amalga oshirish uchun zaruriy pul mablag'lari fondini o'zida aks ettiradi.

Davlat budjeti orqali jamiyatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qayta taqsimlanadi. Yalpi ichki mahsulotning qayta taqsimlanishi jamiyatdagi umumiy ehtiyojlar: maorif, sog'liqni saqlash, mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy barqarorlik, aholi tarkibida ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, tinchlik, chegaralar dahlsizligini saqlash va favqulodda holatlar uchun saqlanadigan davlat zahiralarining mavjud bo'lish zarurati tufayli kelib chiqadi. Shuningdek, davlat budjet orqali davlat jamiyatning ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qilishning moliyaviy dastaklariga ega bo'ladi. Davlat budjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida davlat hokimiyatining iqtisodiy imkoniyatlarining moliyaviy asosini yaratadi.

Iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi davriy budjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog'liq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat budjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida budjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko'payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida budjet ortiqchaligi paydo bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham budjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin.

O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaIM hajmini , uning potensial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat budjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida budjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat budjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi;
2. Davlat zayomlarini chiqarish;
3. Davlat budjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.
4. Xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirish.

Davlat budjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda, muomalada pul massasini ko'paytirish inflatsiyaga olib keladi.

Inflatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo'ladi. Ya'ni, soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'laydigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat budjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Budjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to'lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo'yishadi. Bu esa inflatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat budjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o'z navbatida foiz stavkasini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste'mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro'y beradi va u fiskal siyosatning rag'batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo'yadi.

Budjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflatsion usul hisoblansa-da, inflatsiya xavfini ma'lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati yetgan

zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko'paytiradi. Bu esa o'z navbatida, baholar darajasining ko'tarishiga sabab bo'ladi. Soliq tushumlarini ko'paytirish budjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo'li bo'lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o'tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko'proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish orqali soliqlar tushumini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Budjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish va davlat qarzlarni to'lash kiradi.

Davlat qarzlarni to'lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli budjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish budjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflatsion usulidir.

Barqarorlashtirishning dastlabki bosqichida olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida davlat budjeti taqchilligi pasaytirildi va 2003, 2004-yillarda YaIM ga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi (1992-yilda 12 %). Bu umume'tirof etilgan 3 % li me'yordan ancha past ko'rsatkichdir. Budjet taqchilligi asosan noinflatsion usullar bilan, ya'ni davlat obligatsiyalari chiqarish hamda xususiyashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirildi.

Keyingi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida davlat moliyasining barqarorligi kuzatildi va unda quyidagilar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- yangi tahrirdagi Soliq kodeksining qabul qilinishi soliq tizimining huquqiy maqomining yanada takomillashuvini ta'minladi;

- soliq yukini yanada qisqartirish va soliq ma'murchiligini takomillashtirilishi natijasida tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochib berildi;

- kuchli ijtimoiy himoya tizimini shakllantirish va uni barqaror moliyaviy ta'minlash mablarini shakllantirishda davlat budjeti va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalarning alohida ahamiyatini hisobga olgan holda davlat budjeti xarajatlari tarkibida ijtimoiy-madaniy tadbir xarajatlari va aholini ijtimoiy himoyalash xarajatlari ustuvor ahamiyat kasb etdi. Natijada aholining turmush darajasini yanada

oshirish va ularning daromadlarini izchil oshirish, ish haqi stipendiya, ijtimoiy nafaqa va pensiya miqdorini Inflatsiya darajasidan yuqori miqdorlarda ko'paytirish yo'li bilan fuqarolarni ijtimoiy qo'llab quvvatlashni kuchaytirildi;

-davlat budjeti ijrosining g'aznachilik tizimini joriy etilishi uning kassa ijrosini yagona standartlar va tartiblarga muvofiq samarali ijrosining ta'minlanmoqda;

-tiklanish va taraqqiyot jamg'armasini tashkil qilinishi real sektorning tayanch tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish, samarali tarkibiy islohotlarni amalga oshirish va investitsiya siyosatini moliyaviy ta'minlashning samarali manbalarini shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa ushbu jamg'arma inqirozga qarshi choralar dasturida belgilangan chora tadbirlarni samarali ijrosini ta'minlashda alohida ahamiyat kasb etmoqda;

- joylardagi ijtimoiy iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy moliyaviy manbalaridan biri bo'lgan mahalliy budjetlarning daromad bazasini yanada mustahkamlash, ularni dotatsiyadan chiqarish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar natijasida ularning barqarorligi ta'minlandi.

Davlat budjeti tizimidagi institutsional islohotlar:

- budjet tashkilotlarini moliyalashtirish tartibini belgilash;
- budjet tasnifini takomillashtirish;
- o'rta muddatli budjetlarni shakllantirish;
- g'aznachilik tizimini joriy qilish.

G'aznachilik — Davlat budjetining ijrosini ta'minlashning bir shakli bo'lib, unda davlat budjeti daromadlarini yagona g'aznachilik hisobraqamida to'planishini ta'minlanadi, budjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshiriladi, shuningdek davlat tashqi va ichki qarzlarini boshqarishda xizmat ko'rsatadi hamda budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalar, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari pul oqimlarini monitoringini olib boradi.

Davlat budjetining g'aznachilik ijrosiga o'tishning maqsadi:

- Davlat budjetini samarali boshqarish;
- Davlat budjeti mablag'laridan samarali foydalanish;
- budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish;

- Davlat budjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash muddatini qisqartirish va sifatini yanada yaxshilash.

G'aznachilikning vazifalari :

- Davlat budjetining kassa ijrosi;
- Davlat budjeti mablag'larining tushumi va sarfi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- Davlat budjeti mablag'larini boshqarish;

- Davlat budjetida mablag'lar nazarda tutilgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nomidan va ularning topshirig'iga binoan to'lovlarni amalga oshirish;

- budjet tashkilotlarining tovarlar yetkazib berish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) uchun tuzadigan shartnomalarini, shuningdek, buyurtmachilarning Davlat budjeti mablag'lari hisobidan kapital qurilish uchun tuzadigan shartnomalarini ro'yxatga olish;

- Davlat budjeti g'azna ijrosining buxgalteriya hisobini yuritish;

- Davlat budjeti ijrosining qanday borayotganligi to'g'risidagi axborotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish;

- O'zbekiston Respublikasi davlat ichki va tashqii qarzlariga xizmat ko'rsatish, O'zbekiston Respublikasi kafolatlarini bajarish.

G'aznachilikka o'tish bosqichlari:

1. 2005-yil 1-iyundan boshlab, Toshkent shahri va Samarqand viloyatida davlat budjeti g'aznachilik ijrosining ba'zi elementlari tajriba uchun tadbiq qilindi;

2. 2006-yildan davlat budjetining g'aznachilik ijrosi yetti viloyatga bosqichma-bosqich tadbiq etildi; (Samarkand, Namangan, Buxoro, Toshkent shahri, Sirdaryo, Surxondaryo, Xorazm, Qoraqalpog'iston Respublikasi).

Qolgan hududlar 2007-yilda qamrab olindi. (Andijon, Jizzax, Qashkadaryo, Navoiy, Toshkent, Fargona viloyatlari).

G'aznachilik tadbiq etilishining ijobiy natijalari:

- quyi budjet tashkilotlariga mablag'larni bosqichma - bosqich moliyalashtirish mexanizmi tugatildi;

- budget mablag'larining banklardagi ko'plab hisobraqamlarda tarqalib ketishiga barham berildi;

- mablag'lar g'aznachilik hisobraqamida jamlandi va buning natijasida to'lovlarni amalga oshirish, shu jumladan ish haqini to'lash muddatlari qisqardi;

- budget mablag'larining aylanish jarayonining samaradorligi oshdi.

Respublikamizda o'tkazilayotgan soliq-budget siyosati makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turish, ustuvor tarmoqlarni investitsiyalash, ta'lim sohasini jadal rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadlariga qaratilib kelinmoqda.

5.3.O'zbekistonda iqtisodiyotni soliq yordamida tartibga solish xususiyatlari

Davlat budjeti daromadlarining asosiy manbai soliq hisoblanib, 2018-yildagi soliq siyosatining eng ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'ldi:

-davlatning fiskal manfaatlarini inobatga olgan holda tadbirkorlik sub'ektlari uchun soliq yukini yanada kamaytirish, bunda to'g'ri soliq bo'yicha soliq yuki alohida ahamiyatga ega bo'lib, pirovard natijada ishlab chiqarishni kengaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratishga imkoniyat yaratildi;

- soliq ma'murchiligi yanada soddalashtirildi va soliq qonunchiligining barqarorligini ta'minlash natijasida soliq tizimining shaffofligi oshirildi.

Soliqlar majburiy to'lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildirib, bu munosabatlar soliq to'lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o'z mulkiga aylantiruvchi davlat o'rtasida yuzaga keladi.

Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko'rsatganida, ishlar bajarganida yoki bozorlarda oldi-sotdi qilganda ham pul to'lovlari mavjud. Lekin ular soliq bula olmaydi. Soliq munosabati bo'lish uchun davlat mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini taqsimlash yo'li bilan majburan davlat budjetiga mablag to'plash jarayonini amalga oshiradi.

Soliqlarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'ladi, ularga: majburiylik, xazinaga tushishlik, qat'iylik va doimiylik, aniq soliq to'lovchi uchun ekvivalentsizlik belgilari mavjuddir.

Jahon soliq siyosati tajribasida soliqqa tortishning quyidagi yoʻnalishlariga katta eʼtibor beriladi:

1) har xil mulk shakllariga moslangan korxonalar va tashkilotlarning xoʻjalik yuritishiga mumkin qadar iqtisodiy sharoit yaratish, ularni bozor munosabatlariga kirib borishga har tomonlama yordamlashish;

2) ijtimoiy-zaruriy umumdavlat vazifalarini bajarish uchun davlatni kerak boʻlgan moliyaviy manbalar bilan taʼminlash;

3) bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tashkil qilishda qatnashish, ishsizlarni ish bilan taʼminlash, iqtisodiy nochorlarga yordam berish;

4) aholi turmush darajasini zaruriy meʼyorda saqlab turish imkonini izlash va taʼminlash, soliqqa tortilmaydigan daromad minimumini vaqti-vaqti bilan oshirib borish. Bunda “isteʼmol savatchasi” maʼlumotlarini eʼtiborga olish.⁴

Markazlashgan pul fondini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan soliq va yigʻimlar turlarining yigʻindisiga soliqlar tizimi deb ataladi. Bu taʼrifda soliq va yigʻimlar yagona mohiyat, yaʼni “majburiy xarakterga ega boʻlgan munosabat” va ularning bir-biri bilan bogʻliqligi va nihoyat budjetga tushishligini koʻrsatadi. Bu Oʻzbekiston Respublikasi Soliq kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, yaʼni davlatning budjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sugurta, bandlik, yoʻl fondlari va boshqalarga) toʻlovlarni ham majburiylik nuqtai-nazardan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud.

Hozirgi kunda soliqlar kodeksda 7 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 4 ta mahalliy soliqlar kiradi

Soliqlarni obʼekti va iqtisodiy mohiyati boʻyicha guruhlanadi. Soliqlarni guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy taʼsirlarni oʻrganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish obʼektiga karab toʻrt guruhga boʻlinadi:

- oborotdan olinadigan soliqlar;
- daromaddan olinadigan soliqlar;
- mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar;

⁴ Yahyoyev Q. “Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti”. T. “Gʻafur Gʻulom” 2003. y. 25 bet.

-yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar..

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, bojxona va yer osti boyliklari qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo‘yicha ilgariidek mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o‘lchanadi. Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliqlarga huquqiy shaxslarning daromadiga (foydasiga), jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan soliqlari kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig‘i, ekologiya, avtomobil mashinalarini qayta sotish solig‘i va boshqalar kiradi.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishloq xo‘jalik tovar ishlab chiqaruvchilarning yagona yer solig‘i va yuridik (noqishloq xo‘jalik) va jismoniy shaaxslarning yer soliqlari kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga karab soliqlar egri va to‘g‘ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosta bo‘linadi.

To‘g‘ri soliqlarni bevosita soliq to‘lovchilarning o‘zi to‘laydi, ya’ni soliqni huquqiy to‘lovchisi ham, haqiqiy to‘lovchisi ham bitta shaxs bo‘ladi. To‘g‘ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo‘lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to‘lanadigan va barcha mulk soliqlar i kiradi.

“To‘g‘ri soliqlardan to‘gridan-to‘g‘ri daromaddan soliq to‘langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko‘p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi. Bu soliqlarning stavkalari ko‘paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi. Demak bu guruh soliqlarning stavkalari to‘gridan-to‘g‘ri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog‘langandir”^{*}.

Egri soliqlarni huquqiy to‘lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko‘rsatuvchilardir). Lekin, soliq og‘irligini haqiqatdan ham

*Malikov T.S. Soliq va soliqa tortishning dolzarb masalalari. T.: “Akademiya”, 2002, 56-b.

budjetga to'lovchilari tovar (ish, xizmat)ni iste'mol qiluvchilardir, ya'ni xaqiqiy soliq to'lovchilar bu yerda yashiringan. Bu soliqlar tovar (ish, xizmat) qiymati ustiga ustama ravishda qo'yiladi.

Bu soliqlarning ijobiy tomoni mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni chetga chiqib ketishini chegaralaydi, mamlakat ichida tovarlar ko'p bo'lishiga yordam beradi. Egri soliqlar orqali tovarlar qiymati oshirilmasa, bozorlarda ularning taqchilligi ortadi. Egri soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to'gridan to'gri ta'sir etmaydi, ya'ni investitsion faoliyatini qisqartirmaydi. Ammo soliq stavkasi tahlil qilinmasdan oshirib yuborilsa, korxonalar mahsulotlarini sotishda qiyinchilikka uchrab, foydasi va budjetga to'lovlari kamayishi mumkin.

Bu soliqlarning yana bir tomoni muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inqirozni jilovlab boradi. Biroq bu soliqlar mehnat bilan band bo'lgan aholining real daromadini pasaytiradi. Korxonalarda to'gri soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko'proq mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirib, tovarlar assortimentining oshishini ta'minlashi kerak.

Jahon soliq amaliyotida to'g'ri va egri soliqlar nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishi yoki iqtisodiy qiyinchiliklarni borligini tahlil qilib berish mumkin. Masalan. AQShda to'g'ri soliqlar salmog'ining budjet daromadida 90 foizga yaqin bo'lishi bu yerda rivojlangan bozor iqtisodiyoti mavjudligidan darak beradi.

Egri soliqlar tarkibiga QQS, aksiz solig'i, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanish soliqlari kiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, to'g'ri va egri soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib bir-biri bilan o'zaro bog'langan. Umumiy soliq summasi o'zgarmagan holda birining stavkasini kamaytirish ikkinchisini stavkasini oshirishni talab etadi.

5.4. Soliq tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish hamda soliq yukini kamaytirish yo'llari

Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida davlat soliq siyosatining asosiy yoʻnalishi bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan qator ilmiy asoslangan soliqlarni joriy etish va shu orqali mavjud soliq tizimini tubdan qaytadan tashkil etishdan iborat boʻldi. Soliq siyosatining keyingi yoʻnalishi esa joriy etilgan soliqlarni samarali amal qilishini taʼminlash maqsadida soliq munosabatlarini amalga oshiruvchi tegishli muassasalarning tashkil etishga qaratildi. Xususan, dastlab Vazirlar Mahkamasi qoshida Soliq bosh boshqarmasi tashkil etilgan boʻlsa, 1994-yilga kelib bu boshqarma Davlat Soliq qoʻmitasiga aylantirildi va uning hududiy boʻlinmalari tashkil etildi. Bundan koʻrinadiki, bozor iqtisodiyotiga oʻtishning birinchi bosqichida soliq siyosatida asosan tashkiliy jihatlarga eʼtibor qaratildi, yaʼni soliqlarni joriy etish va soliq siyosatini bevosita amalga oshiruvchi tegishli muassasalar shakllantirildi.

Bu davrdagi soliq siyosatining asosiy xususiyatlaridan biri soliqlarning koʻproq fiskal ahamiyat kasb etishida, yaʼni koʻproq eʼtibor davlat budjeti daromadlarini shakllantirishga qaratildi.

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatini isloh qilishning asosiy yoʻnalishlari sifatida soliq qonunchiligini yanada soddalashtirish, soliqlar va boshqa majburiy toʻlovlarni unifikatsiya qilish, soliq yukini yengillashtirish, soliq boshqaruvini erkinlashtirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishni soliq instrumentlari vositasida ragʻbatlantirish va boshqa yoʻnalishlar belgilab olindi.

Respublikamizda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xoʻjalik yurituvchi subʼektlarga nisbatan soliq yukini izchil kamaytirishga alohida eʼtibor qaratish lozimligi koʻp bora taʼkidlanmoqda. Bunda birinchi navbatda ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmogʻini kamaytirish lozimligi alohida ahamiyatga ega. Buning natijasida, korxonalar ixtiyorida qoladigan mablagʻlar ulushining koʻpayishi evaziga uning aylanma mablagʻlari miqdorini koʻpaytirib borish va optimal darajasini saqlash, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, uning samaradorligini oshirish maqsadida koʻproq investitsiya kiritish, xodimlar mehnatini yanada ragʻbatlantirish imkonini beradi.

Bevosita soliqlar bo'yicha soliq yukini izchil kamaytirish soliq siyosatining samaradorligini YaIM ga nisbatan ular tushumining barqaror kamayishi tendensiyasi ham isbotlaydi. Soliq tizimini takomillashtirishda ustuvor ahamiyat bilvosita soliqqa tortishga qaratilgan. Bilvosita soliqlar tovarlarga nisbatan qo'shimcha bo'lgani holda, pirovard natijada ishlab chiqaruvchining moliyaviy holatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga to'sqinlik qilmaydi.

Soliqqa tortish tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri soliq tizimini tartibga solish, soliq turlarini kamaytirish, hisob-kitob mexanizmini soddalashtirish va ular bo'yicha to'lov davriyligini kamaytirish hisoblanadi.

Soliqqa tortishning ham qandaydir chegarasi borligi to'g'risida dastlabki tushunchalar paydo bo'lgandan hozirgi kungacha yaratilgan qiymat yoki olingan daromadning qancha qismini davlat olishi kerag-u, qanchasi soliq to'lovchining o'zida qolishi lozimligi to'g'risida bosh qotiriladi, soliq yukining optimal darajasini topishga harakat qilinadi, lekin shu bugungacha bu borada aniq bir to'xtamga erishib bo'lmagan. Davlat o'z daromadlarini maksimallashtirishga harakat qilsa, soliq to'lovchilar aksincha, o'z soliq majburiyatlarini minimallashtirishga, soliq bosimi ularning moliyaviy imkoniyatlarini cheklab qo'ymasligiga harakat qiladilar. Soliq undirishda davlatning "adolatliligi" susayib borgani sayin, soliq to'lovchilarning "rostgo'yiligi" ham kamayib boraveradi. Zamonaviy davlatchilikda soliqqa tortish bilan bog'liq mazkur oddiy haqiqatni aksariyat polisimeykerlar allaqachon anglab yetishgan. Bunda esa soliq yukini optimallashtirishning klassik va zamonaviy ilmiy konsepsiyalari roli benihoya kattadir.

Soliqqa tortishni optimallashtirishning klassik prinsiplariga asoslangan zamonaviy ilmiy-nazariy konsepsiyalar ichida amerikalik iqtisodchi olim Artur Lafferning mashhur "egri chizig'i" alohida o'ringa ega.

A.Laffer soliq yuki darajasi va budjetga tushumlar o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlikni parabolik egri chiziq ko'rinishida tasvirlab, shuni xulosa qilib aytadiki, soliq tushumlarini faqat soliq stavkasi oshirilganda emas, balki soliq yuki maqbul darajagacha pasaytirilganda ham oshirib borish mumkin.

Soliq stavkalarining ma'lum bir chegaragacha ko'tarilishigina davlat budjetiga soliq tushumlarining barqaror o'sib borishi va ularning mumkin bo'lgan maksimal darajasini ta'minlaydi. Keyin esa soliq tushumlari o'sishdan to'xtaydi.

Soliq to'lovchilar, ayniqsa, tadbirkorlik sub'ektlari iqtisodiy faolligini bo'g'magan holda davlat budjetiga soliq tushumlarining barqaror o'sib borishini ta'minlash imkonini beradigan soliq stavkalari hududi soliqqa tortishning "sog'lom hududi" deb hisoblanadi. Budjetga tushumlarning mumkin bo'lgan maksimal darajasini ta'minlaydigan soliqning chegaraviy optimal stavkasidan keyin esa soliqqa tortishning "taqiqlangan hududi" boshlanadi.

Shunday qilib, soliq stavkasi ma'lum bir darajaga yetganda tadbirkorlik tashabbusi o'ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga yoki uni davom ettirishga bo'lgan istak yo'qoladi, soliqqa tortiladigan daromadlar va, o'z-o'zidan, soliq bazalari qisqaradi. Oxir-oqibatda soliq to'lovchilarning bir qismi (ilojini topganlari) iqtisodiyotning xufiyona sohasiga ko'chib o'tadi, boshqa qismi esa o'z faoliyatiga nuqta qo'yadi.

Laffer nazariyasiga ko'ra, soliq yukining og'irlashuvi yashirin iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi. Uning fikricha, daromadlarni soliqqa tortishning eng yuqori darajasi 30 foizdan oshmagani ma'qul. Mana shu stavkagacha budjet daromadlari ko'payib keladi. Agar daromadlarning 40-50 foizi olinib boshlansa, ya'ni soliq yuki darajasi "taqiqlangan hudud"ga o'tib ketsa, u holda aholi jamg'armalari qisqaradi, o'z navbatida, iqtisodiyotga investitsiya qilishdan manfaatdorlik susayadi va soliq tushumlari kamayib ketadi. Aksincha, soliq yukini kamaytirish iqtisodiyotning rivojlanishini rag'batlantiradi.

Soliq yukining optimal darajasidan keyin nafaqat haqiqatda soliq to'lanayotgan soliq bazalari, ya'ni rasman deklaratsiya qilingan daromadlar, balki haqiqiy soliqqa tortilishi lozim bo'lgan, lekin soliqdan yashirilgan daromadlar ham kamayib ketadi.

A.Laffer konsepsiyasining qisqacha mohiyati shundaki, davlat budjetining daromadlari soliq stavkalari va soliq yuki darajasini oshirish hisobiga emas, balki soliq solish bazalarining kengayishi hisobiga ko'payadi.

Soliqqa tortishning umumiy qonuniyatlari shuni ko'rsatadiki, keng soliq bazasi soliq yukining nisbatan pastroq darajasiga yo'l beradi, tor soliq bazasi esa aksincha, yuqori soliq stavkalarini ko'zda tutadi. Biroq yuqori yoki past soliq stavkalari soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Yuqori soliqqa tortish darajasi mamlakat iqtisodiyotining yomonlashuviga, mos ravishda soliq bazalarining qisqarishiga olib keladi. Bu esa, davlatni o'z moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun soliq stavkalarini yanada oshirishga majbur qiladi. Oshib boruvchi soliq yuki esa investitsiyalarni qisqartiradi, mos ravishda ishlab chiqarish, talab va bandlik ham qisqaradi. Shu tariqa soliq solish bazalarining yanada qisqarishi davom etadi, soliq tushumlari kamayib boradi. Og'ir soliq bosimi, talabning qisqarishi, ishsizlikning ortishi iqtisodiyotni yanada izdan chiqaradi, tadbirkorlikdan manfaat yo'qoladi, yashirin iqtisodiyot rivojlanadi, soliqlarning yig'iluvchanlik darajasi pasayib, korxonalarining soliq qarzlari oshadi. Davlat iqtisodiy siyosatining vazifasi esa mana shunday salbiy vaziyatga tushib qolishning oldini olish, agar shunday holatga tushgan bo'lsa, undan chiqib ketishni ta'minlash hisoblanadi.

Biroq, zamonaviy moliyaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, soliq yukining ma'lum bir darajasini barcha iqtisodiyotlar uchun ham birdek maqbul deb bo'lavermaydi. Iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan mamlakatda maqbul deb, topilgan soliq yuki darajasi rivojlanayotgan yoki o'tish iqtisodiyotida bo'lgan mamlakatlar uchun og'irlik qilishi mumkin. Shuning uchun, soliq yuki iqtisodiyot darajasiga qarab har xil baholanadi.

Soliq yukining darajasi bozor iqtisodiyoti taraqqiyot yo'lining tanlangan modeliga ham bog'liqdir. Erkin bozor iqtisodiyoti xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga soliq yukining yengilroq bo'lishini taqozo etsa, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti uning aksidir. Chunki bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi qanchalik kuchli bo'lsa, davlat budjeti xarajatlarining oshishini taqozo etadiki, o'z navbatida, soliq yukini oshirishga ehtiyoj tug'iladi.

Soliqlarning YaIMdagi salmog'i sifatida makrodarajadagi soliq yuki ko'rsatkichlarini qator mamlakatlar bo'yicha ko'rib chiqadigan bo'lsak, darhaqiqat,

yuqori darajada ijtimoiy himoya yoʻlga qoʻyilgan davlatlarda soliq yukining eng yuqori darajalarini kuzatish mumkin.

Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar ichida makroiqtisodiy soliq yuki koʻrsatkichining eng yuqori darajalari Skandinaviya va Gʻarbiy Yevropa mamlakatlariga toʻgʻri keladi. Bu mamlakatlarda soliq tushumlarining YaIMdagi salmogʻi 40 foiz va undan yuqori darajani tashkil qiladi. Buning sababi shundaki, aynan ushbu mamlakatlarda fuqarolarning ijtimoiy himoyasi yuqori darajada taʼminlangan, soliqlardan sezilarli miqdorlarda standart va oʻzgaruvchan ijtimoiy chegirmalar mavjud boʻlgani holda, yuqori soliqqa tortish darajasi kuzatiladi.

Shuni ham taʼkidlash joizki, soliq yukining yuqori darajasi albatta, shu davlatda kuchli ijtimoiy himoya yoʻlga qoʻyilganligidan dalolat bermaydi. Mamlakatdagi yuqori fiskallik, aksincha, ayrim davlatlarda yashirin iqtisodiyotning kuchayganligidan boʻlishi ham mumkin. Chunki, iqtisodiy faoliyat turlari, oborotlar, daromadlar, mulklar va boshqa soliqqa tortish mumkin boʻlgan obʼektlarning toʻliq hisobga olinmasligi oxir-oqibatda yalpi soliq bazalarining torayishiga olib keladi. Tor soliq bazasi esa, yuqorida taʼkidlanganidek, yuqori soliq stavkalarini talab qiladi.

Zimbabve va Kuba kabi davlatlarda soliq yukining darajasi iqtisodiyoti yuksak boʻlgan qator mamlakatlarnikidan ancha yuqori. Bundan tashqari, davlatlar boʻyicha soliq yuki darajalarining qiyosiy tahlilidan xulosa qilish mumkinki, soliq yuki koʻrsatkichi iqtisodiyotlarning qay darajada rivojlanganligi yoki mamlakatlarda ijtimoiy himoyaning qay darajada taʼminlanganligiga baho berishga asos boʻla olmaydi. Bu koʻrsatkichning darajasi mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlarining xususiyatlari, ularda tabiiy resurslar holati, aholisining zichligi, geografik joylashuvi va boshqa qator omillar taʼsirida shakllanadi.

Qisqacha xulosalar

Budjet-soliq siyosati choralarini ishlab chiqishda eng muhim vazifalardan biri davlat xarajatlarini oʻz vaqtida va moʻljallangan hajmda moliyalanishi uchun soliq tushumlarining yetarliligi hisoblanadi. Bu esa, oʻz navbatida, soliq yukini kamaytirish

borasidagi siyosatni budjetning xarajatlar qismini optimallashtirish choralari bilan qo‘shib olib borilishini taqozo etadi.

O‘zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda, avvalambor, soliq siyosatini yanada takomillashtirish, soliqlarning turlarini kamaytirish, ularni hisoblash mexanizmini soddalashtirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada hozirga qadar mamlakatimizda amalga oshirilgan islohotlarning ijobiy samarasini soliqlarning turlarini ixchamlashtirilib hisobot va hisob-kitob mexanizmini zamon talablariga mos ravishda birlashtirib ularni taqdim etish muddatlarini isloh etilganligida ham ko‘rishimiz mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat budjeti nima?
2. Budjet taqchilligining qanday turlari mavjud?
3. Davlat budjetining g‘azna ijrosi nima?
4. Soliq yuki nima?
5. Budjet-soliq islohotlarini amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlari nimalardan iborat?

6-BOB. MAKROIQTISODIY VA MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA MONETAR SIYOSATNING AHAMIYATI

6.1.Pul islohoti va uni amalga oshirish yo'nalishlari

Pul – iqtisodiyot sub'ektlari mulkining bir turi bo'lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko'ra farq qiladi: birinchidan, pul yuqori likvidliklar, ya'ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf - xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o'zgarimas bo'lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadliligi darajasi boshqa mulk turlaridan ancha kamdir.

Pul islohoti deb pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, II Jahon urushidan keyin - oltin deviz, oltin dollar muomalasi davrida o'tkazildi.

O'zbekistonda pul islohoti 1994- yilda o'tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

– muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish;

– aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish);

– ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda “shok yo'li” bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan vaziyatda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni nullifikatsiyada kuchli

qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, sobiq SSSRda 1922-24-yillarda sovnaklarning kuchli qadrsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd. sovnakga almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giperInflatsiya natijasida 1924-yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, I jahon urushidan keyingi 1925-1928- yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971-yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el vayutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya oltin miqdori tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971- yilda AQSh dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973-yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslarigao'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya – baholar masshtabini yiriklashtirish, yani pul birligidagi "0"larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr – 1921 -1922-yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga "1922-yil pul birliklari" chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbatda almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga "1923-yil pul birligi" chiqarilgan va 1922-yil pul birligiga" 100 : 1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflatsiya suratlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflatsiya suratlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqalib ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keladi. Natijada ba'zi respublikalar rublni milliy valyutasi sifatida

ishlatib turgani holda, o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqib o'z milliy valyutasini qabul qilishdi. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valyutalar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul – rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keladi.

1992-yil oxiriga kelib, Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25-30 foizgacha ko'tarildi. Moskva valyuta birjasida rubl-ning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992 yil dekabrda 485 rublgacha, 1993 yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrining tushishi, naqd pul etishmovchiligiga, oxiri esa ish xaqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. SSSR davridagi oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'liga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklagan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991-yil dekabrda 64 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1992-yil iyunga kelib emissiyaning 77 foizi Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha Respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 foizigacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i tushib ketgan. Masalan, Belorussiya, Gruziyaning salmog'i 3 foizdan 1,5 foizgacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan. O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muqobil yo'l turardi.

– yagona pul tizimi zonasi – rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

– o‘z milliy valyutasini muomalaga chiqarib, o‘z pul tizimiga ega bo‘lish va qo‘shni mamlakatlar inflatsiyasidan o‘zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom qilayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo‘lmagan sharoitda pul taqchilligini yo‘qotish maqsadida ko‘pgina respublikalar, jumladan, O‘zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O‘zbekiston o‘zining milliy valyutasini muomalaga chiqardi.

O‘zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo‘lmish so‘m jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas’uliyatli va oson bo‘lmagan vazifa. O‘zbekistonning o‘z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o‘tishda mamlakatimizning o‘ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo‘lishini taqozo qiladi.

O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo‘lishini taqozo qildi. Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining I bosqichi 1993 yildan boshlab “so‘m-kupon”larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O‘zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi – 1994-yil iyuldan boshlab milliy valyuta – “so‘m”ning muomalaga chiqarilishi bo‘lib, u O‘zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma’lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari - qog‘oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to‘lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valyutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;

– milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan oʻrnatilgan valyuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi oʻz xususiyatlariga ega boʻlib, uning elementlari u yoki bu tomonga oʻzgarishi mumkin.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning koʻzgusi hisoblanadi, desak xato boʻlmas kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini obʻektiv talablar, yaʼni pul tizimining yagona boʻlishi, pul birligi qiymatining doimiyligi va pul muomalasining talabga qarab oʻzgarib turishi kerakligini qoʻyadi.

Bank tizimi bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismidir. Tovar pul munosabatlarining keng miqyosda rivojlanishi banklar oldida yangidan-yangi operatsiyalar bajarishga imkoniyatlar ochib beradi.

Shuning uchun ham, respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tugʻildi.

Oʻzbekistondagi bank tizimi Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2016-yil 1-yanvar holatiga koʻra Oʻzbekiston Respublikasi bank tizimi 26 tijorat bankini oʻz ichiga oldi.

Kredit muassasalarining boʻysunishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit - hisob xizmati koʻrsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar boʻyiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yoʻnalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal – rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi boʻgʻinlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar oʻrtasidagi boʻysunish munosabatlari, gorizontal - turli quyi boʻgʻinlar oʻrtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

Oʻzbekiston Respublikasi bank tizimining bosh maqsadi jahon talabiga mos keluvchi, rivojlangan milliy kredit tizimiga ega boʻlish, xoʻjaliklar va aholining boʻsh turgan mablagʻlarini jalb etish va uni samarali taqsimlash asosida aholining

talablarini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat. Bu maqsadga erishishni taminlash uchun davlatimiz tomonidan mamlakatimiz bank sektorining rivojlanishini ta'minlovchi zaruriy makroiqtisodiy sharoitlarni hamda bank tizimi barqarorligini ta'minlash, shuningdek, bank nazorati tizimini va banklar faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish, banklarning depozit, kredit, va investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirishga erishish va banklar o'rtasida raqobat bo'lishini ta'minlashga asos yaratishdan, nobank tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish, moliya-kredit sektorining huquqiy bazasini yaxshilash, ularning moddiy-texnik jihatdan samarali taminlanganligiga erishish kabi choralarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi "ko'rsatkich" tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatini oshganligidan dalolat beradi.

Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional – narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa pulning qadri tushadi.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig'indisi bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik sub'ektlari - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida bo'ladigan pullik jarayonlarning ko'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li

bilan bajariladigan jarayonlarning ko‘lami qancha keng bo‘lsa, pulga bo‘ladigan talab shuncha ko‘p bo‘ladi. Agar pul bilan bog‘liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo‘lgan talab shuncha kam bo‘ladi, demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo‘ladi.

Pulga bo‘lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo‘lgan taklif, unga bo‘lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo‘lsa, pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg‘argandan ko‘ra uni tovarlarga aylantirib qo‘yish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg‘arish qulay bo‘lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta‘minlashning asosiy yo‘nalishlaridan yana biri budget taqchilligining bo‘lmasligidir. Davlat budjeti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan budget taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta‘minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta‘minlangan pulning ko‘payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo‘lmasligiga yoki uning salmog‘i sezilarsiz bo‘lishiga erishishi kerak.

Pulning barqarorligini ta‘minlashning yana bir yo‘nalishi bu oltin va valyuta zahiralarining mavjudligi va ularning ko‘payishidir. Oltin valyuta zahiralarining salmog‘i qancha ko‘p bo‘lsa, pul shuncha barqaror bo‘lishi mumkin.

Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti – inflatsiyaga qarshi puxta o‘ylangan siyosat yuritishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so‘m muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta‘minlangan bo‘lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to‘ldirish, aholiga xizmat ko‘rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlashning asosi hisoblanadi.

Pul muomalasi muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankga qaytib kelish tezligini ifodalaydi.

Pulning yuqori likvidliligi va qiymatni saqlab turishi xususiyatlar barcha turdagi to‘lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va muddatsiz depozitlarning likvidliligi djarajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan

agregatlarga bo‘linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda - M1; M2; M3; M4 deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi.

Pul agregatlarining tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o‘zaro farq qilish mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

“M0- bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklarining Markaziy bankdagi zahiralari;

$M1 = M0 +$ muddatsiz depozitlar, yo‘l cheklari va boshqalar;

$M2 = M1 +$ (miqdori va muddati cheklangan) muddatli depozitlar va boshqalar ;

$M3 = M2 +$ (miqdori va muddati cheklanmagan) muddatli depozitlar va boshqalar”⁵

Makroiqtisodiy tahlilda M₁ va M₂ pul agregatlari eng ko‘p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi turli sabablarga bog‘liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M₁ga talab tezroq o‘ssa, foiz stavkasining o‘sishi natijasida M₂ va M₃ga talab M₁ga nisbatan tezroq o‘sadi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o‘zgarishi muomaladagi pul massasining o‘zgarishi natijasi va pulning aylanish tezlashganligining natijasi bo‘lishi mumkin.

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o‘shishni rag‘batlantiradi, pul qadrlining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to‘qinliklar bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

6.2. Monetar siyosatning mohiyati, maqsadi va vazifalari.

Pul-kredit siyosati deganda, to‘liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflatsiyaning ta’sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash vazifasini hayotga tadbiriq etadi.

⁵ Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика Т., ИПАК «Шарк» 2003, 34 -с..

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valyutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valyuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta'minlab turish zarur bo'ladi.

Boshqacha aytganda, monetar siyosat pullarga bo'lgan talab va pullar taklifini tartibga solish va nazorat qilishga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisini ifodalaydi.

Monetar siyosatning ikki asosiy turi mavjud:

1. restriksion monetar siyosat;
2. ekspansionistik monetar siyosat.

Restriksion monetar siyosat deganda, odatda, muomaladagi pul massasining o'sish sur'atlarini jilovlashga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Restriksion monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

- Markaziy bankning majburiy zahira stavkalarining darajasi oshiriladi;
- tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotib olish sharti bilan sotiladi;
- Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga tegishli bo'lgan vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari depozit hisobraqamlariga jalb etiladi;
- Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag'lari hajmining o'sish sur'atlarini cheklashga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ekspansionistik monetar siyosat deganda, muomaladagi pul massasining multiplikativ kengayishini ta'minlash asosida to'lovga qobil talabni rag'batlantirishga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

- Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini pasaytiradi va tijorat banklariga beriladigan markazlashgan kreditlarning hajmini oshiradi;

– tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limitlar hajmi oshiriladi, ya'ni banklarga kreditlar miqdorini oshirishga imkoniyat yaratiladi.

– Markaziy bankning majburiy zahira stavkalari pasaytiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotish sharti bilan sotib olinadi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag'lari hajmining o'sish sur'atlarini oshirishga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etishda dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida Markaziy banklar ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishdi. Xususan, AQSh FZT, Yaponiya Markaziy banki va Yevropa Markaziy banki nollik hisob stavkalariga asoslangan "arzon pullar" siyosatidan foydalanishdi.

"Arzon pullar" siyosati birinchi bo'lib J.M. Keynes tomonidan taklif etilgan. Bunda J. Keynes Markaziy bankning hisob stavkasini pasaytirish yo'li bilan tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini pasaytirishga erishishni taklif qilgan. Buning natijasida kompaniyalarning bank kreditlaridan foydalanish darajasi oshishi va shuning asosida ularning investitsion xarajatlarini moliyalashtirish hajmining oshishiga erishish lozim edi. Bu esa, o'z navbatida, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmining oshishiga va yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib kelishi kerak edi.

Ekspansionistik monetar siyosat mamlakat bank tizimining likvidliligini oshirish, ichki to'lovga qobil talabni rag'batlantirish va shuning asosida iqtisodiyotni turg'unlik holatidan chiqarish imkonini beradi.

Ekspansionistik pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini oshishiga olib keladi.

Iqtisodiy adabiyotda ko'pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash va mamlakatda baholar barqarorligiga erishish monetar siyosatning strategik maqsadlari sifatida e'tirof etilgan. Masalan, V. Shenaev,

O. Naumchenkoning “Markaziy bank iqtisodiyotni tartibga solish jarayonida” nomli monografiyasida, J. Matukning “Fransiya va boshqa mamlakatlarning moliya tizimlari” nomli monografiyasida milliy valyutaning barqarorligini ta’minlash va mamlakatda baholar barqarorligiga erishish monetar siyosatning strategik maqsadlari ekanligi qayd etilgan⁶.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risidagi qonunda Markaziy bank monetar siyosatining strategik maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlash ekanligi e’tirof etilgan⁷.

AQSh FZT to‘g‘risidagi qonunda ham milliy valyutaning barqarorligini ta’minlash va baholar barqarorligini saqlab turish monetar siyosatning strategik maqsadi ekanligi o‘z ifodasini topgan.

Shunisi xarakterliki, Markaziy banklar ichida faqat Yevropa Markaziy bankining (YeMB) Nizomida uning monetar siyosatining strategik maqsadi yevrozonada baholar barqarorligiga erishish ekanligi qayd etilgan. Demak, yevroning barqarorligini ta’minlash YeMB monetar siyosatining strategik maqsadi hisoblanmaydi.

V. Rudko-Silivanov, N. Kuchina, M. Jevlakova hammuallifligida chop etilgan “Markaziy bank faoliyatini tashkil qilish” mavzuidagi o‘quv qo‘llanmada monetar siyosatning quyidagi strategik maqsadlarining mavjudligi e’tirof etiladi:

- baholar barqarorligini ta’minlash;
- to‘liq bandlikka erishish;
- ishlab chiqarish real hajmining o‘shishini ta’minlash;
- to‘lov balansining muvozanatini ta’minlash⁸.

Bu erda monetar siyosatning asosiy strategik maqsadi – milliy valyutaning barqarorligini ta’minlash e’tirof etilmagan holda, ishlab chiqarish real hajmining

⁶ Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Централный банк в процессе экономического регулирования. – М.: АО «Консалтбанкир», 1994 . – 112 с.; Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. Том 1. – М.: АО «Финстатинформ», 1994. – 365 с.

⁷ O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni.1995-yil 21-dekabr. – 154-I-sonli Qaror.

⁸ Рудко-Силиванов В.В., Кучина Н.В., Жевлакова М.А. Организация деятельности Центрального банка. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2011. - С. 32-33.

o‘shini va to‘lov balansining muvozanatini ta’minlash uning strategik maqsadi sifatida qayd etilmoqda.

S. Moiseevning fikriga ko‘ra, monetar siyosatning quyidagi to‘rtta strategik maqsadlari mavjud:

- baholar barqarorligi;
- milliy valyutaning barqarorligi;
- mamlakatda moliyaviy barqarorlikni ta’minlash;
- muvozanatlashgan iqtisodiy o‘shish⁹.

R. Miller va D. Van-Xuzning fikriga ko‘ra, monetar siyosatning ikki strategik maqsadi mavjud: tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishning yuqori va barqaror darajasini ta’minlash; inflatsiyaning past va barqaror darajada bo‘lishiga erishish¹⁰.

Ushbu iqtisodchi olimlar haqli ravishda e’tirof etadilarki, Markaziy bankning monetar siyosat yordamida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishning yuqori va barqaror darajasini ta’minlashi ishsizlik darajasini pasaytirish imkonini beradi. Bu esa, Hukumat iqtisodiy siyosatining strategik maqsadlaridan biri bo‘lgan ishsizlikning past va barqaror darajasini ta’minlash maqsadiga mos keladi.

O. Namozov monetar siyosatning strategik maqsadlari sifatida moliyaviy barqarorlik, iqtisodiy o‘shish va to‘lov balansining barqarorligini ko‘rsatadi¹¹.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi dunyoning ko‘plab mamlakatlarida, shu jumladan taraqqiy etgan mamlakatlarda, milliy bank tizimining likvidliligiga va makroiqtisodiy o‘shishga nisbatan kuchli salbiy ta’sirni yuzaga keltirdi. Bu esa, o‘z navbatida, Markaziy banklar tomonidan amalga oshirilayotgan monetar siyosatning strategik maqsadlariga ham ta’sir ko‘rsatdi.

Global moliyaviy inqiroz ta’sirida tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning katta qismini o‘z vaqtida qaytmaganligi ularning likvidliligini izdan chiqishiga olib kelgan asosiy omil bo‘ldi. Natijada, tijorat banklarida likvidlilik riski chuqurlashdi.

⁹ Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 218.

¹⁰Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 645-646.

¹¹ Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления. Автореф. дисс. на соиск. уч. ц. д.е.н. – Ташкент, 2011. - С. 11.

Ma'lumki, tijorat banklarida likvidlilik riskining chuqurlashishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi pullik to'lovlarning uzluksizligini buzilishiga olib keladi. Bu esa, iqtisodiyotga jiddiy zarar yetkazadi. Bundan tashqari, likvidlilik riski tijorat bankini bankrot bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, o'nlab, yuzlab korxonalarining xonavayron bo'lishiga olib keladi. Ushbu salbiy oqibatlarining oldini olish maqsadida dunyoning ko'plab mamlakatlarida Markaziy banklar va Hukumatlar tomonidan tijorat banklarining likvidliligini oshirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi. Shu o'rinda qayd etish joizki, bank tizimining likvidliligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar mamlakatlarda turlicha shakllarda amalga oshirildi. Masalan, AQShda FZT hisob stavkasini global inqiroz davrida 0,25 foizgacha tushirdi. Bu esa, AQSh tarixidagi eng past hisob stavkasi hisoblanadi. Ana shunday past hisob stavkalarida AQSh tijorat banklariga 2,0 trln. miqdorida markazlashgan kreditlar berildi. 2008-yil 16-oktyabrda FZT tijorat banklariga bir oydan olti oygacha muddatga markazlashgan kreditlar olish imkonini beradigan auksionlar o'tkazishini e'lon qildi. FZTning tijorat banklarining likvidliligini ta'minlash maqsadida berilgan ushbu kreditlari garov asosida berilgan bo'lib, garov ob'ektlari tarkibiga birinchi marta "A-" dan "BBB-" gacha reytingga ega bo'lgan aktivlar kiritildi. Bundan tashqari, 2008-yilning mart oyidan boshlab, FZT TSLF (Term Securities Lending Facility) dasturi doirasida ipoteka obligatsiyalarini ham garov ob'ekti sifatida tan olgan holda, markazlashgan kreditlar bera boshladi¹².

YeMB "yevrohudud"dagi tijorat banklarining likvidliligini oshirish maqsadida, birinchidan, hisob stavkasining yillik darajasini 1,0 foizgacha tushirdi (2008-yilning oktyabr oyidan 2009-yilning may oyigacha bo'lgan davrda YeMBning yillik hisob stavkasi 3,25 foizdan 1,0 foizga tushdi); ikkinchidan, YeMB 2008-yilning 15-oktyabridan boshlab, barcha tijorat banklariga qat'iy belgilangan stavkada diskont kreditlari berishni boshladi (bunda sakkiz mingta tijorat banki markazlashgan kreditlar olish imkoniga ega bo'ldi); uchinchidan, YeMB markazlashgan kreditlarning garov ob'ektlari sonini oshirdi. Ipoteka obligatsiyalari va

¹² "www.federalreserve.com" sayti ma'lumotlari.

kompaniyalarning aktsiyalari ham markazlashgan kreditlarning garov ob'ektlari ro'yxatiga kiritildi¹³.

Yaponiya Markaziy banki mamlakat bank tizimining likvidligini oshirish maqsadida, dastlab, tijorat banklariga yillik 0,1 % stavkada 3 oy muddatga 10 trln. ien (115 mlrd. AQSh dollari) miqdorida kreditlar berdi. Bundan tashqari, Yaponiya Markaziy banki tijorat banklariga, ularni yapon kompaniyalarini kreditlashlari uchun, 1,22 trln. ien (13 mlrd. AQSh dollari) miqdorida favqulodda kreditlar berdi¹⁴.

Boshqa davlatlardan farqli o'laroq, Rossiyada tijorat banklarining likvidligini ta'minlash maqsadida ularga subordinar kreditlar berish amalga oshirildi.

Subordinar kreditlar kamida 5 yil muddatga beriladigan kreditlar bo'lib, ularning asosiy qarz summasi kredit shartnomasi muddati tugagandan so'ng, bir marotabali to'lov shaklida qaytariladi. Ya'ni, asosiy qarz kredit shartnomasi muddati mobaynida qaytarib borilmaydi. Buning ustiga, olingan subordinar kreditlar tijorat banklarining kapitali tarkibida hisobga olinadi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida monetar siyosatning strategik maqsadlari bo'lgan inflatsiyaga qarshi kurash va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga nisbatan makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligini ta'minlash maqsadi muhimroq ahamiyat kasb etib qoldi. Bunday deyishimizga sabab shuki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida, iqtisodiyotni "retsessiya" holatidan chiqarish, iqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan ekspansionistik monetar siyosat amalga oshirildi.

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho

¹³ www.ecb.eu sayti ma'lumotlari.

¹⁴ www.boj.or.jp. sayti ma'lumotlari.

beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;
- foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;
- investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);
- yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud; ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi. .

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda, maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa, Markaziy bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflatsiya ta'sirida ko'paysa qattiq pul kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa, yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir.

Pul kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek, pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga tasirchanligi, yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga tasirchanligi past bo'lishi pul kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa, mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta zahiralarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi, yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

6.3. Monetar siyosat vositalarining turlari va xususiyatlari.

Iqtisodiy adabiyotda monetar siyosat vositalari, ya'ni instrumentlarini quyidagi ikki guruhga ajratish keng tarqalgan:

1. an'anaviy instrumentlar;
2. noan'anaviy instrumentlar.

Monetar siyosatning an'anaviy instrumentlariga quyidagilar kiradi:

- qayta moliyalash siyosati;
- majburiy zahira siyosati;
- ochiq bozor siyosati;
- valyuta siyosati;
- depozit siyosati.

Monetar siyosatning noan'anaviy instrumentlariga quyidagilar kiradi:

- tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan limitlar belgilash;
- tijorat banklari kreditlari foiz stavkalarining yuqori chegarasini belgilash;
- tijorat banklari depozitlari foiz stavkalarining yuqori chegarasini belgilash;
- selektiv kreditlash.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki asosan bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi, taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi.

Markaziy bank monetar siyosatni amalga oshirishda uning an'anaviy instrumentlaridan (qayta moliyalash siyosati, majburiy zahira siyosati, ochiq bozor siyosati, valyuta siyosati va depozit siyosati) foydalanish muhim o'rin tutadi. Nafaqat taraqqiy etgan mamlakatlarda (katta yettilik davlatlari – AQSh, Yaponiya, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanada), balki o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ham an'anaviy monetar instrumentlardan foydalanish monetar siyosatni amalga oshirishning tayanch vositalari vazifasini bajarmoqda.

Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan biri –majburiy bank zahira me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zahiralar – bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zahira normasi ikki asosiy funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklari Markaziy bankda

ushlab turishga majbur bo'lgan zahiralarning eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zahiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan "pullarni barpo etish" qobiliyati past bo'ladi.

Majburiy zahira siyosati Markaziy bank pul-kredit siyosatining an'anaviy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Bunda uch xil tushuncha qo'llaniladi:

1. zahira talablari (reserve requirements);
2. minimal zahiralar (minimum reserves);
3. majburiy zahiralar (legal reserves).

Majburiy zahira siyosati monetar siyosatning instrumenti sifatida dastlab AQSh Federal zahira tizimi (FZT) tomonidan mamlakat bank tizimining likvidliligiga ta'sir etish maqsadida joriy qilingan edi.

Hozirgi davrga kelib majburiy zahira siyosati muomaladagi pul massasini tartibga solishning, milliy bank tizimining likvidliligiga Markaziy bank tomonidan ta'sir etishning muhim, ta'sirchan vositasiga aylandi.

Markaziy bankning majburiy zahira siyosati quyidagi uch funksiyani bajaradi:

- tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash;
- milliy bank tizimining likvidliligiga ta'sir etish;
- tijorat banki bankrot bo'lgan sharoitda uning majburiyatlari yuzasidan hisoblashish.

Muomaladagi pul massasining asosiy qismi tijorat banklarining kredit emissiyasi natijasida vujudga keladi. Shu sababli, muomaladagi pul massasini tartibga solishda asosiy e'tibor tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlashga qaratiladi. Bu esa, o'z navbatida, Markaziy bankning tijorat banklari kredit emissiyasiga bevosita va tezkor tarzda ta'sir qiladigan monetar instrumentlarga bo'lgan ehtiyojini yuzaga keltiradi. Majburiy zahira talabnomasi, boshqa monetar instrumentlardan farqli o'laroq, tijorat banklarining kreditlash salohiyatiga bevosita va tezkor ta'sir etish xususiyatiga ega. Shu sababli, rivojlangan sanoat mamlakatlari markaziy banklari ham mazkur instrumentdan foydalanish amaliyotidan voz kechishmagan. Bunga misol qilib AQSh FZTni, Yevropa Markaziy bankini (YeMB) keltirish mumkin.

Markaziy bank pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyoti takomillashmagan mamlakatlarda, xususan, ko'pchilik o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida majburiy zahira siyosatidan Markaziy bank pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri sifatida foydalanadi. Buning boisi shundaki, birinchidan, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida moliya bozorlari rivojlanmagan bo'lib, bu holat markaziy banklarning ochiq bozor siyosatini, qayta moliyalash siyosati va valyuta siyosatini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi; ikkinchidan, majburiy zahira siyosati muomaladagi pul massasiga bevosita va tez ta'sir qilish xususiyatiga ega; uchinchidan, majburiy zahira talablariga tijorat banklari tomonidan rioya etilayotganligi ustidan nazorat qilish oson. Buning sababi shundaki, Markaziy bank tijorat banklarining balans ma'lumotlarini doimiy tarzda olib turish amaliyotiga ega. Masalan, O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning tijorat banklarini litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish bilan shug'ullanadigan departamenti xodimlari tijorat banklarining balans ma'lumotlarini doimiy va tezkor tarzda olishadi va ushbu ma'lumotlar asosida tijorat banklari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishadi.

Shunisi xarakterliki, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida, xususan, O'zbekiston, Rossiya va Ukrainada ochiq bozor siyosati, qayta moliyalash siyosati kabi an'anaviy monetar instrumentlardan foydalanish mexanizmi takomillashmaganligi sababli majburiy zahira siyosatidan asosiy monetar instrument sifatida foydalaniladi. Mazkur mamlakatlarda majburiy zahira stavkalari boshqa mamlakatlardagiga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir.

Bu esa, mazkur mamlakatlarda majburiy zahira siyosatidan pullar taklifini tartibga solishda asosiy monetar instrument sifatida foydalanilayotganligidan dalolat beradi.

Majburiy bank zahirasi me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zahiraları qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zahira normalari turlichadir. Yuqori

inflatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma -100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada -25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i -2.5 foizni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi keyingi o'n yil davomida sezilarli darajada kamaydi (6.2-jadval).

6.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zahiralash normasi

Amal qilish muddati	Muddatsiz va 3 yilgacha muddatli depozitlar	3 yildan ortiq muddatli depozitlar	Xorijiy valyutadagi depozit
01.06.1996 yilgacha	30	10	0
01.06.1996 yildan boshlab	25	10	0
01.12.1997 yildan boshlab	20	10	0
01.03.2000 yildan boshlab	20	20	0
01.02.2005 yildan boshlab	15	15	5
1.09 2007 yildan boshlab	13	13	13
1.11.2008 yildan boshlab	15	15	15
01.09.2009 yildan boshlab	15-12*	10,5	15
2011 y. dan boshlab			Milliy valyutadagi kabi
2018 yildan yangi turdagi normativlar kiritilgan			

Bunday pasayish pul multiplikator miqdorining kattalashishiga va albatta iqtisodiyotda pul taklifining ko'payishiga olib keladi. Tijorat banklari ortiqcha

* Muddati 1 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun-15 %, 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun 12 %.

zahiralarining ko'payishi ularning aktiv operatsiyalarini ko'paytiriadi va bu iqtisodiyotning real sektori rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Majburiy zahira siyosati kam sonli davlatlarda pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida qo'llanilmaydi. Bunday davlatlar safiga Kanada, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya kabi davlatlarni kiritish mumkin. Shu bilan birga, yevrozona mamlakatlarida ham majburiy zahira siyosatining monetar instrument sifatidagi ahamiyatining pasayayotganligini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Chunonchi, YeMB ning majburiy zahira stavkasi barcha turdagi depozitlar uchun 2 % qilib belgilangan¹⁵.

Yevro muomalaga kiritilgunga qadar Yevropa Ittifoqiga (YeI) a'zo bo'lgan mamlakatlarning ichida majburiy zahira stavkasi nisbatan Italiya va Ispaniyada yuqori bo'lib (20 foizgacha), inflatsiya yillik darajasini ushbu ikkala mamlakatda EIning boshqa mamlakatlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

Xalqaro bank amaliyotida majburiy zahira stavkalarini belgilashda transaksion depozitlarning xorijiy valyutalarga bo'lgan talabga va majburiy zahira siyosatining tijorat banklarining depozit bazasiga ta'siri masalalari inobatga olinadi. Masalan, AQShda 2007-yilning 20-dekabridan boshlab transaksion depozitlar bo'yicha tabaqalashgan majburiy zahira stavkalari quyidagicha bo'lishi belgilab qo'yildi:

- 0 AQSh dollaridan 9,3 mln. AQSh dollarigacha bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 0 %;
- 9,3 mln. AQSh dollaridan ortiq va 43,9 mln. AQSh dollarigacha bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 3 %;
- 43,9 mln. AQSh dollaridan ortiq bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 10 %.

Ta'kidlash lozimki, AQShda 1990-yil 20-dekabrda buyon muddatli depozitlar va xorijiy valyutadagi depozitlar majburiy zahira talabnomalaridan to'liq ozod qilingan¹⁶.

¹⁵ European Central Bank Report , 2011. –Fr/M., 2012.

¹⁶ <http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/rezervreq.htm>.

AQSh misolida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, nisbatan katta miqdordagi transaksion depozitlarga nisbatan yuqori zahira stavkalari belgilangan. Chunki ular xorijiy valyutalarga bo'lgan talabga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tijorat banklarining muddatli depozitlari esa majburiy zahira talabnomalaridan ozod qilingan. Buning boisi shundaki, muddatli depozitlar tijorat banklarining asosiy resurs manbai hisoblanadi va ularga nisbatan yuqori zahira stavkalarining qo'llanilishi tijorat banklarining resurs bazasiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Markaziy bankning ochiq bozor siyosati deganda, odatda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlarni sotib olinishi yoki sotilishi tushuniladi.

Markaziy banklarning ochiq bozor operatsiyalarida oldi-sotdi ob'ekti sifatida, asosan, quyidagi qimmatli qog'ozlardan foydalaniladi:

- xazina veksellari;
- hukumatning obligatsiyalari;
- hukumatning o'rta va uzoq muddatli xazina majburiyatlari;
- korporativ obligatsiyalar;
- tijorat banklarining depozit sertifikatlari;
- korxonalarining tijorat veksellari.

Mazkur qimmatli qog'ozlar pul bozori va kapital bozoriga tegishli bo'lib, ikkilamchi bozordan sotib olinadi yoki sotiladi. Hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari, xazina veksellari pul bozorining moliyaviy instrumentlari hisoblanadi. Korporativ obligatsiyalar esa, kapitallar bozoriga tegishlidir.

Ammo ko'pchilik Markaziy banklar ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda hukumatning qimmatli qog'ozlaridan foydalanishni afzal bilishadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlari ishonchli investitsiyalash ob'ekti hisoblanadi; ikkinchidan, ularga qilingan investitsiyalardan olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi; uchinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlariga har doim fond bozorida talab mavjud.

Bir qator rivojlangan sanoat davlatlarida, masalan, AQSh, GFR, Buyuk Britaniya, Italiya, Avstriya va Frantsiyada Markaziy bankning qimmatli qog'ozni

birlamchi bozordan sotib olishi ochiq bozor operatsiyasi sifatida e'tirof etilmaydi, balki kredit operatsiyasi hisoblanadi. Masalan, hukumatning qimmatli qog'ozlarini bevosita hukumatning o'zidan sotib olish Davlat budjeti xarajatlarini Markaziy bank tomonidan kreditlash hisoblanadi. Ammo 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida taraqqiy etgan mamlakatlarda, shu jumladan, AQShda Markaziy banklarga qimmatli qog'ozni bevosita emitentning o'zidan sotib olishga ruxsat etildi.

Markaziy bank tomonidan ochiq bozor siyosati doirasida qimmatli qog'ozlarning sotib olinishi, birinchidan, milliy valyutadagi pul massasining ko'payishiga; ikkinchidan, tijorat banklari likvidliligining oshishiga olib keladi. Shu sababli, rivojlangan davlatlarda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalaridan tijorat banklarining likvidliligiga va muomaladagi pul massasiga ta'sir etish vositasi sifatida foydalanadi.

Milliy bank tizimi rivojlanishining ayrim davriy oraliqlarida tijorat banklarida ortiqcha likvidlilikning to'planishi yuz beradi. Uni o'z vaqtida bank tizimidan olib qo'ymaslik muomaladagi pul massasi hajmining oshishiga va natijada inflatsiyaning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirish yo'li bilan, ya'ni qimmatli qog'ozlarni tijorat banklariga sotish orqali mamlakat bank tizimidagi ortiqcha likvidlilikni olib qo'yadi. Ammo buning uchun zarur shart-sharoitlar mavjud bo'lishi kerak. Jumladan, tijorat banklarida Markaziy bankka, pul-kredit organi sifatida, qat'iy ishonch bo'lishi, inflatsiya va milliy valyuta kursining tebranishi natijasida qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati pasaymasligi lozim. Ayniqsa, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida inflatsiya darajasining yuqori va nobarqarorligi kuzatiladi. Buning natijasida investorlarning ochiq bozor operatsiyalari ob'ektlari bo'lgan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarining real qiymati pasayadi. Shuningdek, milliy valyuta qadrining surunkali tarzda pasayib borishi natijasida ham milliy valyutada emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati pasayadi. Bularning barchasi, pirovard natijada, mazkur qimmatli qog'ozlar investitsion jozibadorligining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda REPO operatsiyalaridan keng foydalanadi. Ikki xil REPO operatsiyasi mavjud:

– to‘g‘ri REPO;

– teskari REPO.

To‘g‘ri REPO deganda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni qayta sotib olish sharti bilan sotish tushuniladi.

Teskari REPO deganda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni qayta sotish sharti bilan sotib olish tushuniladi.

Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalari ob‘ektlari sonini oshirish yo‘li bilan ochiq bozor siyosati samaradorligini oshirishi mumkin. Bunda qimmatli qog‘ozlar kurslari barqarorligini ta‘minlash masalasi yuzaga keladi. Xalqaro bank amaliyotida Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlar kursini belgilashda asosan ikki usuldan foydalanilmoqda. Birinchi usulda Markaziy bank qimmatli qog‘ozlarni qayta sotib olish sharti bilan sotadi va sotib olish kursi aniq belgilab qo‘yiladi. Ikkinchi usulda esa, Markaziy bank minimal kursni e‘lon qiladi va tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan talabidan kelib chiqqan holda, sotish yoki sotib olish kursini belgilaydi.

Shunisi xarakterliki, har qanday Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda o‘ziga kontragent, ya‘ni hamkor tanlab oladi. Masalan, AQShda Nyu-York Federal zahira banki ochiq bozor operatsiyalarini 20 ta yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan “birlamchi dilerlar” bilan amalga oshiradi. Birlamchi dilerlar Markaziy bankdan olgan likvidli mablag‘larini bank sektoriga qayta taqsimlaydi¹⁷.

Yaponiya Markaziy banki, Shvetsiyaning Riks banki ochiq bozor operatsiyalarining ob‘ekti sifatida moliyaviy veksellardan keng foydalansa, Janubiy Koreya, Rossiya Markaziy banklari obligatsiyalardan keng foydalanishadi.

Rossiya Markaziy banki ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda kontragentlarni tanlamaydi, balki barcha banklarga ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishga ruxsat edi¹⁸.

¹⁷ <http://www.newyorkfed.org/markets>.

¹⁸ <http://www.cbr.ru>.

Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog'ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zahiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko'paytiradi. Bu zahiralar pul bazasiga kiradi, ya'ni yuqori quvvatli pullar bo'lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko'payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zahiralarini hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Pul - kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu, hisob stavkasi siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb, Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko'zda tutilmagan zarurat tug'ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo'lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zahiralarini olish imkoniyatlari kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zahiralaridan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko'paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko'tara borib, tijorat banklari tomonidan qo'shimcha zahiralarini olish yo'lidagi to'siqlarni biroz ko'targanday bo'ladi va kreditlar berish bo'yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo'l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zahiralarini ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zahiralarini qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalanilgan holda amalga oshiriladi:

1. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi tratalarni qayta hisobga olish yo'li bilan, kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar hisob yoki diskont kreditlari hisoblanadi, ularning foiz stavkasi esa, hisob yoki diskont stavkasi deyiladi.

Markaziy bank har bir moliyaviy yil uchun oldindan trattalarni, ya'ni uzatma tijorat veksellarini o'zida qayta hisobga olish kontingentini belgilaydi. Qayta hisobga olish kontingenti hajmini belgilashda pul massasining o'sish sur'ati, inflatsiya darajasi kabi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisobga olinadi.

Trattalarni qayta hisobga olish kontingentini mamlakatdagi tijorat banklari soniga bo'lish yo'li bilan har bir bank uchun belgilanadigan qayta hisobga olish limiti summasi aniqlanadi. Bu esa, limitni aniqlashning adolatli usuli hisoblanadi. Chunki, ushbu usulda barcha tijorat banklariga, ularning katta yoki kichikligidan qat'iy nazar, bir xil limit belgilanadi. Ammo ushbu usulning kamchiligi shundaki, bunda tijorat banklari aktivlari miqdori o'rtasidagi farq natijasida yuzaga keladigan likvidli mablag'larga bo'lgan talab o'rtasidagi farq hisobga olinmaydi.

2. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan, kreditlash usuli.

Ushbu usulda berilgan kreditlar lombard kreditlari bo'lib, ularning foiz stavkasi esa, lombard stavkalari deyiladi.

3. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to'g'ridan - to'g'ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft, overnayt, kunlik va muddatli kreditlar shaklida bo'ladi.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi "Nostro" vakillik hisobraqamida yuzaga kelgan pul mablag'lari yetishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Overnayt kreditlari bir sutkaga beriladigan kreditlar bo'lib, ular tijorat banklarida favqulodda yuzaga keladigan juda qisqa muddatli likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Kunli kreditlar bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya va boshq.) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy to'lov tizimini qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladi¹⁹.

Qayd etish joizki, taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy bankning hisob stavkalarini o'zgarishi makroiqtisodiy barqarorlikka, o'sish sur'atlariga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, AQShda iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayib borishiga barham berish maqsadida Federal Zahira Tizimi (FZT) tomonidan hisob stavkasining yillik darajasi 2004-yilning 30-iyunidan boshlab 1 % qilib belgilangan edi. Ushbu pasayish iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishiga olib keldi, ammo muomaladagi pul massasining ham oshishiga sabab bo'ldi. Natijada, FZT hisob stavkasini keskin oshirish, uning yillik darajasini 2007-yilning 10-may kuni 5,25 % qilib belgilashga majbur bo'ldi²⁰.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida qayta moliyalash siyosatining qator instrumentlaridan foydalanish amaliyoti mavjud. Masalan, Rossiya Markaziy banki tomonidan overnayt, overdraft, lombard va muddatli kreditlar berish qo'llanilmoqda.

Qayd etish joizki, Rossiya Markaziy banki tomonidan berilayotgan lombardli kreditlar, respublikamiz amaliyotidan farqli o'laroq, nafaqat yuqori likvidli hukumat qimmatli qog'ozlari bilan, balki reputatsiyasi yuqori bo'lgan Rossiya kompaniyalarining qarz qimmatli qog'ozlari bilan ham ta'minlanmoqda. Bu esa, Rossiya Federatsiyasi Markaziy bankining lombard kreditlari hajmini oshirishga imkon bermoqda.

Respublikamiz tijorat banklarining yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari miqdori darajasining past ekanligi Markaziy bankning lombard kreditlari hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini bermayapdi.

Buning ustiga, taraqqiy etgan mamlakatlarda hukumat qimmatli qog'ozlarning yirik emitenti hisoblanadi. Masalan, AQShda qimmatli qog'ozlarning emitentlari ichida hukumat, emissiya hajmiga ko'ra, birinchi o'rinda turadi.

¹⁹Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 723.

²⁰ <http://www.federalreserve.gov> sayti ma'lumotlari.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini belgilashda asosiy e'tibor inflatsiyaning joriy va kutilayotgan darajasiga qaratilmoqda. O'zbekiston misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Markaziy bankning valyuta siyosati uning an'anaviy pul-kredit instrumentlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, valyuta siyosatining pirovard maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar.
2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.
3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zahiralarini boshqarish operatsiyalari.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

6.4. Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda monetar siyosat instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish masalalari

Monetar siyosat makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Avvalo, makroiqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, iqtisodiyotni retsessiya holatidan chiqarish maqsadida Markaziy bank ekspansionistik monetar siyosatni qo'llaydi.

Ekspansionistik monetar siyosat mamlakat bank tizimining likvidligini oshirish, ichki to'lovga qobil talabni rag'batlantirish va shuning asosida iqtisodiyotni turg'unlik holatidan chiqarish imkonini beradi.

Respublikamiz Markaziy banki pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyotiga xos bo'lgan asosiy kamchiliklar quyidagilardan iborat:

a) Markaziy bank diskont siyosatining mavjud emasligi.

Markaziy bank diskont siyosatining mavjud emasligi uning qayta moliyalashtirish siyosatining samaradorlik darajasi past ekanligidan dalolat beradi. Milliy iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash dolzarb masala hisoblanadi. Ayniqsa, mamlakat yalpi ichki mahsulotining sezilarli qismini berayotgan va aholining asosiy qismi band bo'lgan qishloq xo'jaligini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash hukumat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib turibdi. Mana shunday sharoitda diskont siyosati qishloq xo'jalik korxonalarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlashning samarali vositasi bo'lishi mumkin edi.

Bundan tashqari, diskont siyosati respublikamiz tijorat banklariga likvidlilikni oshirish imkonini berar edi. Chunki Markaziy bank moliyaviy yil davomida diskont stavkasini o'zgartirmaydi. Bu esa tijorat banklariga, foiz stavkalarining bozor darajasini o'zgarishidan qat'iy nazar, belgilangan foiz stavkasida kredit olish imkonini beradi. Bundan tashqari, moliyaviy jihatdan qiynalib qolgan tijorat banklariga boshqa tijorat banklari, odatda, kredit bermaydi. Markaziy bank esa tratalarni qayta hisobga olish yo'li bilan moliyaviy nochor banklarga ham kredit olish imkonini beradi.

b) Respublika Markaziy banki lombard operatsiyalarining rivojlanmaganligi.

Markaziy bank, odatda, lombard operatsiyalari orqali yuqori rentabelli loyihalarni kreditlayotgan tijorat banklariga kreditlar beradi. Ikkinchi tomondan esa, lombard kreditlari Markaziy bank daromadlarini oshirish imkonini beradi. Chunki, lombard stavkalari odatda diskont stavkalariga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir.

v) Markaziy bank kreditlaridan tijorat banklari faoliyatida doimiy moliyalashtirish manbai sifatida foydalanish amaliyotining yuzaga kelganligi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Markaziy bankdan olingan kreditlar respublikamizning yirik tijorat banklarining resurslari tarkibida asosiy o'rinni egallaydi. Holbuki, mo'tadil bozor iqtisodiyoti sharoitida Markaziy bank

kreditlarining asosiy qismi tijorat banklariga vaqtinchalik likvidli mablagʻlarning yetishmasligini qoplash maqsadiga beriladi.

g) Markaziy bankning ochiq bozor siyosatini takomillashmaganligi.

Tahlil natijalari koʻrsatishicha, tijorat banklarining balansida qimmatli qogʻozlar miqdorining kichik ekanligi, hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari emissiyasining cheklanganligi va, umuman, milliy iqtisodiyotda yuqori likvidli qimmatli qogʻozlarning yetishmasligi Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarini rivojlantirish imkonini bermaydi.

d) Markaziy bankning valyuta siyosatidagi kamchiliklarning mavjudligi.

Milliy valyutaning birja kursi bilan naqd valyutalar savdosi boʻyicha belgilangan tijorat kursi oʻrtasida sezilarli farqning mavjudligi, milliy spot kursining likvidlilik darajasining nisbatan pastligi, tijorat banklarining valyuta zahiralarini diversifikatsiya darajasining past ekanligi, rasmiy oltin-valyuta zahiralarining sezilarli qismining Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining balansida ekanligi Markaziy bankning valyuta siyosatini takomillashtirish yoʻlidagi asosiy muammolar hisoblanadi.

Respublikamizda bitim valyutasi sifatida yetakchi xorijiy valyutalar - AQSh dollari, yevro, Yaponiya ieni va Buyuk Britaniyaning funt sterlingidan foydalanilmoqda. Soʻm baholovchi valyuta boʻlmaganligi sababli, biz, baholovchi valyuta sifatida ikkinchi bir xorijiy valyutadan foydalanamiz. Bu esa, oʻz navbatida, Oʻzbekiston tijorat banklarini, Markaziy bankini hamda korxonalarini “spot” operatsiyalari koʻlamini jiddiy tarzda jilovlab turadi.

Spot operatsiyalarini amalga oshirish natijasida Oʻzbekiston tijorat banklarining oladigan foydasi va koʻradigan zararlarning real darajasini aks ettirish imkonining mavjud emasligi tijorat banklarini spot operatsiyalari koʻlamiga salbiy taʼsir qilmoqda.

e) Markaziy bank depozit siyosatining takomillashmaganligi.

Respublikamiz Markaziy banki depozit siyosatidan pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida foydalanish amaliyoti takomillashmagan. Bu holat, avvalo,

Davlat budjeti kassa ijrosining asosiy qismini tijorat banklari tomonidan bajarilishida namoyon bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi majburiy zahira siyosatining so‘mning almashuv kursiga nisbatan salbiy ta‘sirining ikki jihati mavjud:

1. Majburiy zahira stavkalarini so‘mdagi depozitlarning har bir turi bo‘yicha (transaksion depozitlar, jamg‘arma depozitlari, muddatli depozitlar), ularning summasi va muddatiga bog‘liq ravishda tabaqalashtirilmaganligi natijasida transaksion depozitlarning so‘mning almashuv kursiga nisbatan salbiy ta‘siri yuzaga kelmoqda. Muddatli depozitlarga nisbatan past darajadagi zahira stavkalarining qo‘llanilmasligi tijorat banklariga mazkur depozitlarga to‘lanadigan foiz stavkalarini oshirish imkonini bermaydi. Natijada, joriy depozit hisobraqamlaridagi mablag‘larning miqdori yirikligicha qolaveradi. Bu esa, xorijiy valyutalarga nisbatan yuqori darajadagi talabni yuzaga keltiradi.

Transaksion depozitlarning tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmidagi salmog‘ining yuqori darajada saqlanib qolishi mamlakatdagi iqtisodiy faollikka salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Buning sababi shundaki, transaksion depozitlarning salmog‘ini yuqori ekanligi banklarning depozit bazasining zaif ekanligidan dalolat beradi. Bu esa, o‘z navbatida, tijorat banklarining kreditlash imkoniyatini pasaytiradi. Chunki tijorat banklarida depozitlar bank passivlarining asosiy qismini tashkil etadi.

2. Tijorat banklarining xorijiy valyutadagi depozitlariga nisbatan majburiy zahira talabnomalarining joriy etilganligi ularning xorijiy valyutadagi mablag‘larni muddatli va jamg‘arma depozit hisobraqamlariga jalb etish imkoniyatini yanada pasaytiradi. “Yanada” deyishimizning sababi shundaki, hozirgi davrda respublikamiz tijorat banklari tomonidan jalb etilgan xorijiy valyutadagi muddatli depozitlarning asosiy qismi xorijiy banklarga depozit sifatida joylashtirilmoqda. Xorijiy banklar esa, bu depozitlarga bozor stavkalari (LIBOR, FIBOR)da foiz to‘laydi. Depozitlarning bozor stavkalari esa sezilarli darajada past bo‘lib, O‘zbekiston ichki bozorida xorijiy valyutalardagi depozitlarga bo‘lgan talabni ifoda etmaydi. 2012-yilning 1-yanvar holatiga, respublikamiz tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutalardagi depozit hisobraqamlariga jalb etilgan mablag‘larning 90 foizdan ortiq qismi xorijiy banklarga

LIBOR bo'yicha joylashtirildi²¹. Demak, respublikamiz tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi depozitlarga foiz to'lash imkoniyati xalqaro ssuda kapitallari bozori stavkalarining darajasi bilan chegaralangan.

Ayni vaqtda, xalqaro zahiralari hajmida AQSh dollarida shakllantirilgan zahiralarning salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Fikrimizcha, buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, AQSh dollarining boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursining tebranish diapazoni katta emas; ikkinchidan, AQSh dollarida emissiya qilingan AQSh hukumatining va Federal fondlarining qimmatli qog'ozlari yuqori likvidli va ishonchli investitsiyalash ob'ektlari hisoblanadi; uchinchidan, hozirga qadar dunyoning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan, MDH davlatlarida valyuta intervensiyasi vositasi bo'lib AQSh dollari hisoblanadi; to'rtinchidan, ko'plab mamlakatlar hukumatlari tashqi qarzining asosiy qismi AQSh dollarida shakllangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi hukumatining kafolati asosida mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xalqaro kreditlarning umumiy hajmida AQSh dollarida jalb etilgan kreditlarning salmog'i 70 foizdan yuqoridir²². Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida xorijiy valyutadagi zahiralarning tarkibini tashqi qarzning tarkibiga mos ravishda shakllantirish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, Braziliyada xalqaro zahiralari uchta valyutada – AQSh dollari, yevro va Yaponiya ienida shakllantirilgan. Chunki mamlakatning tashqi qarzi mazkur uch valyutadagi qarzdand iborat. Janubiy Koreyada xalqaro zahiralarning investitsion tarkibi tashqi qarzning valyutaviy tarkibiga va joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha to'lovlarni qaysi valyutalarda amalga oshirilayotganligiga mos ravishda shakllantirilmoqda. Chexiyada esa rasmiy valyuta zahiralari AQSh dollari va yevroda shakllantirilgan. Uni shakllantirishda e'tiborga olinadigan asosiy omillardan biri tashqi qarzning valyutaviy tarkibi hisoblanadi²³.

²¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

²² O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobot ma'lumotlari.

²³ Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов.// Мировая экономика и международные отношения. – Москва. 2007 - № 6. – С.56.

6.5. O‘zbekiston tijorat banklarida bank nazoratining xalqaro standartlarini qo‘llash amaliyoti

Ma’lumki, moliyaviy bozorlarning globallashuvi nazorat organlarining o‘zaro munosabati va xalqaro darajada axborot almashinuvi bo‘yicha yangi vazifalarni yuzaga keltiradi. Shu munosabat bilan, bank nazorati sohasida boshqa moliyaviy bozorlarda bo‘lgani kabi qator xalqaro standartlar ishlab chiqilishi va joriy qilinishi lozim.

Xalqaro bank nazoratining quyidagi ikkita asosiy maqsadi mavjud:

1. kredit institutlari xususiy kapitali miqdori va sifatiga qo‘yiladigan talablarni ishlab chiqish;

2. bank tavakkalchiliklarini boshqarish va nazorat qilish bo‘yicha talablar va tavsiyalar ishlab chiqish.

Banklarni tartibga solish va nazorat qilish jarayoniga aktiv ta’sir qiluvchi – xalqaro standartlarni joriy qiluvchi muhim tashkilot bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasidir (BNBQ).

Qo‘mita 1974-yilda G10 davlatlari markaziy banklari tomonidan Shveysariyaning Bazel shahrida Xalqaro hisob-kitoblar banki (Bank for International Settlements) qoshida tashkil etilib, dastlabki hujjatni (Concordat on cross-border supervision) 1975-yilda chop qildi. Bazel qo‘mitasi o‘zi ishlab chiqadigan standartlarni boshqa xalqaro me’yorlarni ishlab chiquvchi tashkilotlarning talablariga muvofiqlashtirish maqsadida jahonning ko‘plab tashkilotlari bilan hamkorlik qiladi.

Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi (BNBQ) asosan quyidagi hujjatlari bilan mashhur:

- Nazorat bo‘yicha xalqaro kelishuv (Concordat on cross-border supervision 1975)
- Bazel I (1988)
- Bozor tavakkalchiligi bo‘yicha tuzatish (Market risk amendment 1996)
- Bazel II (2004)
- Bazel 2.5 (2009)

- Bazel III (2010)
- Samarali bank nazoratining asosiy tamoyillari (Core Principles for Effective Banking Supervision (revised 2010))

1988-yilda bank kapitalining yetarliligini baholash tizimi bo'lgan "Kapitalni hisoblash va kapital standartlari bo'yicha xalqaro konvergensiya" (Bazel I) hujjatini ishlab chiqish BNBQ faoliyatida muhim qadam bo'ldi. Tijorat banklari ustidan nazorat qilish standartlari Qo'mitaning "Bank faoliyati ustidan samarali nazoratning asosiy tamoyillari" (Bazel tamoyillari) nomli tavsiyaviy tusga ega bo'lgan hujjatda o'z aksini topgan.

BNBQ Bazel I standartining asosiy tamoyillarini ishlab chiqishda quyidagilarga asoslandi:

a) nazoratning asosiy maqsadi moliyaviy tizimning barqarorligini ta'minlash va unga ishonchni oshirish, pirovardida omonatchilar va kreditorlarning yo'qotish tavakkalchiligini eng past darajaga tushirish;

b) nazorat organlari tomonidan yuqori malakali korporativ boshqaruvni rag'batlantirish hamda ochiq bozorni va nazoratni rivojlantirish orqali bozor intizomining ta'minlanishiga imkon yaratilishi zarur;

c) nazorat organi o'z vazifasini muvaffaqiyatli bajarishi uchun operativ mustaqillikka ega bo'lishi, kuzatish, shuningdek joyida tekshirish o'tkazish yo'li bilan tegishli ma'lumotlarni yig'ish imkoniyatiga ega bo'lishi, shu bilan birga o'z qarorlariga majburiy tus berish vakolatiga ega bo'lishi lozim;

d) nazorat organlari bank faoliyatining mohiyati to'g'risida yaxshi tasavvurga ega bo'lishi va imkoni boricha nazoratidagi banklar o'zlari qabul qilayotgan tavakkalchiliklarni boshqarishiga erishishi lozim;

e) samarali nazorat quyidagilarni, ya'ni alohida banklar tomonidan qabul qilinayotgan tavakkalchiliklar miqdori va xarakteri baholanishini va bu baholarga nazoratning xususiyati mos kelishini talab qiladi;

f) nazorat organlari quyidagilarga ishonch hosil qilishi lozim: bank o'zi qabul qilgan tavakkalchiliklarga mos ravishda resurslarga ega bo'lishi, xususan kapital yetarliligi, yuqori malakali boshqaruv hamda nazorat va hisob tizimini shakllantirish;

g) nazorat organlari o‘zaro uzviy hamkorlikda ishlashi zarur.

Bazel I hujjati regulyatorlar (aksariyat davlatlarda Markaziy bank) tomonidan banklar ustidan nazoratning unifikatsiyalashgan umumjahon tizimini yaratishda asos vazifasini bajardi.

Mamlakatimizda 1998-yilda Bazel qo‘mitasining mazkur tavsiyalari hamda xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda, tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi me‘yoriy hujjatlar majmui ishlab chiqildi.

Tijorat banklarini ro‘yxatga olish va litsenziya berish qoidalarini, bank kapitalining yetarliligi va likvidligiga qo‘yilgan talablarni, aktivlar sifatini tasniflash va ular bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarga qarshi zahiralar yaratish talablarini, banklar va ularga daxldor shaxslar bilan o‘tkaziladigan operatsiyalarga qo‘yilgan talablar hamda bir qarzdor yoki o‘zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to‘g‘ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasini belgilovchi me‘yoriy hujjatlar shular jumlasidandir.

Bank kapitalining yetarliligini baholashning yangi yondashuvlarini rivojlanishi natijasi o‘laroq, 2004-yil 26-iyunda bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining yangilangan hujjati –Bazel II qabul qilindi.

Bazel II standartlari bank tavakkalchiliklarini boshqarish tizimini va bank nazorati tizimini rivojlantirishga qaratilgan va samarali bank nazoratining eng muhim tamoyillarini amalga oshirishning ahamiyatli elementlarini o‘z ichiga oladi. Bazel II hujjati uchta asosiy komponentga (Pillar 1, 2, 3) bo‘lingan. Ularning birinchisi (Pillar 1) kapital yetarliligiga qo‘yilgan eng kam talablarni o‘rnatadi; ikkinchisi (Pillar 2) bankning kapital yetarliligini nazorat qilishni tashkil etishga qaratilgan; uchinchisi (Pillar 3) esa bozor intizomiga rioya etish, transparentlik tamoyilini yo‘lga qo‘yish va banklar tomonidan qabul qilinadigan tavakkalchiliklarni ochib berish bo‘yicha masalalarga bag‘ishlangan. Shuningdek, Bazel II hujjati kredit tavakkalchiligiga alohida (standartlashgan, ichki reytingga asoslangan) yondashuvlarni taklif etadi.

Jahon hamjamiyatida Bazel II standartlari 2006-yil dekabr oyida rasmiy kuchga kirdi.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi 2007-2008-yillardagi jahon moliyaviy inqirozidan olingan saboqlar natijasida dastlab 2009-yil dekabr oyida "Bank sektorini barqarorligini oshirish" maslahat hujjatini (Consultative document), keyinchalik, aniqrog'i 2010-yil dekabrda Bazel III: Likvidlilik tavakkalchiligini hisoblash, mezonlar va monitoring bo'yicha xalqaro standartlarni (Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring) va Bazel III: Yanada barqaror banklar va bank tizimini tartibga solishning global standartlarini (Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems) chop etdi.

BNBQga ko'ra, Bazel III standartlarining ikkita asosiy maqsadi mavjud:

- yanada barqaror bank tizimini shakllantirish maqsadida bank kapitali va likvidligini boshqarish bo'yicha xalqaro me'yorlarni takomillashtirish;
- bank sektorining moliyaviy va iqtisodiy inqirozlar oqibatlarini bartaraf etish qobiliyatini yaxshilash, pirovardida bunday muammolarni iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan real sektoriga o'tish tavakkalchiligini kamaytirish.

Bu maqsadlarga erishish uchun Bazel III standartlari quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha bo'linadi:

1) kapitalni isloh qilish (shu jumladan, kapitalning sifat va miqdori, barcha tavakkalchiliklarni inobatga olish, qarz yuki koeffitsientini, konservatsiya va kontrsiklik bufer kapitali tushunchalarini joriy etish);

2) likvidlilikni isloh qilish (qisqa (LCR) va uzoq (NSFR) muddatli);

3) moliyaviy tizimni barqarorligini takomillashtirishga qaratilgan boshqa elementlar.

Mamlakatimizda bank tizimini tartibga solish va nazorat qilishni xalqaro tan olingan andozalarga mos ravishda takomillashtirish maqsadida doimiy ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston bank tizimida kapitalning yetarlilik darajasi tavakkalchilikni hisobga olgan holda hisoblangan aktivlarning 23,7 foizini tashkil etmoqda. Bu bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan belgilangan standart ko'rsatkichidan qariyb 3 baravar ko'pdir.

Davlat rahbarining 2010-yil 26-noyabrdagi “2011-2015-yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PQ-1438-son Qarori qabul qilinib, unda moliya-bank faoliyatining normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish, shuningdek, Bazel qo‘mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlar talablariga muvofiq tijorat banklarini yanada kapitallashtirish va likvidligini oshirish, respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishish ustuvor yo‘nalishlar etib belgilandi.

Bugungi kunda mamlakatimizning barcha tijorat banklari “Fitch Reytings”, “Mudis” va “Standart end Purs” kabi yetakchi xalqaro reyting agentliklarining “barqaror” baholariga ega. Ta’kidlash joizki, respublikamizning yetakchi banklari – Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, “Asaka bank”, “Ipoteka-bank”, “O‘zsanoatqurilishbank”, “Agrobank” va “Ipak yo‘li” banki bir yo‘la ikkita yetakchi xalqaro reyting agentliklarining “barqaror” reyting baholarini olgan.

Yurtimizda bank nazorati samarali yo‘lga qo‘yilganligining xalqaro hamjamiyat tomonidan ham tan olinishi mamlakat bank tizimiga bo‘lgan ishonchni oshirishning asosiy omillaridan biridir.

Binobarin, 2015-yilning aprel va may oylarida yurtimizda bo‘lgan Xalqaro valyuta jamg‘armasi missiyasi “O‘zbekiston iqtisodiyoti Yevropa va Rossiyadagi iqtisodiy faollikning sustligi, shuningdek, neft narxining pastligi bilan izohlanadigan qiyin tashqi sharoitda ham o‘z barqarorligini namoyon etmoqda. Pul-kredit siyosati ham moslanuvchanlik darajasida saqlanib turibdi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2014-yilning yanvar oyidan asosiy stavkani, qayta moliyalashtirish stavkasini 12 foizdan 9 foizga tushirdi. Iqtisodiyotda kreditlar hajmi yuqoriligicha qolmoqda.

Bank sektori barqarorlik, izchil kapitallashtirish va yuqori likvidlik darajasini saqlab qolmoqda. 2014-yilda garov ta’minotini ro‘yxatga olishning markazlashtirilgan tizimi joriy etilgani moliyaviy resurslardan foydalanishni kengaytirish imkonini berdi”, deb bayonot berishi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Mamlakat bank tizimining barqaror va samarali faoliyat yuritishini ta'minlash masalasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmadi. Yurtboshimizning 2015-yil 6-maydagi "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2344-son Qarorining qabul qilinishi bilan yurtimiz bank tizimini rivojlantirishning kelajakdagi rejalari belgilab berildi.

Xususan, mazkur Qaror bilan Markaziy bankka bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining Bazel-III standartlarini 2015-2019-yillarda bosqichma-bosqich joriy etilishini ta'minlash yuklatildi.

6.4-jadval

O'zbekistonda tijorat banklari likvidligiga hamda kapital yetarililigiga qo'yilgan talablarning kuchga kirish sanasi.

Ko'rsatkichlar	Kuchga kirish sanasi				
	01.09.2015	2016	2017	2018	2019
Regulyativ kapital, (K1)*	10%	11,5%	12,5%	13,5%	14,5%
I darajali kapital, (K2)*	7,5%	8,5%	9,5%	10,5%	11%
I darajali asosiy kapital	6%	7%	7,5%	8,5%	9,5%
Leveraj koeffitsienti, (K3)	6%	6%	6%	6%	6%
Joriy likvidlik koeffitsienti, (JLK)	30%	30%	30%	30%	30%
Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsienti, (LQMK)		80%	90%	100%	100%
Sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsienti, (SBMMK)				100%	100%

* kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda.

Jumladan, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi banklarning likvidligini va kapital monandligini, shuningdek ularni boshqarish usullari va mexanizmlarini belgilovchi me'yoriy talablarni Bazel-III standartlari asosida yanada takomillashtirish vazifasi berildi:

a) yuqori likvidli aktivlarning keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanuvchi likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsientini (LQMK – LCR) joriy qilish va unga minimal talabni 100 % miqdorida belgilash;

b) barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanuvchi sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsientini (SBMMK – NSFR) joriy qilish va unga eng kam talabni 100 % miqdorida belgilash;

c) kapital tarkibini o'zgartirishni joriy qilish va regulyativ kapital monandlik koeffitsientining eng kam miqdorini 10 %dan 14,5 %ga bosqichma-bosqich oshirish;

d) tavakkalchilikka tortilgan jami aktivlarning 3 %dan kam bo'lmagan miqdorda konservatsiya buferi tashkil qilinishini hisobga olgan holda birinchi darajali kapital monandlik koeffitsientining eng kam miqdorini 5 %dan 11 %ga bosqichma-bosqich oshirish;

e) kapital monandligini aniqlash maqsadida operatsion va bozor tavakkalchiliklarini baholash usullarini takomillashtirish.

Shuningdek, Qarorda BNBQ tavsiya qilgan "Samarali korporativ boshqaruv tamoyillari"ni bank faoliyatiga joriy qilish hamda yillik va oraliq moliyaviy hisobotlarni banklarning veb-saytlarida joylashtirish va bank siri to'g'risidagi qonunchilik doirasida boshqa yo'llar bilan bank faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni ochiqligini (oshkoraligini) yanada oshirish belgilangan.

Mazkur qarorda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida, Markaziy bank tomonidan Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg'armasining xalqaro ekspertlari bilan birgalikda respublika bank nazoratiga oid me'yoriy hujjatlarni xalqaro standartlar, shu jumladan bank nazorati bo'yicha Bazal qo'mitasining yangi tavsiyalari asosida takomillashtirilmoqda. Bu bilan respublikamiz bank tizimida kapital monandliligi va likvidlilik ko'rsatkichlari hisob-kitobi va ularga qo'yilgan eng kam talablar bank nazorati bo'yicha Bazal qo'mitasi talablariga muvofiqlashtiriladi.

Shuningdek, bank korporativ boshqaruv tizimi ham Bazal qo'mitasi talablari asosida takomillashtirilishi O'zbekiston Respublikasi bank tizimida korporativ boshqaruvning samarasining oshishiga xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Pul islohoti deb, pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tadbiiq etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pul muomalasi nima va uning iqtisodiyotni faoliyat ko'rsatishiga ta'siri qanday? .
2. Pul agregatlari va pulning aylanish tezligi nima?
3. Kredit-pul tizimini davlat tomonidan tartibga solish usullari nimalardan iborat?
4. O'zbekistonda pul-kredit islohotlari qanday amalga oshirildi?
5. Monetar siyosatning mohiyati, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
6. Monetar siyosat vositalarini izohlang?

7-BOB. IQTISODIY ISLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHDA TARKIBIY SIYOSAT

7.1. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining mohiyati va tarkibiy o'zgarishlar siyosati.

Milliy iqtisodiyotda yangi tarmoqlar paydo bo'lishi, ularning soni ko'payishi ishlab chiqarilayotgan (eksport qilinayotgan) tovarlar va xizmatlar nomenklaturasi va assortimentining kengayishiga, tarmoq va sohalarning har tomonlama modernizatsiya va diversifikatsiya qilinishiga zamin yaratadi. Iqtisodiyotda modernizatsiya va diversifikatsiya darajasi uning tarkibiy tuzilishi qanchalik takomillashganligiga bog'liq.

Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonining mohiyatini chuqur bilib olish va baholash uchun dastlab, iqtisodiyotning tarkibi qanday tuzilmalardan iboratligini aniqlab olish zarurdir. Chunki, mamlakat iqtisodiyoti – murakkab tuzilmaviy majmuadir.²⁴ Ya'ni u tarkibiy, funksional, algoritmik, boshqaruv va o'zaro aloqaviy munosabatlar kabi turli xil qirralardan iborat.

Iqtisodiyotning tuzilmaviy murakkabligi uning birliklarining xilma-xilligi, soni va ular o'rtasidagi munosabatlarning turliligi, iyerarxik darajasining miqdori, makroiqtisodiyot birliklari xarakteri bilan ifodalanadi.

Fransuz iqtisodchisi F.Perru iqtisodiy tarkibga izoh berar ekan: “iqtisodiy birlikning tarkibi ayni sharoitda va shu lahzada uni tavsiflaydigan proporsiyalar va nisbatlar majmui”- deb ta'riflaydi.

Iqtisodchi olim M.Mutalimovning fikricha esa, milliy xo'jalik tarkibi ayni damda shakllangan iqtisodiy tarkib va qamrovdan iborat mutanosibliklar va nisbatlar majmui bo'lib, ishlab chiqarishda jami mehnat taqsimotining rivojlanishi natijasi hisoblanadi.²⁵

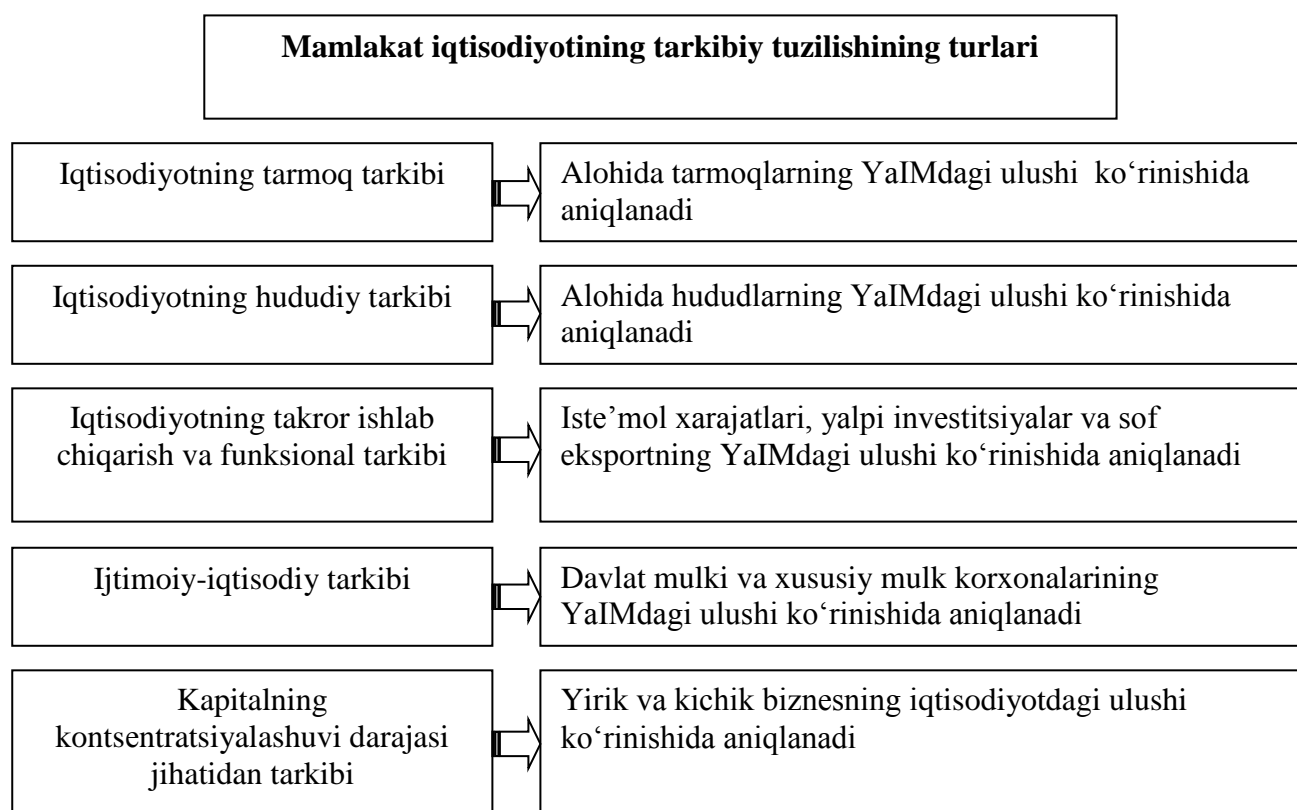
²⁴ В.И. Кушлин, Н.А.Волгин «Государственное регулирование рыночной экономики» Москва, Издательство “Экономика” 2000г.

²⁵ Муталимов М.Г. Основы экономической теории: Учеб-метод. пособие.-Мн.: Интерсервис, Экоперспектива 2004г.

Demak, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi – iqtisodiyotning turli qism va bo‘laklari o‘rtasidagi mutanosibliklar va o‘zaro nisbatlar yig‘indisidir. Iqtisodiyotning hozirgi tarkibiy tuzilishini esa ijtimoiy mehnat taqsimotining uzluksiz jarayoni, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini tashkil topishi, inson ehtiyojlarining o‘shishi va murakkablashuvi, ilmiy texnik taraqqiyot va shu asosda ishlab chiqarish kuchlarining murakkablashuvi ta’sirida shakllangan deb aytishimiz mumkin.

Iqtisodiyotning tuzilmaviy nisbatlari va mutanosibliklarini ko‘pchilik adabiyotlarda asosan besh turga bo‘lib o‘rganiladi.²⁶ Bular quyidagicha:

- 1) tarmoqlararo nisbat;
- 2) hududlararo mutanosibliklar;
- 3) ijtimoiy-iqtisodiy;
- 4) takror ishlab chiqarish;
- 5) tashqi iqtisodiy tuzilmaviy nisbatlar.

7.1-rasm. Mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishining turlari²⁷

²⁶ Данилов А.С, Юлдашев З. Ю. «Национальная экономика» Учебное пособие. Т. «Янги аср авлоди» 2003г

Lekin, bu tarkib iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuv jarayoni natijasida boshqacha izohlanishi mumkin, ya'ni beshinchi tarkib o'rniga kapitalning konsentratsiyalashuvi darajasi jihatidan tarkibiy tuzilmaviy mutanosiblikni keltirish mumkin. Tashqi iqtisodiy tuzilmaviy nisbatni esa iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tarkibi bilan birga izohlash ma'qulroq. Shunga ko'ra tuzilmaviy nisbatlarning turlarini quyidagicha farqlaymiz:

Bir qancha olimlar iqtisodiyotni barqaror o'sishi, aholi farovonligini oshirish borasida izlanishlar olib borishgan. Shulardan iqtisodiyot tarkibini, iqtisodiy o'sishni o'rgangan rossiyalik olim V.I. Kushlin tuzilmaviy munosabatlarning turli tumanligini besh asosiy blokka bo'ladi:²⁸

1. Siyosiy – iqtisodiy. Bunda iqtisodiyot tarkibini tarmoqlar, sohalar, hududlar, faoliyat turlari orasida mutanosib taqsimlangan turli ishlab chiqarish kuchlari yig'indisi sifatida aks ettiriladi ;

2. Tashkiliy – boshqaruv. Boshqaruv darajalari bo'yicha iqtisodiyotni tuzishga imkon beradi, ya'ni korxonalar, korporatsiyalar, hududiy iqtisodiyot, iqtisodiy zonalar va hududiy komplekslarni turli infratuzilmalar bilan bog'laydi;

3. Takror ishlab chiqarish. Jamg'arish va iste'mol, ishlab chiqarish va bozor talabi, ishlab chiqarish, ijtimoiy va shaxsiy iste'mol, ilmiyva muhandislik tayyorgarlik, marketing va tarkibiy – tadbirkorlik tayyorgarligi, ishlab chiqarishning investitsion va aqliy tayyorgarligi va boshqa o'zaro bog'liqliklarni tuzilmaviy nisbatlarga misol qilib keltirish mumkin. Bunday mutanosibliklarni YaIM dagi ulushi tahlili iqtisodiy holatni izohlaydi;

4. Texnologik. Iqtisodiyotning texnik – texnologik tarkibini izohlaydi;

5. Resursli munosabatlar. Asosiy resurslarni takror ishlab chiqarishning o'zaro bog'liq jarayonlari bilan iqtisodiyotda resurlardan samarali foydalanishni tashkil etuvchi aloqalar, munosabatlar majmuidan iborat.

²⁷ “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir” hamda “Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir” nomli ma'ruzalarni o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. Toshkent 2010 y.

²⁸ В.И.Кушлин “Экономическая трансформация: цели, направление, динамика”. Москва. Издательство РАГС 2000 г.

Fikrimizcha, iqtisodiyot birliklarining o‘zaro munosabatlarini ana shu besh asosiy blokka ajratilishi iqtisodiyotning tuzilmaviy murakkabligini izohlashdagi nisbatan optimal variant hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishi shakllanishida uning tabiiy resurs salohiyati, geografik joylashuvi, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganligi darajasi kabi omillar muhim ahamiyatga ega bo‘lsada, uni o‘zgartirish va takomillashtirishda davlatning tarkibiy siyosati hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Tarkibiy o‘zgarishlar siyosati – davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida tarkibiy o‘zgarishlar siyosati:

- mamlakat iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuvi darajasini ko‘tarish, ya’ni ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlarning nomenklaturasini kengaytirish, YaIM, eksport kabi ko‘rsatkichlarda alohida tarmoq mahsuloti yoki mahsulot guruhining ustunlik qilishiga barham berish;

- tashqi bozorlardagi kon’yunktura o‘zgarishlariga kam ta’sirchan bo‘lgan tarmoqlar va sohalarning YaIM va bandlikdagi ulushining yuqori bo‘lishini ta’minlash;

- tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi, shuningdek eksport qiluvchi korxonalar va tarmoqlarning xom ashyo va butlovchi qismlar bilan ta’minlanishida mahalliy korxonalar ulushining ustunligiga erishish;

- yuqori texnologiyalar va zamonaviy texnika bilan bilan qurollangan, arzon va sifatli, tashqi bozorda bemalol raqobatga kirisha oladigan sanoat tarmoqlarining sanoat ishlab chiqarishi ko‘rsatkichlaridagi ulushini oshirish;

- kon’yunktura o‘zgarishlariga tez moslashuvchan, kapital sig‘imi past bo‘lgan kichik soha va tarmoqlarning yalpi iqtisodiy ko‘rsatkichlardagi salmog‘ini oshirishga erishish yo‘nalishlarida olib borilmoqda.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo‘shilgan qiymat hissasi yuqori bo‘lgan mahsulot ishlab

chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YaIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish muhim ahamiyatga egadir. Diversifikatsiya - ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlarini kengaytirish, noan'anaviy ishlab chiqarish turlarini o'zlashtirish hisobiga iste'mol bozorlarni yangi mahsulotlar bilan to'ldirishni bildiradi.

Modernizatsiyalash - ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uni yangi talab va me'yorlarga texnik shart-sharoitlarga va sifat ko'rsatkichlarga moslashtirishni bildiradi. Modernizatsiyalashning harakatlantiruvchi kuchlari - davlat, tadbirkorlik, inson kapitali bo'lib, uning asosiy tamoyillari quyidagilar:

- zamonaviy texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish;
- resurs, energiya, va suvni tejoychi texnologiyalardan keng foydalanish;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- boshqarish tizimini sifatini oshirish;
- qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish va boshqalar.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar esa asosiy tarmoqlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarini ishlab chiqarish, zamonaviy texnika va texnologiyalar kiritish asosida ishlab chiqarish unumdorligini oshirishda o'z aksini topadi. Bunda iqtisodiy, tashqi muhit, ekologiya va innovatsion omillarni inobatga olgan holda raqobatbardosh tarmoqlarni rivojlantirish ko'zda tutilgan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiyotning barcha elementlari orasida shakllangan va o'zgarib boradigan proporsiyalar, o'zaro nisbatlar tarkibiy o'zgarishlarni tavsiflaydi.

O'tish davri iqtisodi ham bir necha davlatlarni tashkiliy, siyosiy-iqtisodiy jihatdan o'zgartirishni taqozo etdi. Ma'muriy - boshqaruv tizimidan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tish jarayonida tarkibiy o'zgartirishni mohiyati iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash uchun bozor iqtisodiyoti talablariga to'g'ri kelmaydigan ishlab

chiqarishni yo‘q qilish yoki qayta tashkil etish; samarali, raqobatbardosh ishlab chiqarish va faoliyat turlarini tashkil etishdan iborat bo‘ldi. Ularni o‘sishi samarasiz sohalarni pasayishining o‘rnini to‘ldirib, YaIM hajmi, ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi barqarorligiga erishiladi. Keyinchalik maqbul xarajat bilan keng talab etilayotgan mahsulotlarni ishlab chiqarib berolmayotgan eskirgan quvvatlarning pasayish hajmini samaraliroq sohalar ishlab chiqarish hajmi va o‘sish sur‘atlari ustun bo‘la boshlaydi. Shu bilan birga ishlab chiqarish tarmoq tarkibiy tuzilishida tarkibiy siljishlar sodir bo‘la boshlaydi: raqobat shartlariga, jamiyatning real talablari va bozor talabi tarkibiga moslashgan ba‘zi sohalar ulushi oshadi, boshqalariniki kamayadi. Ishlab chiqarish va savdoning hududiy joylashtirilishida ham o‘zgartirishlar bo‘ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko‘ra hududlar differentsiatsiyasi kuchaytirilishi mumkinligi kerakli choralarini qabul qilishni talab etadi.

Davlatning tarkibiy o‘zgartirishlar borasidagi chora-tadbirlari “yangi iqtisodiyot” korxonalarini shakllantirish, qayta ishlab chiqarish sohasini turli tumanligini ta‘minlash, yangi sohalar – xizmatlar sohasini rivojlantirish, bank sohasini qayta tashkil etish, tashqi bozorlarga moslashuvchanlik kabi masalalarni hal etishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozimdir. Ushbu jarayonlar barcha sohalarni diversifikatsiyalashuvi bilan birga olib boriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jahon iqtisodiyotining rivojlanishi, undagi turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar nazariy qarashlarda yangi yo‘nalishlarni keltirib chiqaradi.

7.2. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining turlari.

Umumiy jihatdan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi quyidagicha tuzilmalardan iborat. Ya’ni: ijtimoiy tuzilma; tarmoq tuzilmasi; takror ishlab-chiqarish tuzilmasi; hududiy tuzilma; tashqi siyosat tuzilmasi kabilar.

Mana shu yuqorida keltirib o‘tgan iqtisodiyot tuzilmalari o‘zida mavjud bo‘lgan xususiyatlari, tarkibi, ma’lum bir faoliyat yo‘nalishlariga ko‘ra guruhlarga turlarga ajratilgan. Xususan, ijtimoiy tuzilma asosan turli tashkiliy huquqiy tadbirkorlik

shakllari o'rtasidagi munosabatlarni ifoda etadi. Misol tariqasida, G'arb davlatlarining ko'pchiligida kapital konsentratsiyalashuvi va markazlashuvi jarayoni davom etayotganligi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi kam sonli biroq, yirik xo'jaliklar qo'lida to'planganligini keltirib o'tishimiz mumkin. Ijtimoiy tuzilma o'z ichiga turli aholi guruhlari daromadlarining differentsiatsiyasini oladi. Unda tenglik va adolatlilik muammolari aks etgan. Turli davlatlarda differentsiatsiya darajasi bir xil emas. Bozor iqtisodiyoti, odatda, daromadlar darajasida katta farqlarni nazarda tutadi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibiy tuzilmasi deganda esa, mulkchilik turlari va tegishli tashkiliy-huquqiy asosga ko'ra ishlab chiqarish, iste'mol va jamg'arish tarkibiy tuzilmasi tushuniladi. Ushbu tarkib mamlakat iqtisodiy salohiyatini ijtimoiy sektorlar (davlat sektori, nodavlat sektor, xususiy sektor)ga tegishlilikini ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda kapital konsentratsiyalashuvi darajasi jihatidan tarkibi yirik va kichik biznes subektlarining mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish borasidagi o'zaro nisbatini ifodalaydi. Bulardan tashqari daromad va xarajatlar, iste'mol va jamg'arma, ishlab chiqarish, ijtimoiy va shaxsiy iste'mol o'rtasidagi nisbatlar iqtisodiyot tarkibini aks ettiradi.

Shuningdek iqtisodiyot tarmoq tuzilmasi xususida so'z yuritganda, avvalo iqtisodiyot tarmoq tuzilmasiga e'tibor berish lozimdir. Iqtisodiyotning tarmoq tarkibi mamlakat iqtisodiyot majmuasida tarmoqlarning alohida ko'rsatkichlar bo'yicha nisbatini ifodalaydi. Tarmoq tarkibi iqtisodiyot tuzilmasida juda muhim bo'lak hisoblanadi. Iqtisodiyotda tarmoq degan tushuncha mavjud bo'lib, u asosan ijtimoiy-iqtisodiy mazmunga ko'ra ijtimoiy ishlab chiqarishning boshqa bo'laklaridan farqli aniq vazifalarni bajaruvchi korxonalar, tashkilot va boshqa ishlab chiqarish birliklar majmuasi tushuniladi. Iqtisodiyot quyidagi asosiy tarmoqlardan iborat:

- sanoat tarmoqlari (elektr energetika, kimyo sanoati, engil sanoat, mashinasozlik, neft va gaz tarmog'i va boshqalar);
- qishloq xo'jaligi tarmoqlari (o'simlikchilik, chorvachilik, bog'dorchilik tarmoqlari);
- qurilish tarmog'i;

- transport va aloqa tarmogʻi;
- xizmatlar sohasi;
- savdo va umumiy ovqatlanish;
- va boshqalar.

Bu tarmoqlar oʻz navbatida maʼlum boʻgʻinlarga ajralib tarmoq ichidagi tarmoqlarni hosil qiladi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi bilan, bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tanlashi iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bu esa ustuvor tarmoqlarda tarkibiy oʻzgarishlarni amalga oshirish, uning maqsad va vazifalarini belgilash va iqtisodiyotning samarali tuzilmasini shakllantirishga qaratilgan tarkibiy oʻzgarish yoʻnalishlari va mexanizmlarini bozor munosabatlariga mos ravishda amalga oshirishni taqozo etdi.

Taraqqiyot strategiyasini bajarish borasidagi vazifalardan kelib chiqqan holda iqtisodiyotda tarkibiy oʻzgarishlarning asosiy yoʻnalishlari ishlab chiqilgan boʻlib, ularni bajarish bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Iqtisodiyotning tarmoq tarkibiy tuzilishi tahlilini quyidagi koʻrsatkichlar orqali aniqlash bilan amalga oshirishni maʼqul deb topdik:

1. Tarmoq mahsulotining mamlakat YaIM ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi yoki tarmoq mahsuloti hajmida tarmoq tarkibiy tuzilmalarining ulushi;
2. Tarmoq ishchilari sonining xalq xoʻjaligida band boʻlganlar umumiy sonidagi ulushi;
3. Har bir ijtimoiy sektorning turli koʻrsatkichlar (mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar koʻrsatish, bandlar soni va boshqalar) boʻyicha umumiy birlik hajmidagi ulushi va boshqalar.

Shuningdek, tarmoqlar, hududiy va ijtimoiy mutanosibliklarni jalb etgan iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakat iqtisodiy tizimini rivojlanishida oʻzaro bogʻliq turli tarkibiy birliklarni optimallashtirishning muhim sharti hisoblanadi. Biroq bu munosabatlar takror ishlab chiqarish xarakteridagi yirik makroiqtisodiy nisbatlar bilan shartlanadi. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarini oʻzida mujassamlashtiradi.

Ishlab chiqarish sohasida foydalanishiga ko‘ra takror ishlab chiqarishning ikki turiga tegishli bo‘lgan ijtimoiy mahsulotlar yaratiladi:

1. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;
2. Iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarish vositalari va iste‘mol tovarlari takror ishlab chiqarishda turli vazifalar bajariladi. Agar birinchilari moddiy ishlab chiqarish kuchlarini takror ishlab chiqarish uchun xizmat qilsa, ikkinchilari inson omlini takror ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi. Ana shu ikkala takror ishlab chiqarish sohasining o‘zaro nisbati iqtisodiy o‘sishda juda katta ahamiyatga egadir.²⁹ Bular iqtisodiyotning rivojlanish imkoniyatlari va uning samaradorligini aks ettiruvchi xo‘jalik tizimining kesimi hisoblanadi.

Iqtisodiyotning hududiy tuzilmasi esa yirik iqtisodiy hududlar, viloyatlar, tumanlar va boshqa ma‘muriy-boshqaruv hududlarning iqtisodiy birliklari ifodalaydi. O‘zbekiston hududiy tarkibning ma‘muriy iqtisodiy nisbati Qoraqalpog‘iston Respublikasi, 12 ta viloyat va Toshkent shahridan tashkil topgan.

Har bir iqtisodiy hudud geografik joylashuvi, tabiiy resurslar salohiyati, iqtisodiy imkoniyatlari, tarixiy xususiyatlariga ko‘ra o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy birlik hisoblanadi. Shunday qilib iqtisodiyotning hududiy tuzilmasi mehnatning hududiy taqsimlanishini ifodalaydi va hududning iqtisodiy o‘zlashtirilganlik darajasini ko‘rsatuvchi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlanish ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Hududiy tuzilma avvalambor, ishlab chiqarish kuchlarining mamlakat hududida joylashishini belgilab beradi. Oqilona joylashtirish korxonalarining xom-ashyo manbalari, energota‘minot, iste‘mol hududlari, mehnat resurslari bilan joylashgan o‘rni o‘rtasidagi optimal aloqasini nazarda tutadi.

Iqtisodiyot tuzilmasida tashqi siyosat tuzilmasi ham mavjud bo‘lib, bu tuzilma o‘ziga xos xalq xo‘jaligining aksi bo‘lib hisoblanadi. Ushbu tuzilmada eksport va import tarkibining mutanosibliги YaIMdagi ulushi ko‘rinishida aniqlanadi.

²⁹Данилов А.С., Юлдашев З. Ю. “Национальная экономика” Учебное пособие. Т. “Янги аср авлоди” 2003г

Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun eksportda sanoat mahsuloti, ayniqsa, yakuniy, texnologik va ilmiy mahsulotlarning yuqori salmog'iga ega. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning importida xom-ashyo va materiallar ustuvor o'rin tutadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ajralmas qismi bo'lgan tarkibiy o'zgarishlar siyosatda ustuvor sohalar va sanoat tarmoqlarini jadal rivojlantirish asosida milliy iqtisodiyotning samaradorligini oshirish, uning raqobatbardoshligini yuksaltirish, import o'rnini bosadigan va eksportbop raqobatbardosh zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish va ular ko'lamini kengaytirish maqsadlari ko'zda tutiladi.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida sanoatda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirish, mahsulotning raqobatbardoshligini yaxshilash kabi vazifalarni amalga oshirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalalarining ahamiyati yanada ortadi.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarni rivojlantirish asosiy yo'nalishlari belgilab olinib, uni amalga oshirishga kirishildi. Bu yo'nalishlar yoqilg'i-energetika majmuini jadal rivojlantirish hamda neft va gaz qazib olishni kengaytirish chora-tadbirlarini ko'rish; ishlab chiqarish va aholi uchun eng zarur investitsion va iste'mol tovarlarini chetdan olib kelishni qisqartirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab olish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini mahalliy sanoat imkoniyatlari negizida qayta ishlashni rivojlantirish kabi yo'nalishlar bugungi kunda mamlakatimiz tashqi siyosatining ustuvor ahamiyatga ega yo'nalishlaridan hisoblanadi.

7.3. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish borasidagi turli xil nazariyalar.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini, shuningdek iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish borasida ko'plab iqtisodchi olimlar ilmiy izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar olib borgan bo'lib, asosan, tadqiqotlarda, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirishlar borasidagi nazariyalarda iqtisodiyotida agrar soha ustun bo'lgan davlatlarni nisbatan rivojlangan

tarmoq tarkibini, nisbatan yuqori urbanizatsiya darajasini shakllantirish va sanoatlashtirish mexanizmlariga e'tibor berilgan. Strukturalistlarning iqtisodiy rivojlanishga bo'lgan mashhur nazariy qarashlariga misol sifatida Artur Lyuisning ishchi kuchi haddan tashqari ortiqcha bo'lgan iqtisodiyotning ikki sektorli modeli va Xollis Chenerining rivojlanish shakllarining empirik tahlilini keltirish mumkin.

Nobel mukofoti lauriyati Artur Lyuis 1950-yillarda iste'mol iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirishlarga qaratilgan rivojlanishning nazariy modellaridan birini tuzdi. Bu modelda yaxshi rivojlanmagan iqtisodiyot ikki sektordan iborat: an'anaviy sektor-qishloq xo'jaligi, zamonaviy sektor - sanoatlashgan shahar xo'jaligi.

Modelda asosiy e'tibor ishchi kuchi migratsiyasi, ishlab chiqarishning o'sishi va zamonaviy sektordagi bandlikka qaratilgan. Unga ko'ra, an'anaviy sektorda ishchi kuchi ortiqchaligi va bandligi oshgani sari chegaraviy mehnat unumdorligi nolga tenglashadi va ushbu ishchilarga taqsimlanadigan chegaraviy mahsulot ham nolga teng bo'ladi. Zamonaviy sektorda ish haqi agrar sektorga nisbatan 30%dan kam bo'lmagan miqdorda belgilanib migratsiyani rag'batlantiradi. Sanoatda ishchi kuchini ko'proq jalb etish bilan mahsulot miqdori va foyda yanada ortadi va kapitalning o'sishi ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirib boradi. Bu holat ishchilarning chegaraviy mehnat unumdorligi real ish haqi bilan tenglashguncha davom etadi.

O'z-o'zini qo'llab-quvvatlaydigan o'sish jarayoni va bandlikning o'sishi qishloqdagi barcha ortiqcha ishchi kuchining yangi sanoat tarmoqlarida band bo'lguniga qadar davom etadi. Agrar sektorda yer birligiga to'g'ri keladigan ishchilar soni kamayishi bilan mehnatning chegaraviy mahsuloti nolga teng bo'lmay qoladi. Lyuisning fikricha, shu yo'nalishda iqtisodiy faollik markazi an'anaviy agrar sektordan zamonaviy shahar sanoatiga ko'chadi va xo'jalikni tarkibiy o'zgartirish amalga oshiriladi.

Biroq modelni o'rgangan olimlar real iqtisodiy holatlarga mos kelmaydigan quyidagi kamchiliklarni aniqlashgan:³⁰

³⁰ Микаэль П. Тодаро “Экономическое развитие” Москва. ЮНИТИ 1997 г.

Birinchiidan, model zamonaviy sektorda ishchi kuchi migratsiyasi bilan birga parallell tarzda kapital jamg'arilishi va qanchalik tez jamg'arilsa, shunchalik tez bandlik oshishi taxminiga asoslangan. Lekin foyda mehnat sarfini tejaydigan asbob-uskunalarga sarflansa yoki umuman qayta investitsiya qilinmasa, qo'shimcha ishchi kuchi jalb etilmaydigan holat inobatga olinmagan.

Ikkinchiidan - zamonaviy sektorda raqobatli mehnat bozorida qishloqda ishchi kuchining yetarli darajada qolguniga qadar shaharda real ish haqining doimiylikini saqlab turilishi haqidagi noreallikdir.

Uchinchiidan, ishchi kuchining qishloqlarda haddan tashqari ortiqchaligi va shaharlarda to'la bandligi nazariyasi ko'pchilik iqtisodiy rivojlanmagan davlatlarga to'g'ri kelmasligi, shaharlarda yirik masshtabdagi ishsizliklar mavjudligi va qishloqlarda nisbatan kam sonli ishchi kuchining ortiqchaligi haqidagi tanqidiy fikrlar Mikael Todaroning "Iqtisodiy o'sish" kitobida keltirilgan.

Shunday bo'lsada, Lyuisning neoklassik konsepsiyasi iqtisodiy o'sish nazariyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Uning modeli Jon Fae va Gustav Reynslar tomonidan takomillashtirilib, mehnat bozori dualizmi bilan birga tovarlar va moliyaviy vositalar bozorlari dualizmi tahlil qilinadi³¹.

A. Lyuis o'z modelida an'anaviy xo'jalikdan zamonaviy xo'jalikka olib keladigan iqtisodiy, industrial va intitutsional tuzilmalarning tadrijiy o'zgarishlarida jismoniy va inson kapitalini jamg'arilishigagina e'tiborni qaratadi.

Bizningcha, zamonaviy iqtisodiy tizimga o'tish uchun nafaqat jismoniy va inson kapitali, balki shu bilan birga mamlakat iqtisodiyoti tarkibida o'zaro bog'liq ketma-ket o'zgartirishlarni bajarilishiga e'tiborni qaratish lozim. Bu siljishlar taxminan barcha sohalarni - ishlab chiqarish, iste'mol talabi, tashqi savdo, resurslar taqsimoti, ijtimoiy- iqtisodiy omillar(aholi soni o'sishi, bandlik tarkibi, urbanizatsiya)ni qamrab oladi.

Ana shunday o'zgartirishlarni o'rganish borasida X. Chenerining mashhur tarkibiy o'zgarishlar modeli ahamiyatga molikdir. U turli mamlakatlarning ko'p yillik ma'lumotlarini tahlil qilib ularning rivojlanishida o'xshashliklarni aniqlaydi. Bunday

³¹ Нуреев Р. М. «Экономика развития: модели становления рыночной экономики» Москва, НОРМА 2008г.

o'xshashliklarga iqtisodiy faollikning agrar sohadan sanoatga ko'chirilishi, jismoniy va inson kapitalining doimiy jamg'arilishi, iste'mol talabining birlamchi ehtiyojli tor doiradagi tovarlar turidan turli sanoat mahsulotlari va xizmatlari tomon siljishi, savodxonlik darajasining o'sishi kabilarni misol keltiradi.

Cheneri tarkibiy o'zgarishlarni empirik tadqiqotlar qilishda rivojlanishning ichki va tashqi ta'sirlari mavjudligiga ahamiyat beradi. Ichki cheklovlarni o'zini iqtisodiy va institutsional cheklovlarga ajratib: birinchisi mamlakat kattaligi, resurs salohiyati va aholi soniga bog'liq bo'lsa, ikkinchisiga davlat siyosatining maqsad va vositalarini kiritadi. Tashqi cheklovlar esa xorijiy investitsiyalarga, texnologiyalarga va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari darajasidan iboratligini ta'kidlaydi.

Tarkibiy o'zgarishlar modeli tarafdorlari deyarli barcha mamlakatlar uchun rivojlanish turlari va yo'nalishlarini aniqlab ko'rsatish mumkinligini ta'kidlashadi. Empirik tadqiqotlari tahlili tarkibiy o'zgarishlarga davlat o'z chora-tadbirlari bilan tashqi savdoni ratsional tashkillashtirish va tashqi yordam asosidagi rivojlanish dasturlari bilan ta'sir etish mumkinligini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, strukturalistlar to'g'ri iqtisodiy siyosatning tanlanishi o'z-o'zini qo'llab-quvvatlovchi rivojlanishga olib keladi deb xulosa qiladilar.

Biroq, tarkibiyo'zgarishlar borasida empirik yo'nalish tarafdorlari fikrlari tashqi qaramlikka olib kelishi mumkinligi boshqa yo'nalish tarafdorlari tomonidan ushbu nazariyaga qarshi g'oyalarni keltirib chiqardi. Ularning fikricha, strukturalistlar tomonidan aniqlangan ko'pchilik davlatlarning rivojlanishidagi umumiyliklar chegaralangan amaliy ahamiyatga ega bo'lib, bu o'xshashliklar alohida mamlakatlarning iqtisodiy o'sishining asosiy omillarni ochib bermaydi. G'arb davlatlari rivojlanishi tahlilidan kelib chiqqan g'oyalarni yaxshi rivojlanmagan davlatlarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri qo'llab bo'lmaydi. Bundan tashqari dualizm tarafdorlari Lyuisning ikki sektorli modeli o'z-o'zidan boylar va kambag'allar o'rtasidagi farqni oshiradi va boy, rivojlangan davlatlarni oldingidan ham ko'proq kapital jamg'arishiga imkon yaratib, rivojlanmagan davlatlarni yanada quyi rivojlanish darajasiga tushib qolishlariga olib keladi degan fikrni bildiradilar.

Rivojlanmagan davlatlarda infratuzilma, raqobatli bozor, kerakli iqtisodiy elementlarning mavjud emasligi “ko‘rinmas qo‘l” nazariyasi ko‘pincha umumiy farovonlikka emas, balki boylarning yanada boyishi va kambag‘allarning yanada qashshoqlashishiga olib kelishi mumkin.³² Rivojlanmagan davlatlardagi aynan institutsional va boshqaruv tizimining o‘ziga xosligi kabi muammolar “yangi iqtisodiy o‘shish nazariyasi”ni shakllantirmoqda. Bunda davlat ishtiroki asosida uzoq muddatli iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashga ahamiyat berilib, o‘shish sur‘atlarida davlatlararo farqni va shu o‘shish sur‘atlari omillarini tushuntirish asosiy maqsad qilib belgilangan. Ushbu nazariya shakllanish jarayonida bo‘lgani sabab to‘liq xulosa chiqarib bo‘lmaydi.

Iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlar xususidagi nazariyalarni o‘rganishda iqtisodiyotda tarkibiy siljishlar, iqtisodiyotning tarkibiy siljishlarini samaradorligini aniqlash kabilar to‘g‘risida so‘z yuritish o‘rinlidir. Jumladan, iqtisodiyotning tarkibiy siljishlarini saradorligini aniqlash va ularni mamlakat barqaror iqtisodiy o‘shishdagi rolini miqdoriy baholash muhim ahamiyatga ega.

Absolyut ko‘rsatkichlar		Nisbiy ko‘rsatkichlar	
<i>Koeffitsient formulasi</i>	<i>Koeffitsient nomi</i>	<i>Koeffitsient formulasi</i>	<i>Koeffitsient nomi</i>
$L_z^{Ab} = \frac{\sum_{i=1}^n (d_t^i - d_{t-1}^i)}{n};$ <p>Bu erda: d_t^i - t vaqt mobaynida i tarmoqning iqtisodiyotdagi ulushi; n – tarmoqlar soni.</p>	Tarkobiy siljishni chiziqli koeffitsienti.	$L_z^{Nis} = \frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{d_t^i}{d_{t-1}^i} - 1 \right)}{n}$	Tarkibiy siljishlarning nisbiy ko‘rsatkichi
$L_B^{Ab} = \frac{\sum_{i=1}^n d_t^i - d_0^i }{n}$ <p>$0 \leq L_B^{Ab} \leq 100$</p>	Bazis holatga nisbatan tarkibiy siljish koeffitsienti	$\sigma_z^{Nis} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{d_t^i}{d_{t-1}^i} - 1 \right)^2}{n}}$	Tarkibiy siljishning o‘rtacha kvadratik ko‘rsatkichi
$\sigma_z^{Ab} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_t^i - d_{t-1}^i)^2}{n}}$	Tarkibiy siljishning o‘rtacha kvadratik ko‘rsatkichi	$\sigma_B^{Nis} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{d_t^i}{d_0^i} - 1 \right)^2}{n}}$	Bazis holatga ko‘ra tarkibiy siljishning o‘rtacha kvadratik ko‘rsatkichi

³²Микаэль П. Тодаро “Экономическое развитие” Москва. ЮНИТИ 1997 г.

$\sigma_B^{Ab} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_i^i - d_{i-1}^i)^2}{n}}$ $0 \leq \sigma_B^{Ab} \leq 100$	<i>Bazis yilga nisbatan tarkibiy siljishning o'rtacha kvadratik ko'rsatkichi</i>		<i>ko'rsatkichi</i>
<p><i>Eslatma: Bazis yilga nisbatan tarkibiy siljish koeffitsientlari quyidagicha gradatsiyalanadi:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - agar, $\sigma \leq 2$ bo'lsa, kichik tarkibiy siljish yuzaga kelgan; - agar, $2 \leq \sigma \leq 10$ bo'lsa, o'rtacha tarkibiy siljiy yuzaga kelgan; - agar, $\sigma \geq 10$ bo'lsa, katta tarkibiy o'zgarishlar yuz berganini anglatadi. 			
$J_c = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \left(\frac{d_2 - d_1}{d_2 - d_1} \right)^2}{n}}$	<i>Tarkibiy siljishni baholovchi Salay ko'rsatkichi</i>		
$K_v = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_i^i - d_{i-1}^i)^2}{\sum_{i=1}^n (d_i^i)^2 + \sum_{i=1}^n (d_{i-1}^i)^2}}$ $0 \leq K_v \leq 1$	<i>Tarkibiy siljishni baholovchi Gatev ko'rsatkichi</i>		

7.2-rasm. Tarkibiy siljish ko'rsatkichini hisoblash koeffitsientlari³³

Tarkibiy o'zgarishlarni baholovchi koeffitsientlar 2 turga bo'linadi. Bular, absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Absolyut ko'rsatkichlar iqtisodiyot tarmoqlarining ulushini o'zgarishini ifoda etib, ular zanjirli va bazis holatga nisbatan hisoblanadi. Nisbiy ko'rsatkichlar esa, iqtisodiyot tarmoqlari ulushining o'sish suratlarini o'zgarishini ifodalaydi, nisbiy ko'rsatkichlar ham zanjirli va bazis holatga nisbatan hisoblanadi (7.2-rasm).

7.2-rasmdan ko'rinib turibdiki, har ikkkala ko'rsatkich hisoblashda o'rtacha kvadratik koeffitsient mavjud, buning sababi shundaki, chiziqli tarkibiysiljish koeffitsienti tarkib o'zgarishini o'rtacha arifmetigini ko'rsatadi, o'rtacha kvadratik ko'rsatkich uning tarqoqligini ko'rsatadi. Lekin o'rtacha kvadratik ko'rsatkich ham tarkibiy siljishni to'liq ifodalab bera olmaydi. Shuning uchun iqtisodiyotni tarkibiy siljishlarni ifodalashda Salay va Gatev (integral ko'rsatkich) ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Umuman olganda, iqtisodiyotdagi bunday turli qarashlar tarkibiy o'zgartirishlar borasida aniq bir qonuniyatlar mavjud emasligini ko'rsatib, har bir

³³ Сивелькин В.А., Кузнецова В.Е. Статистический анализ структуры социально-экономических процессов и явлений: учебное пособие – Оренбург: ГОУ ВПО ОГУ, 2002. – 99 с. ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

mamlakat uchun turli davrlarda, turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligini, iqtisodiy o'sishini ta'minlash maqsadida o'ziga xos chora-tadbirlarni olib borish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jahon iqtisodiyoti rivojlanishi, undagi turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar nazariy qarashlarda yangi yo'nalishlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy o'sish nazariyalarida ham huddi shu holatni kuzatishimiz mumkin. Dastlabki an'anaviy xo'jalikdan industrial xo'jalikka o'tish, industrial xo'jalikdan postindustrial xo'jalikka o'tish jarayonlarida iqtisodiyotning turli sohalarida tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lishi Lyuisning dualizmidan iqtisodiy o'sishning yangi nazariyasigacha bo'lgan nazariyalarni shakllanishiga olib keldi. Yangi nazariyalarda esa inson omili ustunlik qilib, inson kapitaliga investitsiyalar yangi turdagi iqtisodiyot sohalarini shakllantirib, iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirishlarga sababchilardan biri bo'ladi.

7.4 Tarkibiy siyosatni amalga oshirishda iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari

Jahon iqtisodiy hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichi jahon xo'jaligi aloqalarining globallasuvi va baynalminallashuvi bilan tavsiflanadi, bunday sharoitda xalqaro raqobat va milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshlik muammolari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Har qanday mamlakatda ichki bozorda raqobatning mavjudligi bozor xo'jaligi muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi, jahonning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda raqobat to'g'risida qonunlarning qabul qilinganligi va mazkur masalalar bilan shug'ullanuvchi milliy tashkilotlarning tashkil etilganligi ushbu holatni tasdiqlab turibdi. Xususan O'zbekistonda Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi (Monopoliyaga qarshi qo'mita) tashkil etilgan bo'lib, uning faoliyati respublika iqtisodiyotida raqobat muhitini yaratish, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va firmalar, shu jumladan, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va

firmalar xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun teng raqobat imkoniyatlarini barpo etishga yo‘naltirilgan.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning muxim ko‘rsatkichlari holatini tashqi parametrlarga nisbatan yalpi baholashni o‘zida mujassam etgan qiyosiy tavsif hisoblanadi, shu sababli milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi xalqaro raqobatda namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi namoyon bo‘lishning ko‘p darajali shakllariga ega bo‘lib, uning xususiyati ham shunda namoyon bo‘ladi: tovarning raqobatbardoshligi; xodimning raqobatbardoshligi; tovar ishlab chiqaruvchisining raqobatbardoshligi; tarmoqning raqobatbardoshligi; mamlakatning raqobatbardoshligi (yoki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi).

Mamlakatlarning raqobatbardoshligi konsepsiyasi tarixan milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotidagi o‘rnini belgilab beradigan qiyosiy afzalliklar (arzon ishchi kuchi, boy tabiiy resurslar, qulay geografik joylashuv, iqlim, infratuzilma omillari va h.k.) nazariyasiga asoslangan.

Qiyosiy afzalliklar mamlakatga tabiatdan berilgan bo‘lib, ular abadiy emas va takror ishlab chiqarilmaydi. Mazkur afzalliklar fan va texnikaning rivojlanishi, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi, ishlab chiqarish darajasida globallashuvi va tovarni ishlab chiqarishdan tortib to uni iste‘molchiga yetkazib berishgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda innovatsiyalarga asoslanadi.

O‘zbekiston quyidagi qiyosiy afzalliklarga ega:

- qishloq xo‘jaligi rivojlanishi uchun qulay tabiiy-iqlim sharoitining mavjudligi;

- boy tabiiy resurslar va rekreatsiya resurslariga egaligi;

- boy madaniy-tarixiy merosga ega ekanligi, ichki va tashqi turizmni rivojlantirish imkonini beradi;

- qulay geografik joylashuvi;

- xalqning mehnatsevarligi va tadbirkorlik qobiliyatiga ega bo‘lgan mehnat resurslarining mavjudligi.

O‘zbekistonning raqobat sohasidagi o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladigan

bo'lsak, quyidagilarni alohida ta'kidlab o'tish joizdir:

- mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;
- insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta mablag'lar yo'naltirilayotganligi;
- aholining o'rtacha umr ko'rish darajasining ortib borayotgani;
- mehnat resurslarining raqobatdoshligi;
- mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi va hokazo.

Yuqorida aytib o'tilganidek, mamlakatimizning o'ziga xos ajralib turadigan jihatlari bilan birga milliy iqtisodiyotimizning raqobat sohasidagi jihatlari ham rivojlantirish zarur. Iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish maqsadida quyidagi omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Xususan: mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi, mehnat resurslarining raqobatdoshligi va aholi ta'lim darajasining yuqoriligi.³⁴

Shunday qilib, raqobat nuqtai-nazaridan o'ziga xos xususiyatlari o'zgaruvchan bo'lib, inson kapitalining rivojlanishi, yuksak innovatsion texnologiyalar, intellekt bilan bog'liq va o'z tabiatiga ko'ra cheksizdir. Mamlakatning qiyosiy va raqobat sohasidagi jihatlarni aniq farqlash lozim.

Raqobatdoshlik tushunchasiga iqtisodiy adabiyotlarda firmalarning muayyan sharoitda o'z raqobatchilariga nisbatan tovarlarni loyihalashtirish, tayyorlash va sotish borasidagi real va potensial imkoniyatlari qanchalik yuqori ekanini bildiradigan kategoriya sifati ta'rif beriladi.

AQShning Garvard universiteti professori M. Porter fikricha, mamlakatning raqobatdoshligi darajasini uning milliy kompaniyalari ishlab chiqarayotgan mahsulotlar, firmalar, tarmoqlar raqobatdoshligini ta'minlaydi. Shuning uchun dastlab mamlakat raqobatdoshligini emas, balki milliy kompaniyalar raqobatdoshligini tahlil etish lozim. Amerikalik olim mamlakat kompaniyalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydigan qulay muhitni yaratish quyidagi to'rtta muhim ko'rsatkichga bog'liq ekanini ta'kidlaydi³⁵:

³⁴ O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish muammolari: nazariya va amaliyot // Mualliflar jamoasi: R.O. Alimov, A.F. Rasulov, A.M. Qodirov va boshqalar // S.S. G'ulomov tahriri ostida. –T.: Konsauditinform-Nashr, 2006. 26-b.

³⁵Porter M. Конкуренция. /Пер. с англ. - М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. С. 176.

- ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik;
- talab ko'rsatkichlari;
- o'zaro yaqin va xizmat ko'rsatadigan tarmoqlar;
- raqobat muhiti va firma strategiyasi.

Milliy kompaniyalarning ana shu shartlar doirasidagi samarali faoliyati mamlakatning raqobatdoshlik reytingini belgilab beradi.

Jahon amaliyotida mutaxassislar milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini aniqlash uchun 340 dan ortiq ko'rsatkich va 100 dan ortiq usuldan foydalanishadi. Mamlakatning raqobatdoshligini aniqlashda quyidagi holatlar asosiy omil bo'lib xizmat qiladi: iqtisodiy salohiyat va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari; sanoat ishlab chiqarishining samaradorligi; ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanish darajasi va uni o'zlashtirish sur'atlari; xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish; ichki bozor hajmi va dinamikasi; iqtisodiyotda davlatning roli; moliya tizimining egiluvchanligi; mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va malaka darajasi; ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holat; iqtisodiyotning jahon bozori kon'yunkturasi talabiga moslashish darajasi va qobiliyati h.k.

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish sur'atlarini ta'minlash, xalqaro raqobatni vujudga keltirishning muhim sharti dunyo mamlakatlari iqtisodiyotining ochiqligi bilan belgilanadi. O'zbekiston iqtisodiyotining erkinlashuvi tobora chuqurlashib, ochiqlik darajasi ortib jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi kuchayib bormoqda.

Shunday qilib, mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklarini ishlab chiqarishning asosiy omilari: tabiiy resurslar, arzon ishchi kuchi va mamlakat mavqei va hududi bilan belgilanadigan qulayliklar hisobidan shakllantirish mumkin, ana shunda ushbu ustunliklar biz O'zbekistonda ularning mavjudligini kuzatgan omillarning qiymati bilan belgilanadi.

Bundan tashqari respublikaning raqobat jihatdan o'ziga xos xususiyatlari unda sarmoya eng yaxshi texnologiyalar, litsenziya va nou-xauga investitsiya qilinadigan faol investitsiya siyosatiga asoslanishi mumkin, shu bilan birga, mazkur texnologiyalar mamlakat ichida doimiy ravishda takomillashib boradi. Sarmoyaning

iqtiso-diyot ichida safarbar qilinishi, kapital qo'yilmalar hajmining o'sishi omillarning takomillashuviga (infratuzilmaning rivojlanishiga, mehnat resurslari sifatining yaxshilanishiga) olib keladi.

O'zbekiston iqtisodiyotining raqobat jihatdan ustunliklari innovatsiyaga tayanishi mumkin, bu yaqin o'n yilliklarda respublika milliy xo'jaligini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi va u milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining ichki salohiyatini o'z ichiga oladi. Ushbu holatda mamlakat texnologiyalarining rivojlanishi va joriy etilishi yuz beradi hamda, eng asosiysi, korxonalar (firmalar) global strategiyalarni ishlab chiqishni boshlab, chet elda keng ko'lamli investitsiyalarni amalga oshiradi.

7.5 Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o'zgarishlarning kontseptual asoslari

Iqtisodiyotining barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish va iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning izchillik bilan amalga oshirilishi, iqtisodiyotda yuz berayotgan jarayonlarni nazariy tushunib anglashni taqozo etadi. Neoklassik nazariyaning umume'tirof etilgan qoidalariga tayanuvchi transformatsiyalashish modellari milliy iqtisodiyotning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan institutsional infratuzilmaning roliga yetarlicha baho bermaydi. Ularda, shuningdek, raqobat muhitini yaratish jarayonining muhimligi va unga bog'liq bo'lgan ob'ektiv va sub'ektiv qiyinchiliklar hisobga olinmagan. Mamlakat iqtisodiyotining uning qay tarzda transformatsiyalanishiga bog'liqligi, xo'jalikni isloh qilishda mintaqaviy omillar, albatta, hisobga olinishi kerakligini ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti institutlarini hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan, oddiygina joriy qilish faqat salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. O'zbekistonning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi muammolarini tadqiq etishga institutsional jihatlarni kiritish, o'tmishni tushuntirish va ayni damdagi jarayonlarni anglab yetish nuqtai nazaridan ham, istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini taxminlash nuqtai nazaridan ham voqe'likni anchagina oydinlashtirish imkonini beradi.

Nazariy izlanishlar va ko'p sonli empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, yangi institutlarning paydo bo'lishi va, demak, xo'jalik birliklarining yangicha o'zaro ta'siri hamda ularni yangicha tashkiliy shakllarining yuzaga kelishi bir-biriga chambarchas bog'liq. Chunonchi, xo'jalik sub'ektlarining o'zaro ta'sir qilish tamoyillari va qoidalari o'zgarganda ularni tashkil qilish shakllari ham transformatsiyalanadi (umuman iqtisodiyotning tashkiliy tuzilmasida va xususan, uning alohida sektorlarida ham o'zgarishlar kuzatiladi).

Institutsional o'zgarishlar quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- mulkchilik munosabatlarini o'zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;
- bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovar va fond birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;
- bozor sharoitlariga mos tushuvchi xo'jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

Institutlarning tarkibiy o'zgarishlardagi roli avvalambor, shunda ko'rinadiki, u yoki bu transaksiya (bitim) ishtirokchisi o'zining maqsad va manfaatlariga ega bo'ladi, tashkiliy shakllar esa ayni paytdagi jamoat manfaatlaridan kelib chiqqan holda ularni bir-biri bilan uyg'unlashtiradi (muvofiqlashtiradi).

Mavjud iqtisodiy tuzilmalar ichida mulkchilik instituti, ya'ni xo'jalik faoliyatining muayyan natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va tasarruf etish me'yorlari va qoidalari yig'indisi alohida o'rin tutadi. Buning sababi shundan iboratki, u samaradorlik mezonlari tizimini belgilaydi. Mulchilik institutiga xos me'yor va qoidalar bilan birga, ularning bajarilishini ta'minlaydigan tashkilotlarning ham zarurligi haqidagi xulosa mulkchilik huquqi nazariyasining muhim xulosasidir. Bunday tashkilotlarga davlat va uning boshqaruv organlari tizimi kiradi. Davlatning boshqa nazorat tuzilmalaridan farqi shundaki, u mulkchilik huquqlarining amalga oshirilishida tenglikni ko'proq ta'minlaydi.

Shunday qilib, iqtisodiyotning institutsional tuzilmasi yoki uning alohida tarmog'i har qanday davr oralig'ida quyidagi uchlik bilan ta'riflanadi: "institutsional muhit (iqtisodiy institutlar yig'indisi) - institutsional qurilma (o'zaro ta'sir shakllari) -

tashkiliy tuzilma (tashkiliy shakllar yig'indisi)". Bunda mazkur uchlik doirasidagi sabab-oqibat aloqalari teskari yo'nalishga ham ega.

Institutsional nazariya asosiy qoidalarining qisqacha tahlili ko'rilayotgan muammoga nisbatan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan qator xulosalarni keltirib chiqardi, ya'ni:

- iqtisodiy institutlar, xo'jalik birliklarining o'zaro ta'sir shakllari va ularning tuzilmasi o'rtasida ancha mustahkam o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqlik mavjud;
- mazkur nazariya doirasida alohida iqtisodiy tashkilotlarning aktivlari va ular bilan bog'liq ishlab chiqarish chiqimlari tavsifini to'ldirish hisobiga ularning chegaralarini belgilovchi sabab va omillarni tushuntirib berish mumkin;
- davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli va o'rnini bozorning yechilmagan muammolarini bartaraf qilishdangina emas, balki jamiyat uchun eng kam transaksiyaviy yo'qotishlar bilan uning me'yor va qoidalarining bajarilishini ta'minlashdan ham iboratdir.

Yangi institutsional nazariyada institutlar alohida o'z-o'zicha emas, balki ular iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga ta'siri nuqtai nazaridan o'rganiladi. Shuning uchun bugungi kunda, mamlakatning institutsional rivojlanishi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi barqaror iqtisodiy aloqa mavjudligini topishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Hozirgi tadqiqotchilar o'z ishlarida ushbu masalalarni iqtisodiy-matematik modellarda institutsional omillarni iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sirini kuzatish imkoniyati mavjudligidan kelib chiqishadi. Bunda muhim metodologik muammolarga duch kelinadi, ulardan biri – institutsional omillarni miqdoriy jihatdan baholash muammosidir.

Shu nuqtai nazardan iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi miqdoriy baholash mumkin bo'lgan institutsional omillar toifasiga kiruvchi ko'rsatkichlarni o'rganish lozim.

Ilmiy manbalarda, hozirgacha ma'lum bir mamlakatning institutlari sifatini amalda mavjud qaysi ko'rsatkichlar to'plami aniq va mutanosib aks ettirishi haqida yagona fikr mavjud emas.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi institutsional muhitning aniq bir ko'rsatkichini

tanlash murakkab jarayon hisoblanadi va bu tadqiqotlarda iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishining institutsional omillari tizimining ta'sirini o'rganishni nazarda tutadi. Bunday tizimni tuzish zarurligi "institutsional omil" va "institutsional muhit ko'rsatkichi" kabi tushunchalarni alohida ko'rib chiqish talabini qo'yadi.

Iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishining institutsional omili deganda, institutsional muhitni shakllantirish jarayoniga uzluksiz ta'sir ko'rsatuvchi uzviy ijtimoiy tizim tushuniladi. Iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishining institutsional omillari jumlasiga quyidagilar kiradi: davlat apparati, biznes-tuzilmalar, fuqarolik jamiyati, demokratiya, sud tizimi, korrupsiya va jamiyatda axborotning ochiqligi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha omillarning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi ularning iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilishda qo'shimcha metodologik murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Albatta, muayyan omilning ta'sirini baholashga har qanday urinish uni boshqa omillar ta'siridan halos etishning murakkabligi bilan bog'liq bo'ladi.

Biroq, yuqorida bayon etilgan muammolarga qaramay, institutsional omillarni o'lchovchi miqdoriy ko'rsatkichlarni ko'rib chiqish ayrim amaliy ma'noga ega. Gap shundaki, "institutsional omil ko'rsatkichi – iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishi ko'rsatkichi" empirik bog'liqlikni tahlil qilishda birinchi ko'rsatkichning qiymati omilning o'z "sof" qiymatidan tashqari uning tizimning boshqa o'zgaruvchilariga bog'liqligini aks ettiradi, ya'ni aytish mumkinki, bir omilni baholash orqali butun tizim o'lchanadi.

Davlat apparati birinchi institutsional omil hisoblanib, u yangi institutsional iqtisodiy o'sish nuqtai nazaridan harakatlari ijtimoiy tanlovni amalga oshirish jarayonida o'zining muzokara kuchini saqlab turish va oshirishga yo'naltirilgan amaldorlar birlashmasi (ittifoqi) sifatida tushuniladi.

Ushbu omilni Worldwide Governance Indicators indekslar turkumiga kiruvchi davlat boshqaruvi organlari samaradorligining indikator (Government Effectiveness) yordamida o'lchash mumkin. Mazkur ko'rsatkich davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar sifati, davlat xizmati sifati va uning siyosiy bosimdan xolilik darajasi, siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish sifatining his etilishini, ushbu

dasturlarning bajarilishi yuzasidan hukumat majburiyatlariga ishonishni aks ettiradi.

Shu bilan bir vaqtda 189 ta mamlakat bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish shartlari to'g'risidagi reyting indeksleri Jahon banki xodimlari tahlili asosida "Biznes yuritish" (Doing Business) jurnali axborotlarida aks ettiriladi. Ushbu jurnal tadqiqotlarida O'zbekiston 2011-2012-yillar davomida biznes yuritishning 3 va undan ko'p yo'nalishlarida eng yuqori yutuqlarga erishgan 10 ta davlat ichidan 4-o'ringa ega. Biznesni yuritish shartlari qulayligi bo'yicha 2013-yilda 189 ta davlat ichidagi 154-o'rindan 2014-yilda 146-o'ringa ko'tarilgan.

Biznes-tuzilmalarni biz iqtisodiyotning xususiy sektorida shakllangan, asosiy maqsadi ijtimoiy tanlovni amalga oshirish jarayonidan iborat bo'lgan, ishlab chiqaruvchilar birlashmasi sifatida tushunamiz. Ushbu omilni qaysidir ma'noda Worldwide Governance Indicators indeksleri turkumiga kiruvchi, hukumatning to'g'ri iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish hamda tartibga solish imkoniyatlarining his etilishini aks ettiruvchi qonun yo'li bilan tartibga solish sifatining indikator (Regulatory Quality) yordamida baholash mumkin.

Fuqarolik jamiyati deb, uy xo'jaliklari sektorida shakllangan individlar va oilalar birlashmalarini tushunamiz. Mamlakatda fuqarolik jamiyatining rivojlanish darajasini sud tizimining mustaqiligi, o'z fikrini ifodalash, yig'ilishlar, uyushmalar tuzish, ta'lim, din, iqtisodiy faoliyatning erkinligi kabi tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan Freedom House turkumining fuqarolik erkinliklari indikator (Civil Liberties) yordamida o'lchash mumkin.

Mazkur vazifa ham The CIVICUS kompaniyasining 50 ta mamlakat bo'yicha hisoblab chiqiladigan fuqarolik jamiyati indeksi (Civil Society Index)dan foydalangan holda bajariladi. Indeksni hisoblash metodologiyasi fuqarolik jamiyatining holatini, fuqarolik jamiyatining tarkibi, fuqarolik jamiyati mavjud bo'ladigan va faoliyat ko'rsatadigan tashqi muhit, fuqarolik jamiyatining a'zolari tomonidan qabul qilinadigan qadriyatlar va fuqarolik jamiyati a'zolari harakatlarining samaradorligi kabi ko'rsatkichlar asosida baholashni nazarda tutadi.

Navbatdagi ko'rib chiqiladigan institutsional omil – bu mamlakatdagi demokratiya darajasi. Jamiyatda demokratiya darajasini bir necha indikator bilan

baholash mumkin. Ana shunday indikatorlardan birinchisi – World wide Governance Indicators turkumiga kiruvchi fuqarolik huquqlari va davlat organlarining hisobdorligi indikator bo‘lib, u fuqarolar unda hokimiyat organlarini saylashda ishtirok etishi darajasi hamda o‘z fikrini ifodalash, uyushmalar tuzish erkinligi va ommaviy axborot vositalari erkinligining his etilishini aks ettiradi.

Freedom House turkumiga kiruvchi, saylovlar erkinligi darajasi va siyosiy raqobat darajasi kabi parametrlarni hisobga oluvchi siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklari indikator (Political Rights) ham demokratiya darajasini baholash imkonini beruvchi yana bir ko‘rsatkich hisoblanadi.

Sud tizimining faoliyat ko‘rsatishi, xususan uning sud‘yalarining mustaqilligi va chuqur bilimga egaligi kabi xususiyatlari navbatdagi omil hisoblanadi. Sud tizimining rivojlanish darajasini Worldwide Governance Indicators indeksleri turkumiga kiruvchi, jamiyatdagi mavjud qoidalarga ishonish darajasining qabul qilinishini va jamiyat a‘zolari tomonidan qonunlarga rioya qilinishini aks ettiruvchi, xususan shartnomalar axborot sigmentini, mulk huquqlarining himoya qilinishini, ehtimolini baholovchi qonun ustuvorligi indikator (Rule of Law) yordamida qisman o‘lchash mumkin.

Mazkur omilni International Country Risk Guide modelining qonuniylik va huquqiy tartib indeksi (Law and Order) bilan ham o‘lchash mumkin. Ushbu indeks har biri alohida baholanadigan ikkita kichik tarkibiy qismdan iborat. Birinchi kichik tarkibiy qism (qonuniylik) sud tizimining kuchini va betarafligini (xolisligini), ikkinchi kichik tarkibiy qism (huquqiy tartib) esa jamiyat tomonidan qonunlarga rioya qilinishi darajasini baholaydi.

Navbatdagi institutsional omil – korrupsiya darajasi. Korrupsiya fuqarolar bilan amaldorlar o‘rtasidagi axborot assimetriyasining yuqori darajasi tufayli yuzaga keladigan amaldorlar noqonuniy xatti-harakatining bir turini o‘zida namoyon etadi.

Transparency International (Transparency International’s Corruption Perceptions Index) xalqaro mustaqil tadqiqot tashkilotining mahsuli hisoblangan korrupsiyani qabul qilish indeksi korrupsiya darajasini tavsiflovchi eng keng qo‘llaniladigan ko‘rsatkich hisoblanadi. Indeks mustaqil nufuzli tashkilotlar

tomonidan o'tkaziladigan turli baholashlar va biznes-so'rovlarni birlashtiradi. U korrupsiyaning ma'muriy va siyosiy jihatlari haqidagi axborot taqdim etadi. Indeksni hisoblash uchun foydalanilgan baholashlar va so'rovlar amaldorlar o'rtasidagi poraxo'rlikka, davlat xaridlari chog'idagi ko'zbo'yamachiliklarga, davlat mablag'larining sarflab yuborilishiga hamda korrupsiyaga qarshi kurashish borasidagi hukumat sa'y-harakatlarining samaradorligini baholashga taalluqli masalalarni o'z ichiga oladi.

Yana bir omil – bu axborotning ochiqligi va jamiyatda yuz berayotgan jarayonlarning oshkoraligi. Mazkur omilni ma'lum darajada International Country Risk Guide modelining davlatning aholi oldidagi javobgarligi darajasini o'lchovchi indeksi (Democratic Accountability)dan foydalangan holda baholash mumkin bo'lib, bunda ushbu indeks qanchalik kichik bo'lsa hukumatning (demokratik jamiyatlarda tinch yo'l bilan va nodemokratik jamiyatlarda harbiy yo'l bilan) almashishi ehtimoli shunchalik katta.

Ushbu tahlillar quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Iqtisodiy o'sishning institutsional omillarini baholash imkoniyatlari alohida omillar o'rtasida noteng taqsimlangan: xalqaro tadqiqotlar bir turdagi o'zgaruvchilarga turli baholarni beradi, ayni paytda boshqa o'zgaruvchilar chetda qoladi; shuning uchun biznes-tuzilma, fuqarolik jamiyati va jamiyatda axborotning ochiqligi kabi omillarni baholash eng katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

2. Iqtisodiy o'sishning institutsional omillari tizimi Worldwide Governance Indicators va International Country Risk Guide indeksleri turkumlaridan foydalangan holda eng to'liq baholanadi. Ushbu modellar tarkibiy qismlari bir yo'la bir necha omillarni o'lchash uchun foydalanilishi mumkin. Shuning uchun, bizning nazarimizda, aynan mazkur turkumlar indekslaridan institutsional omillar tizimiga inkor etilmaydigan va to'liq bahoni berish uchun foydalanish zarur.

7.6 O'zbekiston iqtisodiyotini tarkibiy tuzilishini takomillashtirishning yo'nalishlari

Mustaqillik yillarida respublikamizda iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishi natijasida quyidagilarga erishildi;

- respublikaning yonilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyoji to'la ta'minlandi;

- energetika mustaqilligiga erishildi;

- ozuqabop g'alla importiga qaramlik barham topdi. G'alla mustaqilligiga erishildi;

- ishlab chiqarishda tayyor mahsulotlar ulushi ortib bormoqda;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi qisqarib bormoqda;

- xizmat ko'rsatish sohalari rivojlanib, ular hajmining YAIMdagi ulushi ortib bormoqda;

- xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo'li bilan yangi avtomobilsozlik sanoati vujudga keltirildi hamda samolyotsozlik, radio-elektronika, elektronika sohalari, shuningdek, qayta ishlash sohasini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda;

- tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishi oqibatida sanoat mahsulotlarining tarmoq tarkibida yonilg'i-energetika, kimyo va neft-kimyosi, mashinasozlik, metallomni qayta ishlash, oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ulushi o'sib bormoqda.

Shuningdek, 2019-yilda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- ishlab chiqarishni uzluksiz texnologik va texnik jihatdan yangilash;
- ichki zahiralarni ishlash va ulardan samarali foydalanish;
- iqtisodiyotda sanoat sektorini rivojlantirish;
- eksport qiluvchi korxonalarini qo'llab - quvvatlashni kuchaytirish;
- yer va suv resurslaridan samarali foydalanish;
- tadbirkorlik va kichik biznesni jadal rivojlantirish;
- iqtisodiyotda davlat ulushini izchil kamaytirish;
- makroiqtisodiy mutanosiblikni ta'minlash.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish hisobidan 2030-yilga qadar sanoatni jadal rivojlantirish yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2015-yildagi 33,5 % dan 40 % ga

yetkazish, qishloq xo‘jaligi ulushini 16,6% dan 8-10 foizga kamaytirish, energiyani tejaydigan zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish evaziga yalpi ichki mahsulot hajmini taxminan energiya hajmini taxminan 2 barobar qisqartirishga erishish vazifasi belgilangan.

Qisqacha xulosalar

Mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishi shakllanishida uning tabiiy resurs salohiyati, geografik joylashuvi, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganligi darajasi kabi omillar muhim ahamiyatga ega bo‘lsada, uni o‘zgartirish va takomillashtirishda davlatning tarkibiy siyosati hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Tarkibiy o‘zgarishlar siyosati – davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiyotning hududiy tuzilmasi esa yirik iqtisodiy hududlar, viloyatlar, tumanlar va boshqa ma‘muriy-boshqaruv hududlarining iqtisodiy birliklari ifodalaydi. O‘zbekiston hududiy tarkibning ma‘muriy iqtisodiy nisbati Qoraqalpog‘iston Respublikasi, 12 ta viloyat va Toshkent shahridan tashkil topgan.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun eksportda sanoat mahsuloti, ayniqsa, yakuniy, texnologik va ilmiy mahsulotlarning yuqori salmog‘iga ega. Ko‘pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning importida xom-ashyo va materiallar ustuvor o‘rin tutadi. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishi, undagi turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar nazariy qarashlarda yangi yo‘nalishlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy o‘shish nazariyalarida ham huddi shu holatni kuzatishimiz mumkin. Dastlabki an‘anaviy xo‘jalikdan industrial xo‘jalikka o‘tish, industrial xo‘jalikdan postindustrial xo‘jalikka o‘tish jarayonlarida iqtisodiyotning turli sohalarida tarkibiy o‘zgarishlar sodir bo‘lishi Lyuisning dualizmidan iqtisodiy o‘shishning yangi nazariyasigacha bo‘lgan nazariyalarni shakllanishiga olib keldi. Yangi nazariyalarda esa inson omili ustunlik qilib, inson kapitaliga investitsiyalar yangi turdagi iqtisodiyot sohalarini shakllantirib, iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirishlarga sababchilardan biri bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘shishning institutsional omillarini baholash imkoniyatlari alohida

omillar o'rtasida noteng taqsimlangan: xalqaro tadqiqotlar bir turdagi o'zgaruvchilarga turli baholarni beradi, ayni paytda boshqa o'zgaruvchilar chetda qoladi; shuning uchun biznes-tuzilma, fuqarolik jamiyati va jamiyatda axborotning ochiqligi kabi omillarni baholash eng katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy o'sishning institutsional omillari tizimi Worldwide Governance Indicators va International Country Risk Guide indeksleri turkumlaridan foydalangan holda eng to'liq baholanadi. Ushbu modellar tarkibiy qismlari bir yo'la bir necha omillarni o'lchash uchun foydalanilishi mumkin. Shuning uchun, bizning nazarimizda, aynan mazkur turkumlar indekslaridan institutsional omillar tizimiga inkor etilmaydigan va to'liq bahoni berish uchun foydalanish zarur

Mavzu yuzasidan savollar

1. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish deganda nimani tushunasiz?
3. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasi qanday turlarga bo'linadi?
4. Iqtisodiyot tashqi siyosat tuzilmasi deganda nimani tushunasiz?
5. Kapitalning konsentratsiyalashuvi darajasi jihatidan iqtisodiyot tarkibi qanday aniqlanadi?
6. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirishda amalga oshirilishi belgilangan qanday vazifalarni bilasiz?
7. Milliy iqtisodiyotda raqobatbardoshlik tushunchasiga ta'rif bering?
8. Iqtisodiyotda amalga oshiriladigan tarkibiy o'zgarishlar bo'yicha qanday nazariyalarni bilasiz?
9. Iqtisodiy o'sishning institutsional omillari qanday omillarni o'z ichiga oladi?

8-BOB. BARQAROR IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA DAVLAT IQTISODIY DASTURLARINING AHAMIYATI

8.1. Dasturlarning turlari va mohiyati. Iqtisodiy dasturlash subyektlari.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning yuqori shakli davlatning iqtisodiy dasturi hisoblanadi. Uning maqsadi global maqsadlarda davlat iqtisodiyotini tartibga solishning hamma elementlaridan har tomonlama foydalanish.

Iqtisodiy siyosat doirasida davlatning turli dasturlari ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Dasturlarda ko'zlangan maqsad, amalga oshiriladigan chora-tadbirlar, ulardan kutiladigan natijalar, ularni moliyalashtirish manbalari aniqlanadi.

Dasturlar milliy iqtisodiyot uchun ustuvor bo'lgan muammolarni hal etishga qaratiladi. Bular jumlasiga tanglikdan chiqish, oziq-ovqat, energiya ta'minoti, texnologiyalarni yangilash, infratuzilmalarni rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish, qoloq hududlarni rivojlantirish kabi dasturlar kiradi. Dasturlarda belgilangan muammolarning hal etilishi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishga turtki beradi.

Hukumat xo'jalikni tartibga solishda masalani murakkabligi o'lchoviga ko'ra qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli masalalardan tashkil topgan. Ularni yechimini va organini aniqlash, bu yechimlarni bajarishdagi javobgarlik, kerakli mablag'lar ajratish va moliyaviy tartiblashni aniqlash. Shunday maqsadli dasturlarni obyektlari odatda sohalar bo'ladi. Ko'pincha qishloq xo'jaligi, ijtimoiy, hududlar sohaları bo'ladi.

Dasturlar odatdagi va favqulodda bo'ladi.

Odatdagi o'rta muddatli umumiqtisodiy dastur qonun bo'yicha besh yil har yili to'g'rilab turish va bir yilga uzaytirishdan tashkil topadi. Favqulodda dasturlar nihoyatda og'ir xolatlarda ishlab chiqariladi. Masalan: inqiroz sharoitlarida, xavfli investitsiyalar, ommaviy ishsizlik va xokazo. Davlatning dasturlari rivojlanish darajasi har xil mamlakatda turlicha. Amalda hamma davlatlarda bozor iqtisodiyoti maqsadli dasturlarda amalga oshadi. Shu maqsadli dasturlarni eng eskilaridan - AQSHda Tejssi basseynini hududiy energetik o'zlashtirish, Fransiyada yadro energetikasini rivojlantirish dasturi, Janubiy Italiyaning xo'jaligini rivojlantirish

kabilar shular jumlasidandir. Janubiy Koreya urushdan keyingi iqtisodiyotini tiklash, yangi yerlarni xususiylashtirish va tuzilmaviy qayta tiklash umummilliy favkuloddagi dasturlar sifatida ma'lum.

60 yillar oxirida maqsadli va favkuloddagi milliy dasturlar tajribalari bazasida bir qator mamlakatlar umummilliy o'rta muddatli dasturga o'tishdi, xalq xo'jaligida muhim ko'rsatkichlarga erishildi, bu mamlakatlarga Fransiya, Yaponiya, Niderlandiya, Skandinaviya mamlakatlari, Janubiy Koreya kiradi. Yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlardan tashqari Germaniya, Avstriya, Ispaniya, Finlyandiya, Xindiston, Turkiya, Quvayt, bir qator Lotin Amerikasi davlatlarida umumiqtisodiy o'rta muddatli dasturlar kuchli rivojlanishga olib keldi.

Bozor iqtisodiyoti tayanchi, AQSHda - umummilliy dastur yo'q, ammo maqsadli va favkuloddagi dasturlar keng qo'llaniladi. Alohida mamlakatlarda dasturlashni davlat oldidagi iqtisodiy va ijtimoiy vaziyatga ko'ra rivojlanish darajalari turlicha bo'lishi, masala harakteri va maosh tabiga bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy dasturlash subyektlari – dastur tuzishga javobgar, ularni uzluksiz amalga oshirishni nazorat qiluvchi davlat organlaridir. Dastur maxsus davlat organi tomonidan ishlab chiqiladi, agar u bo'lmasa unda iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi yoki maxsus vazirliklar o'rtasidagi organda amalga oshiriladi. Buning uchun iqtisodiyot vazirligi qoida bo'yicha loyihani o'zi tayyorlaydi, alohida tadbirlarni ketma – ketli, muddatli, maqsadli amalga oshirishda ierarxiyani tashkil ettiradi, bajarishga javobgarlik beruvchi bosqich deb ataladi. Moliya vazirligi dasturni moliyalashtirish rejasini ishlab chiqadi. Dasturni ishlab chiqishda Markaziy bank, tadbirkorlar uyushmasi, savdo va sanoat palatalari, kasaba uyushmalari vakillari keng jalb qilinib, har xil komissiya va ekspertlar uyushmasi tuziladi. Dastur va moliyaviy reja har yili parlament tomonidan tasdiqlanadi, shu bilan birga yil davomida ularni bajarilishi hisobotlari eshitilib turiladi.

8.2. O'zbekistonda qabul qilingan davlat dasturlarining vazifalari va ob'ektlari, ularning iqtisodiyotdagi o'rni.

Bugungi kunda iqtisodiyotimizni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, uning raqobatdoshligini keskin oshirish, eksport salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan muhim ustuvor loyihalarni amalga oshirish bo'yicha davlat dasturlari ishlab chiqilgan.

Davlat dasturlarida iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik yangilash, mamlakatimizning yangi marralarni egallashi uchun kuchli turtki beradigan va jahon bozorida raqobatdoshligini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsiya texnologiyalarini joriy qilish bo'yicha maqsadli loyihalar o'z ifodasini topadi.

Raqobat bozor iqtisodiyotini harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi, iqtisodiy resurslarni tejimli ishlatishga, tovar va xizmatlarni ko'plab, sifatli va arzon narxlarda ishlab chiqarishga, bozorda faoliyat ko'rsatuvchilarni yangilikka intilishga undaydi va u barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalashning maqsadi – mamlakat iqtisodiyotining yangilash, fan sig'imkorligi yuqori bo'lgan ustuvor sohalarni rivojlantirish asosida mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish yo'liga o'tkazish, mamlakat milliy iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish va aholining o'sib, o'zgarib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalashning jahon tajribasi tahlili ko'rsatishicha, mamlakatni modernizatsiyalash uchun dastlab mamlakat iqtisodiyotini, shu jumladan, sanoatning hozirgi holatini chuqur va konkret baholash lozim.

2011-2015-yillarga mo'ljallangan mamlakatni rivojlanish dasturi quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan:

1. 2011-2015-yillarga mo'ljallangan islohotlarni yanada chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirish choralari dasturi.

2. 2011-2015-yillarga mo'ljallangan infratuzilmani, transport va kommunikatsion qurilishni rivojlantirishni jadal rivojlantirish dasturi.

3. 2011-2015-yillarga mo'ljallangan moliya-bank tizimini yanada isloh etish va barqarorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari dasturi.

4. 2011-2015-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi sanoatini ustuvor yo'nalishlari dasturi.

Shuningdek, 2015-2019-yillarga mo'ljallangan qator dasturlar qabul qilindi. Bular jumlasiga O'zbekistonda 2015-2019-yillarda muhandislik-kommunikatsiya va yo'l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturi, mamlakatimizda 2015-2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar dasturi, 2015-2019-yillarga mo'ljallangan strategik investitsiya dasturlari kiradi.

Yuqorida qayd etilgan davlat dasturlarida mo'ljallangan strategik vazifalarni amalga oshirish o'rta muddatda quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

- makroiqtisodiy rivojlanishni boshqariladigan modeli asosida barqaror, yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish;
- to'xtovsiz iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan yangilashni amalga oshirish;
- ishlab chiqarish, transport va kommunikatsiya infratuzilmasini barqaror iqtisodiy o'sish va aholini ehtiyojlarini qondirish talablariga muvofiq rivojlantirish;
- bank-moliya tizimini barqarorligini oshirish va investitsiya miqyosini kengaytirishdagi rolini oshirish;
- nodavlat sektorini birinchi navbatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iqtisodiyotdagi roli va ulushini yanada oshirish;
- yuqori agrotexnologiya asosida zamonaviy samarali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yaratish va qishloq aholisini daromadlarini oshirish;
- aholini, shu jumladan, yosh avlodni barqamol rivojlanishini ta'minlaydigan zamonaviy ijtimoiy sektorini shakllantirish.

8.3. Mamlakatimizning 2015-2019- yillarga mo'ljallangan iqtisodiyotni modernizatsiyalash dasturlari

O'zbekistonni 2015-2019-yillarga mo'ljallangan strategik investitsiya loyihalari va har yili qabul qilinaligan Davlat investitsiya dasturlari "2015-2019-yillarda tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish

bo'yicha dasturi" (11.02.2015 y. № PF-2298), "2015-2019-yillarda muxandislik-kommunikatsiya va yo'l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturi" (06.03.2015y. № PF-2313), "2015-2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar dasturi" (04.03.2015 y. Q-4707), "2015-2019-yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sig'imini qisqartirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari Dasturi" lari (05.05.2015y. № PF-2343) doirasida amalga oshirilmoqda. Ular ustuvor investitsion loyihalar ro'yxatini qamrab olib, iqtisodiyotni asosiy tarmoqlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

2015-yilda rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish natijasida umumiy qiymati 7 milliard 400 million dollar bo'lgan 158 ta yirik ishlab chiqarish obyekti qurilishi yakunlandi va foydalanishga topshirildi.

2015-2019-yillarda tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi 2015-yilning 11-fevralida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2298 sonli Qarori bilan qabul qilingan. Mazkur qarorning 5-bandiga asosan quyidagi imtiyozlar belgilangan:

chetdan olib kelinadigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan texnologik asbob-uskunalar va ularning ehtiyot qismlari, shuningdek mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologik jarayonida foydalaniladigan komponentlar uchun bojxona to'lovlari (bojxona rasmiylashtiruv yig'imlaridan tashqari);

mahalliyashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha foyda solig'i, yagona soliq to'lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan subyektlar uchun);

mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'yicha mulk solig'i to'lashdan ozod qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2298 sonli Qarorining 4 bandiga asosan import o'rnini bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'zda tutuvchi hamda mahalliyashtirish darajasi 36 foizdan kam bo'lmagan loyixalar mahalliyashtirish dasturiga kiritilishi belgilangan.

2015-2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya

va diversifikatsiya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tarkibiy o'zgarishlarni izchil ta'minlash, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, barqaror iqtisodiy o'sish lokomotivlari bo'lishga qodir yuqori texnologiyali sanoat tarmoqlarini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning energiya sarfi, moddiy va mehnat xarajatlarini kamaytirish bo'yicha mavjud zahiralardan yanada to'liq foydalanish, shuningdek, jahon bozorida talab barqaror bo'lgan raqobatbardosh tayyor tovarlar va yarim fabrikatlar ishlab chiqarishni kengaytirish, buning uchun xorijiy investitsiyalarni, jumladan, yetakchi xorijiy kompaniyalar bilan birgalikda qo'shma korxonalar tashkil etish orqali faol jalb qilish maqsadida qabul qilindi.

Xususan, ushbu farmonga muvofiq, resurs tejaydigan bug'-gaz qurilmasi va quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha sinab ko'rilgan zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish asosida elektr energetika sohasida faoliyat ko'rsatayotgan ishlab chiqarish quvvatlarini izchil modernizatsiya qilish va yangilarini tashkil etish ko'zda tutilmoqda.

Neft-gaz va neft-kimyo sanoatida tabiiy gaz va gaz kondensatini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va turini kengaytirish rejalashtirilmoqda. Kimyo sanoatida ishlab chiqarish va eksportni murakkab mineral o'g'itlar, polimerlar, sintetik kauchuk, metanol va keng turdagi maishiy-kimyo tovarlari ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali diversifikatsiya qilish ko'zda tutilgan. Umuman, geologiya, yoqilg'i-energetika kompleksi, kimyo, neft-kimyo va metallurgiya sanoatida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha 124 investitsiya loyihasi, shuningdek, xorijiy sarmoyadorlarni jalb etgan holda 48 istiqbolli investitsiya loyihasini amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 4-martdagi "2015-2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi farmonida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha umumiy qiymati 40 milliard 809 million dollarlik 846 investitsiya loyihasini amalga oshirish

koʻzda

tutilgan.

2015-2019-yillarda amalga oshiriladigan qiymati 19 milliard 640 million dollarlik 711 yangi loyihaning sarmoyadorlari va moliyalashtirish manbalari belgilab olingan. Qiymati 21 milliard 169 million dollarlik 135 istiqbolli loyihaga esa xorijiy investitsiyalar va kreditlar jalb qilinadi.

Ushbu Dasturning hayotga tatbiq etilishi 2015-2019-yillarda yalpi ichki mahsulotni yiliga oʻrtacha kamida 8 foiz, jumladan, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni 9 foiz, shu davr ichida ushbu koʻrsatkichni 1,5 barobar oshirish imkonini beradi. Mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida sanoat ulushi hozirgi 24 foizdan 2020-yilda 27 foizga yetadi. Mashinasozlik, neft-gaz, neft-kimyoy, kimyo, toʻqimachilik va oziq-ovqat kabi yuqori texnologiyali tarmoqlarni yanada jadal rivojlantirish, sanoatda ularning ulushini 2014-yildagi 62 foiz oʻrniga 2020-yilda 67 foizga yetkazish kutilmoqda. Bu borada 100 ga yaqin yangi tovar guruhlari (qariyb 1000 xil mahsulot) ishlab chiqarish oʻzlashtiriladi va 2020-yilga borib mamlakatimiz sanoatining yillik ishlab chiqarish hamda eksport salohiyati tegishli ravishda 18 trillion soʻmga va 2 milliard dollarga oshiriladi.

8.4. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning tarmoq dasturlari

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 29-dekabrda qaroriga muvofiq tasdiqlangan **“2016-2020-yillar davrida qishloq xoʻjaligini yanada isloh qilish va rivojlantirish dasturi”**. Qishloq xoʻjaligi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va tarkibiy oʻzgarishlarni yanada chuqurlashtirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish 2016-yil va yaqin istiqbolga moʻljallangan iqtisodiy dasturning prinsipial muhim yoʻnalishidir.

Turli fermer xoʻjaliklarining rivojlanish tajribasi, samaradorligi va rentabelligini hisobga olgan holda, ularni oqilona va qulay miqdordagi yer uchastkalari bilan taʼminlash boʻyicha izchil ishlar amalga oshirildi. Fermer xoʻjaliklarining ekin maydonlari unumdorligi va yer boniteti, kontraktatsiya shartnomalarini bajarishi, ish oʻrinlari yaratishi kabi jihatlar chuqur tahlil etilib, bir qancha yer uchastkalari optimallashtirildi.

Buning natijasida 17 ming 500 dan ortiq yangi fermer xo‘jaligi va 250 mingdan ziyod ish o‘rni tashkil etildi.

Paxta va g‘allachilik yo‘nalishidagi fermer xo‘jaliklarining yer maydonlari 50-60 gektar, meva-sabzavotchilikka ixtisoslashgan mulkdorlarning yer maydonlari 5-10 gektargacha etib belgilandi, yer maydonlari hajmini aniqlashda sub’ektiv yondashuvlarga yo‘l qo‘ymaslik va bunday holatlarning oldini olish maqsadida bu tadbirlar deputatlar korpusi, Fermerlar kengashi va jamoatchilik tomonidan ochiqlik va oshkoralik asosida o‘tkazildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 15-dekabrda “Fermer xo‘jaliklarini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq, joriy yilning 1 yanvaridan fermer xo‘jaligini yuritish uchun yer maydonlari ajratish va taqsimlashning yangi mexanizmi joriy etildi. Endilikda qarorni tuman hokimi emas, balki O‘zbekiston Fermerlari kengashi va yer uchastkalari taqdim etish masalalarini ko‘rib chiqish komissiyasi xulosasi bo‘yicha xalq deputatlari tuman Kengashlari qabul qilmoqda. O‘zbekiston Adliya vazirligi, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi fermer xo‘jaliklarining qonuniy manfaatlarini ta‘minlamoqda, tugatish va tashkil etish ishlari tegishli tartibda amalga oshirilmoqda.

Saxovatli zaminimizda etishtirilgan mazali va ekologik toza noz-ne‘matlar butun dunyoda qadrlanadi. 2016-2020-yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturda bu borada uzoq istiqbolga mo‘ljallangan qator muhim vazifalar belgilab berildi. 2020-yilgacha paxta xomashyosini yetishtirish va uni davlat tomonidan xarid qilish hajmi 3 million 350 ming tonnadan 3 million tonnaga bosqichma-bosqich qisqartiriladi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko‘ra, 3 million tonna paxta to‘qimachilik va yengil sanoat ehtiyojini nafaqat to‘la ta‘minlaydi, balki O‘zbekistonning jahon bozoriga paxta tolasi va undan tayyorlanadigan mahsulotlar yetkazib beradigan mamlakat sifatidagi mustahkam mavqeini saqlab qolish imkonini ham beradi.

Bu jarayonda paxta hosildorligi 12-15 sentnerdan oshmaydigan past bonitetli erlar bo‘shatiladi, asosan sho‘rlangan, paxta etishtirishga yaroqsiz bo‘lgan tog‘oldi

yerlariga g'oz ekilmaydi. Shu tarzda 220 ming gektardan ortiq maydonlar bosqichma-bosqich optimallashtiriladi.

Paxtadan bo'shagan 170 ming 500 gektar sug'oriladigan ekin maydonlarida sabzavot, kartoshka, ozuqa ekinlari, moy olinadigan va boshqa o'simliklar ekiladi, bog' va uzumzorlar barpo etiladi. Ekin maydonlarining optimallashtirilishi va zamonaviy agrotexnologiyalarning joriy etilishi natijasida 2020-yilda boshqoli don yetishtirish hajmini 8 million 500 ming tonnaga, kartoshka etishtirishni 35 foizga, sabzavotni 30 foizga, meva va uzumni 21,5 foizga, go'sht etishtirishni 26,2 foizga, sutni 47,3 foizga, tuxumni 74,5 foizga ko'paytirish, baliq etishtirishni 2,5 marta oshirish ko'zda tutilmoqda.

Hozir fermer xo'jaliklari barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan omillarni bartaraf etish, mavjud me'yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash yo'li bilan mulkdorlar daromadini yanada oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlar davom etmoqda. Bunday izchil islohotlar xalqimiz farovonligini oshirish bilan birga qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti hajmini kengaytirishda ham muhim omil bo'ladi.

Dasturga asosan mamlakatimiz hududlarida meva-sabzavot mahsulotlarini xarid qilish, saqlash, birlamchi ishlov berish, transportirovka qilish va eksportga ortish ishlarini amalga oshirishga ixtisoslashgan 17 ta Logistika markazlarni tashkil etish belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 26-fevraldagi qaroriga muvofiq tasdiqlangan **2016-2020-yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturi** xizmatlar sohasi faoliyatini balansli rivojlantirish va diversifikatsiyalashni ta'minlash, ular ko'rsatadigan xizmatlarning raqobatbardoshligi va sifatini oshirish maqsadida qabul qilingan.

Dasturga ko'ra, xizmatlar sohasini rivojlantirish hisobiga yalpi ichki mahsulotni ko'paytirish, uning respublika iqtisodiyotidagi ulushini 2016-yilda 48,7 foizga oshirish (2015-yilda 47,5 foiz) ko'zda tutilgan. Unga ko'ra, xizmatlar sohasi har yili 11-13 foizlik o'sishni qayd etishi ko'zda tutilgan.

Dasturda 2020-yilga borib qishloq joylarda xizmatlarni 1,8 foizga o‘stirish belgilangan. Shuningdek, hukumat 2020-yilga borib aloqa va axborotlashtirishning respublika iqtisodiyotidagi ulushini 2,5 foizga yetkazishni rejalashtirgan.

Shuningdek, dastur muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish, tarmoqlarda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga xizmatlar sohasini, tarkibiy o‘zgartirishlarni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, raqobat muhitini shakllantirish, kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirishga ko‘maklashish maqsadlariga yo‘naltirilgan.

2020-yilga kelib mobil foydalanuvchilari sonini ichki yangi baza stansiyalarini joriy etish evaziga 27 mln nafarga yetkazishni mo‘ljallamoqda.

Shu o‘rinda, mobil aloqa 2015-yilga qaraganda uch baravar ortadi, har yilgi ko‘tarilish ko‘rsatkichi 27 foizni tashkil etadi.

UzMobile 3,7 ming yangi baza stansiyasi, Ucell — 969 stansiya, Beeline esa 1,2 ming stansiya qurishni rejalashtirgan.

Bundan tashqari, jamoat joylarida, xususan, mehmonxonalar, aeroport va otellarda Wi-Fi tarqatish uchun routerlar o‘rnatiladi.

"O‘zbekiston havo yo‘llari" milliy aviakompaniyasi 2016-2020-yillarda yo‘lovchi tashish hajmini 1,3 baravar oshiradi va yiliga 3,3 million nafarga yetkazadi.

O‘sish yangi rentabelli yo‘nalishlarni yo‘lga qo‘yish, charter reyslarni kengaytirish hamda "O‘zbekiston havo yo‘llari"ning hamkorlari yo‘nalishlaridan foydalanish hisobiga amalga oshiriladi.

Aviakompaniya Janubiy-Sharqiy Osiyo, MDH va Yevropa mamlakatlariga o‘z aviaparkida amalga oshirilgan yangilanishlar evaziga yangi reyslar qo‘yishni rejalashtirgan.

"O‘zbekiston havo yo‘llari" MAK 2017-yilda bitta Mi-8 vertolyotini qabul qilib olishni rejalashtirgan.

Samarqanddagi "Samauto" MCHJda ishlab chiqarilgan 200 ta "Isuzu" avtobusi tabiiy gazga o‘tkaziladi. Prognozga ko‘ra, 2017-yilda 250 ta, 2018-yilda 300 ta, 2019-yilda 350 ta avtomobil gaz yonilg‘isiga o‘tkaziladi. 2020-yilgacha avtomobil

zavodining konveyeridan yiliga tabiiy gazda ishlovchi 1100 ta yo'lovchi avtobusi chiqadi.

Dasturga ko'ra, O'zbekistondagi banklar xizmat sohasidagi korxonalarni 2016-yilda 1,797 trln so'm miqdorida moliyalashtiradi. 2020-yilga borib esa bu ko'rsatkich 2,631 trln so'mga yetadi.

O'zbekiston tijorat banklari 2016-yilda xizmat ko'rsatish sohalari – aloqa va axborotlashtirish, moliyaviy va transport, turar-joy va ovqatlanish, savdo, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlantirish maqsadida 1,8 trillion so'm atrofida kredit mablag'lari ajratiladi. Dasturga binoan yildan yilga ajratiladigan kreditlar 10 foizga oshib boradi va 2020 yilga kelib 2,6 trillion so'mni tashkil etadi.

2016-2020-yillarda dastur doirasida O'zbekistonning turli hududlarida jami 30 ta kemping, 50 ta mehmonxona va 20 ta pansionat barpo etilishi rejalashtirilmoqda.

Unga ko'ra, 2016-yilda davlat strukturasi 15 ta, 2017-yilda 35 ta, 2018-yilda 35 ta va 2019-yilda yana 15 ta obyekt barpo etiladi.

Qishloq mintaqalarida agroturizmni rivojlantirish maqsadida yuzlab kempinglar qurilishi ko'zda tutilgan. Dasturga ko'ra, O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 2016-yilda 62 ming tonnalik, 2017-yilda 64 ming tonnalik, 2018-yilda esa 65 ming tonnalik, 2019-yilda 66 ming tonnalik, 2020-yilda 68 ming tonnalik muzlatgich kameralari qurish rejalashtirilgan.

Qishloq hududlarida maishiy xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan yakka tartibdagi tadbirkorlar 3 yilga belgilangan soliq to'lovlaridan ozod etiladi.

Chekka va qishloq hududlarida kir yuvish xizmatlarini taklif etadigan mikrofirmalar, kichik korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar besh yilga yagona soliq to'lovi va belgilangan soliqdan ozod etiladi.

Quyidagi yo'nalishlarda xizmat ko'rsatadigan yuridik shaxslar 3 yil muddatga daromad solig'i va yagona soliq to'lovidan ozod qilinadi:

1. Moliya, bank xizmatlari:

- a) lizing xizmatlari;
- b) sug'urta bozorining professional ishtrokchilari xizmatlari ;

- v) auditorlik xizmatlari;
- g) buxgalteriya hisobini yuritish xizmatlari ;
- d) mikroreditlar taqdim etish xizmatlari;
- y) soliq maslahatchilari tashkilotlari ko'rsatadigan xizmatlar.

2. *Maishiy xizmatlar:*

- a) poyabzal va teri mahsulotlarini tuzatish xizmatlari;
- b) soatlarni tuzatish xizmatlari;
 - v) maishiy elektron va elektrik moslamalar (televizor, kompyuter, printer texnikasi, sovutkich, konditsioner va boshqalar)ni tuzatish va texnik xizmat ko'rsatish;
 - g) qishloq hududlarida ko'rsatiladigan sartaroshxona va go'zallik salonlari xizmatlari;
 - d) qishloq hududlarida ko'rsatiladigan kiyim tikish va ta'mirlash xizmatlari;
 - y) qishloq hududlarida maxsus qurilgan binoda taklif etiladigan kir yuvish xizmatlari;
- j) qishloq hududlarida maxsus qurilgan binoda taklif etiladigan kiyimlarni kimyoviy tozalash xizmatlari.

3. *Boshqa xizmatlar:*

- a) veterinariya xizmatlari;
- b) ta'lim sohasi, jumladan, kompyuterda ishlashni o'rgatish xizmatlari;
- v) olish maskanlari, bolalar sog'lomlashtirish markazlari, bolalar sport majmualari xizmatlari;
- g) bolalar, nogironlar, qariyalarga g'amxo'rlik qilish ijtimoiy xizmatlari;
- d) rieltorlik xizmatlari;
- y) axborot-resurs markazlari, axborot-kutubxona markazlari, elektron ta'lim berish xizmatlari;
- j) qishloq hududlarida alohida turar-joylar qurish xizmatlari;
- z) qishloq hududlarida yo'l infratuzilmalari majmualari xizmatlari ;
- i) qishloq hududlarida kompyuter dasturlash (jumladan, maslahat berish) xizmatlari.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy siyosat doirasida davlatning turli dasturlari ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Dasturlarda ko‘zlangan maqsad, amalga oshiriladigan chora-tadbirlar, ulardan kutiladigan natijalar, ularni moliyalashtirish manbalari aniqlanadi.

Dasturlarning joriy va favqulodda turlari mavjud. Iqtisodiy dasturlash subyektlari – dastur tuzishga javobgar, ularni uzluksiz amalga oshirishni nazorat qiluvchi davlat organlari hisoblanadi.

Dasturni ishlab chiqishda Markaziy bank, tadbirkorlar uyushmasi, savdo va sanoat palatalari, kasaba uyushmalari vakillari keng jalb qilinib, har xil komissiya va ekspertlar uyushmasi tuziladi. Dastur va moliyaviy reja har yili parlament tomonidan tasdiqlanadi, shu bilan birga yil davomida ularni bajarilishi hisobotlari eshitilib turiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O‘zbekistonda qabul qilingan davlat dasturlarining vazifalari nimalardan iborat?
2. Dasturlarning qanday turlari mavjud?
3. Joriy dasturlar nima?
4. Favquloddagi dasturlar nima?
5. Iqtisodiy dasturlash subyektlari kimlar?
6. Qabul qilingan 2015-2019-yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturlarning mohiyati nimalardan iborat?

9-BOB. INVESTITSIYA SIYOSATI VA INVESTITSIYA FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH

9.1. Davlatning investitsiya munosabatlarni tartibga solishi

Mamlakat, biron-bir iqtisodiy subyektning faoliyatini kengaytirish zamonaviy innovatsion texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash investitsion sarflar orqali amalga oshiriladi. Mazmunan va mohiyat jihatdan investitsiyalar kapitalni belgilangan davrga bog'lanishini ya'ni band etilishini moddiy va nomoddiy aktivlarga ega bo'lish uchun ularni safarbar etilishini anglatadi.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlari ham kiritiladi.

Investitsiyalarning turli guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash ob'ektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari;
2. Tovar-moddiy zahiralarga investitsiya;
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Investitsiyalarning o'sish sur'atlari ko'p omillarga bog'liq. Avvalambor investitsiyalar xajmi olingan daromadni iste'mol va jamg'armaga taqsimlanishiga bog'liq. Aholini o'rtacha daromadi past bo'lgan holda ularning asosiy qismi (70-80%) iste'molga sarflanadi. Aholi daromadlarini o'sib borishi jamg'arishga yuboriladigan qismi ortib borishiga sabab bo'ladi. Umumiy daromadda jamg'arish ulushining ortib borishi investitsiyalar hajmini o'sishiga olib keladi, va aksincha. Ammo bu shart aholini davlatga ishonchi yuqori bo'lganda, davlat fuqarolarning investitsion faolligini ta'minlaganda va kafolatlanganda bajariladi. Investitsiyalar

hajmiga kutilayotgan daromad normasi ham ta'sir ko'rsatadi, chunki ko'rilayotgan foyda investitsiyalashga undaydi. Kutilayotgan foyda normasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalash hajmi shunchalik yuqori bo'ladi, va aksincha.

Investitsiyalar xajmiga ssuda foizi stavkasi katta ta'sir ko'rsatadi, chunki investitsiyalash jarayonida qarzga olingan mablag'lardan ham foydalaniladi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi o'rtacha ssuda foizi stavkasidan yuqori bo'lsa bu qo'yilmalar investor uchun daromadlidir. Shuning uchun o'rtacha foiz stavkasini o'sishi investitsiyalash jarayonini susayishiga olib keladi.

Investitsiyalar hajmiga kutilayotgan inflatsiya sur'atlari ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa investorning kelajakdagi foydasi shunchalik qadrsizlanadi va investitsiyalarni rag'batlantiruvchi omillar qisqarib boradi.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi investitsiyalar hajmi foiz stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

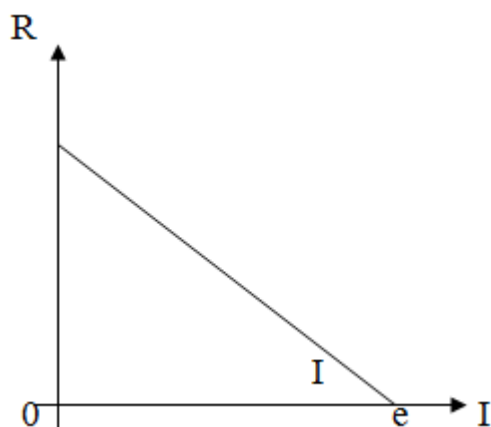
$$I = e - dR$$

Bu yerda: I – avtonom investitsiya xarajatlari;

e – foiz stavkasi 0 ga teng to'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatldari, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsient.

9.1-chizma. Avtonom investitsiyalar grafigi

Grafikdan e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko‘p bo‘lganda ham mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma’lum miqdor bilan chegaralanadi.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo‘lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o‘rtasida teskari bog‘liqlik bo‘lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o‘rtasida to‘g‘ri bog‘liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me‘yori foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali bo‘lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so‘mlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qo‘llashdan zavod 10.000 so‘m sof foyda olgan bo‘lsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{KSFN} = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o‘zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflatsiya darajasi ayirmasi ko‘rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo‘lsa, inflatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga ta’sir etuvchi boshqa omillar quyidagilar kiradi:

1. Soliqqa tortish darajasi;
2. Ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o'zgarishlar;
3. Mavjud bo'lgan asosiy kapital miqdori;
4. Investorlarning kutishi;
5. Yalpi daromadlarning o'zgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi o'zgarmagan sharoitda ham) ko'payishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarning ortishiga turtki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaIM yoki daromadlar darajasiga bog'liqligini akselerator modeli aks ettiradi:

$I = f(Y)$, ya'ni investitsiyalar (I) YaIM (Y)ning funksiyasi ekan.

Akselerator modelining to'liqroq ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y$$

bu yyerda:

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}}$$

I_{reja} – rejalashtirilgan investitsiyalar; Y – YaIM (daromad) hajmi.

Akselerator modelini hisobga olib, investitsiya funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko'payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib ketganda esa, ya'ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida bo'sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaIMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarni doim ham bir tekisda bo'lmasligi, uskunalarni uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo'lmaydi.

Investitsiyalarni jamiyatning real kapitalini ko'paytirishga yo'naltirish (mashinalar, jihozlar xarid qilish, binolar, muxandislik inshootlarini modernizatsiyalash va qurishga) iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqarishga, yangi texnologiyalarga investitsiyalar kiritish keskin raqobatchilik kurashida (ichki va tashqi bozorda ham) omon qolishga, bir qadam oldinda yurishga, mahsulot narxini aniqroq moslashtirish imkoniga ega bo'lishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda:

-investitsiyalar mamlakatning qonunchiligiga zid bo'lmagan har qanday faoliyatga safarbar etilishi kerak. Agar investitsiyalar qonunga zid bo'lgan faoliyatga safarbar etilsa, unda bunday xarajatlar mamlakatning iqtisodiy o'sishida zarur bo'lgan mexanizmlarni ta'minlay olmaydi;

-investitsiyalar ma'lum bir muddat o'tgandan so'ng, albatta daromad yoki ijtimoiy samara keltirishi kerak. Agar sarflangan investitsiyalar hech qanday daromad, ya'ni iqtisodiy foyda yoki ijtimoiy samara keltirmasa, uni sarflashning iqtisodiy mohiyati yo'qolar edi;

-investitsiyalar yuqorida ta'kidlanganidek, faqat uzoq muddatga emas, balki shu bilan birga qisqa (1 kundan 1 yilgacha) va o'rta (1 yildan 3 yilgacha) muddatga ham sarflanishi mumkin. Masalan, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari bir yil muddatga chiqarilgan, bu obligatsiyalarni sotib olishga sarflangan xarajatlar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalardir;

-xarajatlarning sarflanish shakliga ko'ra investitsiyalarni asosiy uchta mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar ko'rinishlariga ajratish mumkin.

Investitsiyalar qo'shilgan qiymat yaratishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi va shu orqali o'z samarasini ifoda etadi, chunki yaratilgan qo'shimcha qiymat, ya'ni boylik orqali iqtisodiy o'sish holatiga baho berish mumkin. Bugungi kunda ijtimoiy sohaga va inson omiliga kapital sarflash orqali iqtisodiy o'sishga bilvosita kuchli ta'sir ko'rsatish mumkinligi tobora rivojlanib bormoqda.

Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiyalar nominal investitsiyalar bo'lib, pul moddiylashib, amalda ishlab chiqarishga jalb qilingandan so'ng real investitsiyalarga

aylanadi va iqtisodiy yuksalishni ta'minlaydi. Shunga ko'ra, investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- yangi, zamonaviy texnika va texnologiyalarni respublika iqtisodiyotiga jalb qilish, ularni ishlab chiqarishga joriy qilish ko'p yillar davomida sifatsiz, xaridor talabiga javob bera olmaydigan mahsulot ishlab chiqaruvchi eski asosiy vositalardan tezroq qutilish imkonini beradi;

- yangi ish joylarini tashkil qilish va aholini ish bilan ta'minlash, shu bilan birga, chet elning ilg'or boshqarish tajribasini joriy qilish imkonini beradi va shu orqali mehnat unumdorligini oshiradi;

- jahon bozorida raqobatlasha oladigan sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni eksport qilish evaziga valyuta daromadlarining barqarorligini ta'minlaydi.

Hozirgi zamonaviy xalqaro iqtisodiyotdagi dunyoda ko'p qirrali va murakkab jarayonlarda, ichki va tashqi bozorlarda, kapital qo'yilmalari yoki investitsiyalardan samarali foydalanish muammosi birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo'lgan dolzarb masalalardan biri sifatida yuzaga chiqmoqda.

Investitsiyalar korxonalarini doimiy rivojlanishini ta'minlaydi va quyidagi vazifalarni hal etishda yordam beradi:

- moliyaviy va material resurslarni jamlash hisobiga shaxsiy tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish;

- yangi korxonalarini sotib olish;

- biznesning yangi yo'nalishlarini egallash.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalar, shu jumladan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning yangi institutlari va mexanizmlari yaratildi. Bular O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Prezident Farmonlari, hukumat qarorlarida o'z aksini topgan va iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida ular davlat investitsiya siyosatini, xorijiy kapitallarning erkin muomalasini, xavflardan kafolatlarni ta'minlaydi va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va rivojlantirishga yo'naltirishni rag'batlantiradi.

Respublikada investitsiya faoliyatini tartibga solishda muhim rol davlatga ajratilgan. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi

Qonuniga muvofiq investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish, soliq stavkalari va ular bo'yicha imtiyozlarni, soliq to'lovchilar va soliq solish obyektini farqlovchi soliq tizimini qo'llash, asosiy fondlarning tezlashtirilgan amortizatsiyasini o'tkazish va boshqa masalalar orqali amalga oshiriladi.

Tartibga solish roli bo'yicha xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va foydalanishni tartibga solish va rag'batlantirishning me'yoriy-huquqiy negizini uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga iqtisodiy munosabatlar va mulkchilik huquqlarini, xorijiy investorlarning faoliyatini rag'batlantiruvchi tartib va shartlarni; chet el investorlari faoliyati bilan bog'liq, fond bozorlarida investorlarning faoliyatini tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasining qonunlari kiradi. Ikkinchi guruhga Prezident Qarorlari va Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari va uchinchi guruhga hukumat va tarmoq me'yoriy hamda xususiylashtirish jarayoniga investitsiyalar kiritish bilan bog'liq qonunchilik hujjatlari kiradi.

“Konsessiyalar to'g'risida”gi (30.08.1995 yil); “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'isida”gi (25.04.1996 yil); “Chet el investitsiyalari to'g'risida”gi (30.04.1998 yil); “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida”gi (30.04.1998 yil); “Investitsiya faoliyati to'g'risida”gi (24.12.1998 yil); “Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida”gi (26.05.2000 yil) O'zbekiston Respublikasi Qonunlari shular jumlasidandir.

Ushbu masala O'zbekiston hukumatining diqqat e'tiborida bo'lib investitsiya muhitini yaxshilash, jahon hamjamiyatiga ochiqlikni ta'minlash hamda xorijiy hamkorlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash bo'yicha maqsadli qadamlar amalga oshirilmoqda. Investitsiya kiritish jarayonlarini maksimal darajada osonlashtirish va oydinligini ta'minlash bo'yicha taklif etilayotgan imtiyozlar va kafolatlar to'g'risida investorlarni keng xabardor qilish chora-tadbirlari qabul qilinmoqda.

Ushbu qonunchilik hujjatlari asosida xorijiy investitsiyalarning O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilish shakllari quyidagilardan iborat:

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni, shu jumladan, qo‘shma korxonalarni tashkil etish;
- kompaniyalar tomonidan qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiyaning jalb etilishi;
- hududda xorijiy mulkdorlarga to‘liq tegishli bo‘lgan (100 foiz xorijiy investitsiya ishtirokidagi) korxonalarni tashkil etish;
- mahsulotni bo‘lish to‘g‘risidagi konsessiyalar va kelishuvlar asosida investitsiyani jalb qilish;
- xorijiy kreditlarni jalb etish.

Mavjud huquqiy asoslar chet ellik investorlarga mamlakatimiz bilan hamkorik qilish, ularning manfaatlari va investitsiyasini himoya qilish uchun qulay shart-sharoitlarni ta’minlaydi.

9.2. Investitsiya siyosatining mohiyati va uni tadbiq etish yo‘llari

Bozor islohotlarining hozirgi bosqichida O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosati – iqtisodiyotdagi barqarorlik, tarkibiy va sifat o‘zgarishlarini belgilovchi muhim omildir. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini oshirish hamda aholi turmush farovonligini o‘shishiga, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qiluvchi faol investitsiya siyosatini ishlab chiqish va uni izchil amalga oshirish iqtisodiy siyosatning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Hozirda xalqaro iqtisodiyotdagi ko‘p qirrali va murakkab jarayonlarda, ichki va tashqi bozorlarda, kapital qo‘yilmalari yoki investitsiyalardan samarali foydalanish muammosi birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo‘lgan dolzarb masalalardan biri sifatida yuzaga chiqmoqda.

Investitsiya siyosati – bu, investitsiya resurslarini shakllantirish va ularning kerakli sohalarga yuborilishini ta’minlashga qaratilgan siyosatdir. Bu siyosat investitsion faollikni oshirishga yoki kamaytirishga qaratiladi. Bu davlatning struktura (ishlab chiqarish tarkibini o‘zgartirish) siyosati bilan bog‘liq, bu esa ishlab chiqarishning eski sohalarini cheklab, yangi, masalan, eksportga mo‘ljallangan sohalarini o‘stirishni bildiradi. Investitsiya siyosatiga ko‘ra yangi istiqbolli sohalarga

investitsiya qilingan foydadan umuman soliq olinmaydi yoki qisqartirilgan miqdorda oshadi. Yangi sohalardagi mol-mulkdan soliq olinmagan holda, eski sohalardagi mol-mulkdan soliq ko'proq olinadi. Bu bilan yangi sohalarning jadal o'sishi rag'batlantiriladi, eski sohalar esa rag'batlantirilmaydi. Investitsiya siyosati texnika taraqqiyotini ham jadallashtiradi. Yangi texnologiyalarga pulni investitsiyalayotgan firmalarga subsidiyalar ajratiladi, soliqdan yengilliklar beriladi. Bu siyosat firmalarga tushadigan investitsiya yukini kamaytirishni ham ko'zlaydi. Shu maqsadda bir qator serkapital, binobarin katta investitsiyalarni talab qiluvchi va investitsiyalar o'zini tezda oqlamaydigan sohalarni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Bu bilan firmalar investitsiyasini serfoйда ishlarga yuborilishiga ko'mak beriladi. Bozor qoidalariga binoan investitsiyalarning serfoйда sohalarga yuborilishi davom etadi.

Biroq davlat xususiy investitsiyalarni umumiy iqtisodiy ahamiyatga molik sohalarga yuborilishini o'z qo'lidagi moliya-kredit vositalari bilan rag'batlantiradi.

Investitsiya siyosatini amalga oshirishda turli mexanizm va dastaklardan foydalaniladi. Investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmlari va dastaklari deganda huquqiy va me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish, davlat investitsiya dasturini qabul qilish, davlat mulkini boshqarish, markazlashgan investitsiyalarni taqsimlash, kvotalar, tariflar, to'lovlar va ajratmalarni belgilash, maxsus soliq tartibi, soliq stavkalari, amortizatsiya qoidalari, imtiyozlar, kafolatlar taqdim etish, investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi davlat organlarini, tadbirkorlik uyushmalarini tashkil qilish va ularning faoliyati, axborot tizimini tuzish kabi faoliyat yo'nalishlarini aytib o'tish mumkin.

Investitsiya dasturi - bu respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari kabilardan oqilona foydalanish yo'li bilan respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksidir.

O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozlarining tarkibiy qismi hisoblanadi va davlat investitsiya

siyosatining ustuvor yoʻnalishlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, investitsiya dasturi loyiha-qidiruv ishlaridan boshlab mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning umumdavlat dasturlari bajarilishini taʼminlash uchun obyektning foydalanishga topshirishgacha boʻlgan bosqichlarni hisobga olgan holda, investitsiya loyihalarini amalga oshirish muddatlarini va moliyalashtirish manbalarini hisobga olib, har yili dasturning asosiy koʻrsatkichlari aniqlashtirilgan va aniq roʻyxati yangilangan holda 3 yillik davrga shakllantiriladi.

Oʻzbekistonda har yili davlat investitsiya dasturlari qabul qilinadi. Davlat investitsiya dasturlari hududiy investitsiya dasturlaridan farqli ravishda oʻz ichiga yirik investitsiya loyihalarini, ijtimoiy ahamiyatga molik yirik obyektlar, strategik ahamiyatga ega boʻlgan yirik chet el investitsiyalarini jalb qilishga moʻljallangan loyihalarni qamrab oladi. Davlat investitsiya dasturi oʻz ichiga kapital qoʻyilmalarining asosiy parametrlari, ijtimoiy soha obyektlarini foydalanishga topshirish prognozlari, markazlashtirilgan kapital qoʻyilmalar limitlari, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, amaldagilarni modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish boʻyicha yirik investitsiya loyihalarining yigʻma roʻyxati, istiqbolli investitsiya takliflarining yigʻma roʻyxati kabi qismlardan tashkil topadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini moliyalashtirish manbalari markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan mablagʻlardan iborat. Markazlashtirilgan investitsiyalar Davlat byudjeti, davlat maqsadli jamgʻarmalari byudjetlari va Hukumat kafolati bilan kiritilayotgan xorijiy kreditlar mablagʻlari hisobidan amalga oshirilmoqda. Markazlashtirilmagan investitsiyalar esa korxonalar va aholining oʻz mablagʻlari, bank kreditlari, shu jumladan, chet el banklaridan hukumat kafolatisiz olingan kreditlar, toʻgʻridan-toʻgʻri chet el investitsiyalari mablagʻlari hisobidan kiritilmoqda.

Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek,

loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muxim tarmoqlarni va faoliyat sohalarni qo‘llab-quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlarni (ta’lim, sog‘liqni saqlash) birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xom ashyo resurslarini va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatdoshlik darajasiga etkazishga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

- tarkibiy o‘zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag‘ qo‘yishning o‘zaro manfaatliligi asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- investitsiya loyihalarni investitsiya dasturining aniq ro‘yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;

- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlarini va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko‘rsatkichlari, shu jumladan, eksportga yo‘naltirilganlik, butlovchi buyumlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi. Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiya loyihalarini amalga oshirishning ahamiyati benihoya katta. Buning afzalliklariga quyidagilarni keltirish o‘rinli:

- xorijiy investitsiyalar ko‘magida korxonalariga zamonaviy texnika-texnologiyalar joriy qilib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarish rivojlanadi;

-import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo'naltirish va pirovardida aholining turmush darajasini oshirish imkoni yaratiladi;

-kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o'sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta'minlashga ko'maklashadi;

-korxonalarining eskirgan ishlab chiqarish quvvatlari, moddiy-texnik bazasi yangilanadi va texnik qayta qurollanadi;

-tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalar barpo etiladi³⁶.

Investitsiya dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun yillar bo'yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga extiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Investitsiya loyihalari shakllanishi Dastlabki texnik-iqtisodiy asosnoma(DTIA) ishlab chiqishga asoslanadi. DTIA loyiha tashabbuskori yoki uning buyurtmasi bo'yicha loyihalash tashkiloti yoki injiniring kompaniyasi tomonidan ishlanma yuzasidan topshiriq asosida ishlab chiqiladi. Investitsiya loyihasining DTIA (DTIH) bo'yicha xulosalarni ko'rib chiqish va tayyorlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi: avval "Davarxitektqurilish" qo'mitasi tomonidan – DTIA hamda tegishli vazirliklar va loyiha tashabbuskorlari bo'lgan idoralarning xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan – DTIA va "Davarxitektqurilish" qo'mitasining xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan – DTIA hamda "Davarxitektqurilish" qo'mitasining xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, DTIA va "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi xulosalari taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan - "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi xulosalari taqdim

³⁶Almatova D. Mintaqalarda investitsiyalar jalb etishning muhim yo'nalishlari. "O'ZIA" - "EVU" 1/2012.

etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda. Soʻngra esa loyiha tashabbuskori Vazirlar Mahkamasining tegishli Axborot-tahlil departamentiga DTIAni tegishli tushuntirish xatini, koʻrib chiqiladigan materiallarni, shuningdek, koʻrsatilgan vakolatli ekspertiza organlarining xulosalarini ilova qilgan holda ikki nusxada kiritadi.

Oʻzbekiston Respublikasi investitsiya dasturida nazarda tutilgan kapital qurilishni mablagʻ bilan taʼminlash va uni kreditlash ishlari, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kapital qurilishda xoʻjalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora - tadbirlari tugʻrisida"gi Qarorida koʻrsatilgan tartibga asosan amalga oshiriladi. Unga muvofiq investitsiya loyihasini markazlashtirilgan manbalar hisobiga mablagʻ bilan taʼminlash har qaysi obyekt boʻyicha ajratilgan kapital qoʻyilmalar limitlar doirasida qatʼiy amal qilgan holda, Oʻzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi va Moliya Vazirligi bilan kelishilgan qurilishlarning aniq moʻljalli roʻyxati va qurilishlarning belgilangan tartibda tasdiqlangan titul roʻyxati asosida amalga oshiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasining investitsiya dasturi - bu davlat tomonidan xorijiy investitsiyalarni qoʻllab-quvvatlash uchun ustuvor va birinchi galda bajarilishi kerak boʻlgan davlat tomonidan ragʻbatlantiriluvchi yoʻnalishlarni ishlab chiqish vositasida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar hamda xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va ular kiritgan mablagʻlarning yuqori iqtisodiy samaradorligiga erishish uchun mukammal huquqiy baza, tegishli institutlar yaratish tizimidir. Ustuvor yoʻnalishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchi ustuvor yoʻnalish - ommaviy turar joy qurilishi;

Ikkinchi ustuvor yoʻnalish - zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish;

Uchinchi ustuvor yoʻnalish - yukori texnologiyalar. Yuqori texnologik va jahon bozorlarida raqobatdosh, import mollarining oʻrnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish;

To'rtinchi ustuvor yo'nalish - zahiralarni tejoychi ekologik toza texnologiyalar. Mineral boyliklarni yer ostidan qazib olish va tabiiy xom ashyoni to'liq va kompleks qayta ishlash uchun eng yangi fan - texnika yutuqlaridan foydalanish;

Beshinchi ustuvor yo'nalish - fermerlik va dehqon xo'jaliklari tarmog'i, ishlab chiqarish, qayta ishlash, qadoqlash, transportirovka qilish, sotish va shifobaxsh qo'shilmalari bo'lgan ekologik va oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha andozalarga amal qilgan holda nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirib olgan qayta ishlovchi va savdo korxonalarining ko'magi asosida ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlarini chiqarish.

Dasturning tahliliy qismi tarkibida investitsiyalarning takror ishlab chiqarish va texnologik tarkibini hisobga olgan holda, umuman Dasturda, iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari, moliyalashtirish manbalari va hududlar, amalga oshirish yo'llari bo'yicha kapital qo'yilmalar tarkibi belgilanadi.

Dasturning yangi ichki mahsulot usishiga, iqtisodiyotning tarmoq va hududiy o'zgarishiga va import tarkibiga, ishlab chiqarish kuchlarini va ijtimoiy soha obyektlarini ishga tushirish hajmlariga ta'sirining prognozlashtirilgan natijalari hisob-kitob qilinadi.

Investitsiya Dasturiga kiritish uchun takliflar tayyorlashda buyurtmachilar quyidagi tartibga amal qilishlari kerak:

- dasturni amalga oshirishning 1- yiliga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va moliyalashtirish bilan ta'minlangan qurilishlarning aniq ro'yxati tuziladi;

- dasturni amalga oshirishning 2-yiliga unga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va birinchi yildan o'tuvchi ko'rishlarning prognoz ro'yxati va dasturni amalga oshirishning birinchi yilida loyiha xujjatlari tayyorlangan va tasdiqlangan, birinchi yilida tanlov savdolariga qo'yiladigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi;

- dasturni amalga oshirishning uchinchi yilida unga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va tanlov savdolari natijalariga ko'ra belgilangan amalga oshirish muddatlarini hisobga olgan holda qiymati belgilangan tartibda

aniqlashtirilgan birinchi va ikkinchi yildan o‘tuvchi qurilishlarning prognoz ro‘yxati, loyiha xujjatlari, ikkinchi yildan tayyorlanadigan va tasdiqlanadigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi.

9.3. O‘zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiyalarning tutgan o‘rni

O‘zbekiston Respublikasida olib borilgan oqilona makroiqtisodiy siyosat natijasida yuzaga kelgan qulay investitsiya muhit yaxshilandi. jumladan siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning ta‘minlanganligi, soliq yukining pasaytirilishi, bozor infratuzilmasining rivojlantirilishi, bank tizimining mustahkamlanishi va bakk foiz stavkalarining pasaytirilishi, investorlarga keng imtiyoz va kafolatlar tizimining yaratilganligiga mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmining o‘shishiga olib keldi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining tarmoqlari va sohalariga investitsiyalar kiritish orqali quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy samaralarga erishiladi:

- ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish miqdor va sifat jihatdan o‘smoqda;
- ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish miqdorining o‘shishi davlat byudjetiga tushayotgan soliq tushumlarining ko‘payishiga olib keladi;
- ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish samaradorligining oshishi ish haqining ortishiga va aholi farovonligining yuksalishiga xizmat qiladi;
- jahon talablariga javob beradigan raqobatbardosh ishlab chiqarish orqali mamlakatning eksport salohiyati o‘sadi.

Modernizatsiya davrida iqtisodiyotga investitsiyalar jalb etish darajasini barqarorlashtirish va uni ko‘paytirish muammosi o‘z miqyosi va hal qilish qiyinligi bo‘yicha iqtisodiy rivojlanish muammolari o‘rtasida asosiy o‘rinni egallaydi. O‘zbekistonda bozor islohotlarini chuqurlashtirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni hisobga olgan holda investitsiya jarayonlarini faollashtirish istiqbollari uning o‘shish tendensiyasini tasdiqladi va ushbu jarayonni mustahkamlash uchun yaqin kelajakda respublikada zarur investitsiya darajasini ta‘minlashga qodir bo‘lgan ta‘sir etishning samarali usullaridan foydalanilmoqda.

Bunda ikkita asosiy yondashishni belgilash mumkin. Investitsiya jarayonlarini faollashtirishning **birinchi yoʻnalishi** investitsiya muhitiga har tomonlama taʼsir koʻrsatish, yaʼni xorijiy investitsiyalar uchun qulay sharoitlar yaratishdan tabiiy monopoliyalarni islohot qilishgacha. Investitsiya muhiti tushunchasidan kelib chiqqan holda bunday vazifa umumiy boʻlib iqtisodiyotdagi tarkibiy oʻzgartirishlarning butun majmuasiga oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

Xorijiy ilmiy manbalar va respublika olimlarining tadqiqotlarida “investitsiya muhiti” tushunchasi unga taʼsir etuvchi omillar bilan birgalikda turlicha talqin etiladi. Masalan, 2005-yilda Jahon rivojlanishi maʼruzasida³⁷ investitsiya muhiti tushunchasi kompaniyalar imkoniyatlarini aniqlovchi va ularda har bir joyning oʻziga xos va ularda samarador investitsiyalarni amalga oshirishga, ish joylarini barpo etishga va oʻz faoliyatini kengaytirishga ragʻbatlantiruvchi kuchni shakllantiruvchi omillar majmuasi deb anglanishi koʻrsatilgan.

Iqtisodiy tushuncha sifatida taʼriflanuvchi investitsiya muhiti moliyaviy yoki moddiy mablagʻlarning iqtisodiy jalb etuvchanligi, ijtimoiy-siyosiy tavsifga ega xavflarning yoʻqligi, meʼyoriy-huquqiy negizning barqarorligi va takomillashtirilganidan shakllanadi. Shuning uchun, moliyaviy va moddiy mablagʻlar daromadligi hamda davlat va tadbirkorlik subyektlari manfaatlarini monandligining barcha iqtisodiy omillari majmuini, ular investor yoki investitsiya qilinuvchi tomon tegishli boʻlishiga qaramasdan, baholashga asoslanish afzal.

Biznes yuritishning quyidagi sharoitlari qiyoslangan: mamlakat darajasi, kompaniyani ochish, litsenziyalash, ishchi va xizmatchilarni yollash, mulkni roʻyxatga olish, kredit olish, investor manfaatlarini himoyalash, soliqlarni toʻlash, xalqaro savdo yuritish, shartnomalarni bajarish va kompaniyani yopish. Toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar uchun investitsiya muhitining qiyosiy jalb etuvchanligi asosida aniqlanadigan mamlakat darajasi aniq bir mamlakatga investitsiya oqimi hajmlarini aniqlashda doimo qoʻllash mumkin emas.

³⁷ Доклад о мировом развитии – 2005. Обзор “Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения”. – Вашингтон, 2005. -С.18.

Investitsiya muhitini shakllantirishda asosiy rolni davlat boshqaruv organlarining siyosati va harakatlari o'ynaydi. Davlat boshqaruv organlari investitsiya muhitining jug'rofiy joylashish yoki iste'molchilarning istaklari kabi ayrim yo'nalishlarini o'zgartira olishmaydi. Ammo ular boshqa bir qator omillarga katta ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarga, xavflarga va to'siqlarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish investitsiya rejimi bilan bog'liq bo'lgan siyosat choralaridir.

Shunday qilib, investitsiyalarning uzoq muddatligi barqarorlik va xavfsizlik masalalarining muhimligini ta'kidlaydi, ayniqsa egalik huquqi kafolatlariga nisbatan. Investitsiyalar uchun muhim ishlab chiqarish omillari bu moliya, infratuzilma va mehnat resurslaridir.

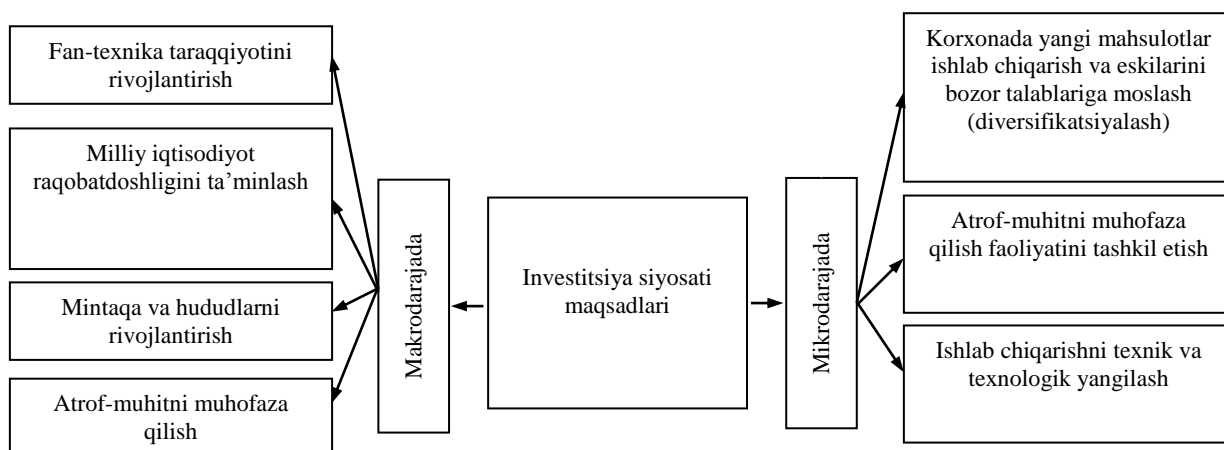
Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish davrida O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan qulay investitsiya muhitini yaratish bo'yicha maqsadli siyosat olib bormoqda. Uning asosi quyidagi tamoyillardan iborat va ularga asoslangan holda respublikada investitsiya faoliyati amalga oshirilmoqda:

-tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish bo'yicha maqsadli siyosatni amalga oshirish;

-mamlakat iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri kapital qo'yilmalarning keng jalb qilinishini ta'minlovchi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yanada takomillashtirish;

-respublikaga samarali xorijiy texnologiyalarni olib kiruvchi, milliy xo'jalikning zamonaviy tuzilmasini tashkil etishga ko'maklashuvchi chet el investorlariga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini bosqichma-bosqich olib borish;

-respublika mustaqilligini ta'minlovchi hamda raqobatbardosh mahsulotlarning ishlab chiqarilishini o'zlashtirish bilan bog'liq muhim ustuvor yo'nalishlarga mablag'larni jamlashtirish.

9.3-rasm. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va ishlab chiqarishni modernizatsiyalash sharoitida investitsiya siyosati maqsadlari

Sanab o'tilgan tamoyillarni inobatga olgan holda, O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida investitsiya siyosati ishlab chiqilgan bo'lib uning markazida investorlarga, shu hisobda xorijiy investorlarga, O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni kiritishi uchun qulay sharoitlarni yaratish orqali yuqori investitsiya salohiyatini amalga oshirish yotadi. Bunday investitsiya siyosatining maqsadlari 9.3-rasmda aks ettirilgan.

O'zbekistonning investitsiya siyosati mahalliy hom-ashyo va resurslarni qayta ishlab chiqarishga asoslangan va unda mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan soha va ishlab chiqarishlar belgilangan. Ushbu sohalarga investitsiyalarni jalb qilish ustuvordir, bular: sanoatni rivojlantirish; qishloq xo'jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash; mineral-xom ashyoresurslarini qazib olish va chuqur qayta ishlash bo'yicha ekologik toza ishlab chiqarishlarni tashkil etish, shu hisobda neft' va gazni qazib olish va qayta ishlash; zamonaviy axborot va telekommunikatsiya tizimlarini, ilm talab qiluvchi yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishlarni tashkil etish; resurs va energiyaning tejamkor uskunalarni ishlab chiqarish; dori vositalari, meditsina texnikasi va uskunalarni ishlab chiqarish; turizm sohasini rivojlantirish; qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab

chiqarish; aloqa xizmatlarini rivojlantirish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uskunalari ishlab chiqarishni kengaytirish.

Investitsiya siyosati nafaqat kapital mablag'larining miqyosini oshirishni, balki ularning takror ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishni, investitsiyalarni ko'proq samarador va raqobatbardosh ishlab chiqarishlarga yo'naltirishni ko'zda tutadi. Muhim o'rin O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan har yili qabul qilinib amalga oshiriladigan Davlat investitsiya dasturiga ajratilgan. Unda soha ustuvorliklari respublikaning resurs-hom-ashyo salohiyatiga bog'langan, iqtisodiyotni qayta tarkibiy tuzish va modernizatsiyalash asosida halqaro bozorga integratsiya qilish mumkin bo'lgan variantlari asoslanadi.

Ushbu dasturda alohida o'rin chet el investitsiyalari ishtirokidagi, ayniqsa to'g'ridan-to'g'ri investitsiya loyihalarini amalga oshirishga ajratilgan.

O'zbekiston Respublikasida investitsiyalarni kiritish shakllari bo'yicha cheklovlar mavjud emas. O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalar har xil yo'nalishlar va shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Xususan:

- O'zbekiston Respublikasi yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan hamkorlik tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlar, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalar ustav jamg'armalari va boshqa mulklarida o'z ulushi bilan ishtirok etish;
- xorijiy investorlarga to'liq tegishli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni tashkil etish va rivojlantirish;
- O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan aksiya va qimmatli qog'ozlarni va mulklarni sotib olish;
- intellektual mulk bo'lgan huquqqa ega bo'lish, shu hisobda, mualliflik huquqlari, ixtirolar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xau, hamda ish obro'si (gudvil);
- konsessiyalarni, shu hisobda tabiiy resurlarni qidirish, qazib olish va ishlatishga konsessiyalarni olish;
- savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlariga, turar joylarga u joylashgan yer uchastklari bilan mulkchilik huquqlarini hamda yer (shu jumladan ijara asosida) va tabiiy resurlarga egalik va foydalanish huquqlarini olish.

Respublikamizda investitsiya jarayonini faollashtirishga **ikkinchi bir yo‘nalish** alohida sohalar, iqtisodiyot sektorlari va investitsiya obyektlarining investitsion jozibadorligi omillarini tahlil qilishga asoslanadi. Bu esa makro va mikro darajalarda maqbul shartlar to‘plamini shakllantirishga imkon beradi. Tadqiqotlarda “investitsion jozibadorlik” tushunchasini turlicha talqini duch keladi. Investitsiya qilish obyektiga nisbatan u “investitsiya obyektining faoliyatini iqtisodiy natijalari negizida investorning maqsadlariga kafolatli, ishonchli va o‘z vaqtida erishish” imkoniyati sifatida tushuniladi.

Investitsion jozibadorlikni investitsiya jarayonining alohida ma’lum obyektiga investitsiyalarning nafligi (samarasi) sifatida talqin etish mumkin. Shu bilan birga, “naflik” to‘g‘risidagi tushunchalar va investitsiyalarning nafligi – investitsion jozibadorlik tushunchalari sezilarli farqga ega. Investitsion jozibadorlikni baholash jarayoni me’yor va qoidalari bir biriga o‘z ta’sirini ko‘rsatadigan har darajada bir biriga bo‘ysunadigan baholash institutlarining tizimi bilan ifodalanadi.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida chet el mablag‘lari uchun iqtisodiyotning investitsion jozibadorligini aniqlovchi beshta omilni ajratish mumkin, garchi ularning har birining ahamiyati turlicha bo‘lsa ham ular ko‘pgina mamlakatlar uchun umumiydir: malakali ishchi kuchining mavjudligi; uzok muddatli rejalarda mamlakat bozorining sig‘imlilik va miqdori; mamlakatning jug‘rofiy joylashishi; boy tabiiy resurslarning mavjudligi; davlat boshqaruv organlarining siyosati va harakatlari. O‘zbekistonda ushbu omillar mavjudligini hozirgi kunda mamlakatimizga jalb etilayotgan investitsiyalar hajmini barqaror o‘sib borayotganligi isbotlaydi.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko‘paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko‘rinishidir.

Investitsiya siyosati – bu, investitsiya resurslarini shakllantirish va ularning kerakli sohalarga yuborilishini ta’minlashga qaratilgan siyosat.

Investitsiya dasturi - bu respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari kabilardan oqilona foydalanish yo‘li bilan respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Davlatning investitsiya munosabatlarni tartibga solishi qanday usullar orqali amalga oshadi?
2. Investitsiya funksiyasi va avtonom investitsiya nima?
3. Investitsiya siyosatining mohiyati va ularni tadbiq etish yo‘llari qanday?
4. O‘zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiyalarning o‘rni nimalardan iborat?
5. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari nimalar?

10-BOB. XUSUSIYLASHTIRISH, MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

10.1. Davlatning monopoliyaga qarshi aralashishining obyektiv zaruriyati.

Bozor iqtisodiyotida har kimning farovonligi bozorda o‘ziga qarashli tovarni: o‘z ishchi kuchini, malakasini, o‘zi ishlagan buyumni, xususiy yer uchastkasini yoki tijorat operatsiyalarini tashkillashtirish mahoratini va shu kabilarni qanchalik muvaffaqiyatli sotaolishi bilan aniqlanadi. Kim xaridorga eng yaxshi tovarni va eng nafli shartlar bilan taklif qilsa, u raqobatda yutib chiqadi va farovonligini oshirishga o‘zi uchun yo‘l ochib beradi. Iqtisodiyotda raqobat ruxi taraqqiyotning yordamchi “dvigateli” (harakatga keltiruvchi omili) bo‘lib xizmat qiladi va insonlarning xo‘jalik faoliyati shakllarida sezilarli iz qoldiradi. Raqobatchilar bilan bo‘lgan iqtisodiy vaziyat ko‘pincha asosli ravishda “kurash” so‘zi bilan ta’riflanadi, adabiyotda bozorning har xil modellarida turlicha namoyon bo‘ladigan “raqobat kurashi” ifodasi odatdagidek bo‘lib qoldi.

Xo‘jalik subyektlari ixtiyorida bo‘lgan monopollik hukmronligi darajasiga bog‘liq ravishda quyidagi bozor modellarini (strukturasini) ajratib ko‘rsatishadi: 1) mukammal raqobat bozori; 2) monopolistik raqobat; 3) oligopoliya; 4) sof monopoliya. Agar nomlangan strukturalarning birinchisida firmalar xech qanday monopoliya hukmronligiga ega bo‘lmasalarda, to‘rtinchisida – bir firma bozorda absolyut monopollik holatini amalga oshiradi.

Monopollikka qarshi siyosat monopoliya bozor raqobatini siqib chiqarishi natijasida jamiyat iqtisodiy va o‘zga talofatlar ko‘radi degan xulosaga asoslanadi. Demak, jamiyat monopoliya taraqqiyotiga to‘siq bo‘lishi yoki u bor joyda uning faoliyatini to‘xtatishga yordam berishi orqali iqtisodiy foyda oladi. Amaliyotning ko‘rsatishicha, ayrim firmalar monopollik hukmronligining kuchayishi ijtimoiy talofotlarga olib keladi: birinchidan, bu talofotlar iste’molchilarga firma-monopolistlar mahsuloti uchun raqobat bozorlaridagi xuddi shunday tovarlarga qaraganda ancha yuqori narxlar to‘lashlarida namoyon bo‘ladi; ikkinchidan, firma

tomonidan monopollik xukmronligini egallash ko‘pincha yuqori narxlarni ushlab turish maqsadida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni rejalashtirilgan cheklanishiga olib keladi, bu esa monopoliya resurslarni turli tarmoqlar orasida samarasiz taqsimotini tug‘dirishini anlatadi; uchinchidan, monopoliya ko‘pincha ishlab chiqarishning texnik turg‘unligiga, mahsulot sifatining, mehnat sharoitining yomonlashishiga va shu kabilarga olib keladi.

Monopolizmning iqtisodiyotdagi bu va boshqa salbiy tomonlari davlatlarni monopollikka qarshi siyosatni ishlab chiqishga va qo‘llashga majbur qiladi – monopolistik faoliyatni ogohlantirish, cheklash va to‘xtatishga yo‘naltirilgan davlat hokimiyatining kompleks chora-tadbirlari, bozorning barcha xo‘jalik subyektlarini imkon darajasida teng raqobat sharoitlari bilan ta‘minlash va insofsiz raqobat kurashiga yo‘l qo‘ymaslik.

“Monopoliya” atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya’ni, grekcha “monoc” - yagona, bitta va “poleo” - sotaman) tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi. Monopoliyani quyidagicha ta’riflash o‘rinli deb hisoblaymiz: monopoliya – monopol yuqori narxlarni o‘rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.³⁸

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to‘planishi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning to‘planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to‘planishini namoyon etadi.

Ishlab chiqarish to‘planishining asosiy sababi bo‘lib olinayotgan foyda hajmining ko‘payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko‘paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo‘shimcha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya’ni unga qo‘shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi

³⁸ Bu mazmundagi ta’riflar quyidagi manbalarda ham berilgan: Шишкин А.Ф. Экономическая теория: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Кн.1. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996, 597-б.; Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, 208-б.; Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, 499-б.

sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarining o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat amaldagi kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning ijobiy tomoni asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi:

1) monopoliya ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejallishiga olib keladi;

2) monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi.

Monopoliyaning salbiy tomoni sifatida quyidagi jixatlarni ko'rsatish mumkin:

1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi;

2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi;

3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;

4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to‘shib qo‘yilishi.

Bundan ko‘rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta‘sir ko‘rsatishi, taraqqiyot yo‘liga g‘ov bo‘lishi ham mumkin. Shunga ko‘ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo‘llanilib, bu monopoliyaga qarshi siyosat deb ataladi.

Raqobatning amal qilishi ma‘lum shart-sharoitlar mavjud bo‘lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o‘z-o‘zidan, evolyusion yo‘l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta‘kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o‘z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya‘ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo‘lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma‘muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog‘lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy subyektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

10.2.Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning mohiyati, shakllari va usullari.

Xususiylashtirish – iqtisodiy tushuncha bo‘lib, mulkka egalik huquqini davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga davlat xizmatlari

ko'rsatilishini cheklashni yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar berish maqsadlarida davlatning faoliyat sohasini toraytirishni bildiradi. Xususiylashtirishda ikki asosiy vazifani hal etishdan iborat:

1. Mulk o'zining huquqiy egasini topadi;
2. Xususiylashtirish ko'p ukladli iqtisodiyotni va rag'batlantiruvchi raqobatni, turli mahsulot ishlab chiqaruvchi muhitni vujudga keltiradi.

Shakllanayotgan xususiy mulk ikki turdan iborat:

1. Yakka tartibda faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkorlarning, dehqon va fermerlarning xususiy mulki.
2. Aksiyadorlar jamiyatlaridagi aksiyalar, uyushmalardan iborat bo'lgan kooperativ xususiy mulk.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auksionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ko'rsatib o'tilgan yo'llari hamda usullaridan qaysi birini tanlash undan kutilgan maqsadga bog'liq. Masalan, Rossiyada davlat mulkini vaucher orqali bepul taqsimlash usuli qo'llanildi. Bundan ommaviy xususiylashtirishdan ko'zlangan maqsad qisqa muddat ichida cheklar bozorini joriy etish hisobiga mulkdorlarning g'oyat keng qatlamini vujudga keltirishdan iborat edi. Agar tadbirkorlikni rag'batlantirish ko'zda tutilsa, xususiylashtirish tanlab olingan ozchilik o'rtasida o'tkaziladi. Agar xususiylashtirish

chetdan kapitalning kirib kelishiga, yo‘l ochishi zarur bo‘lsa, davlat mulkini xorijiy tadbirkorlarga berish shaklida amalga oshiriladi. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarishda ayrim usullarga ustuvorlik berish boshqa usullarnı qo‘llashni rad etmaydi, aksincha, ularni ham qo‘llash zarurligini bildiradi. Masalan, korxonajamoasiga ustunlik berilib, davlat mulkini aksiyalashtirish, bu aksiyalarnı sotib olishda shu jamoadan tashqari kishilar va chet el kapitalining ishtirok etishi ham bo‘lishi mumkin. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish sharoitga qarab pullı, pulsız yoki imtiyozlı tarzda o‘tkaziladi. O‘z shaklı va usulidan qat‘i nazar bu tadbır xılma-xıl mulkchılıknı vujudga keltirishni ta‘minlaydi, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkining barcha shakllari va turlari rivojlanadi.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mulkchılıknı rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan davlatning monopol hukmronligiga chek qo‘yib, jamiyatda faollik ko‘rsatayotgan erkin tadbirkorlik tashabbusiga keng yo‘l va imkoniyatlar ochib berishdan iborat. Aslida xususiylashtirish iqtisodiyotning davlat zimmasidan soqıt qilish yo‘llaridan biri bo‘lib, davlat mulkini ma‘lum darajada haqiqiy egalari - fuqarolarga berish demakdir. Ko‘pincha xususiylashtirish - bu davlat mulkini ishlovchılarga berish, deb talqın qilinadi. Aslida mamlakatning barcha aholisiga davlat mulkini bo‘lib berib bo‘lmaydi, bunda aholining hammasi mulkka ega bo‘lib, ishlab chiqarishni tashkil etish, uni boshqarish ishlab chiqarish hamda mahsulotni ayirboshlash kabi mashaqqatlı ishlarnı o‘z zimmasiga olavermaydi.

Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqansh jarayonida, avvalombor, xususiylashtirish yo‘li bilan yaxshi iqtisodiy natijalarga erishgan mamlakatlar tajribasidan to‘laroq foydalanish va ular yo‘l qo‘ygan xatolar takrorlanmasligi kerakki, bu bilan bozor iqtisodiyotining rivojlanishini ta‘minlashi mumkin. Xususiylashtirishni amalga oshirish uchun davlat mulkini xususiylashtirishning keng ko‘lami dasturini ishlab chiqarish zarur.

Huquqiy jihatdan xususiylashtirilgan barcha korxonalarga erkin iqtisodiy xo‘jalik yuritish huquqi berilishi va davlat sektori bilan teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi kerak. Davlat sektoriga nisbatan bu korxonalarga soliqlarnı birmuncha kamaytirish va ayrimlarini ma‘lum muddatga solıqdan ozod qilish zarur.

Xususiylashtirish natijasida aholi orasida ijtimoiy jihatdan tabaqalanish yuz beradi va kishilarning bajargan ishiga qarab oladigan haqi turlicha bo‘lib, aholining daromadlarida ham tabaqalanish yuz beradi. Kishilar turli sohalarda, masalan, biznesda turli shakllardagi mulkka ega bo‘lib, aksiya sotib olish va korxonalar mulkida o‘z hissalarini oshirib borishga harakat qiladilar.

Xususiylashtirish orqali korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, ma'lum jamoa va shaxslarga sotilgandan keyin faoliyatlarini bozorning shafqatsiz raqobat qonunlari asosida tashkil etadi. Bozor korxonalarining yashovchanligini va ularni doimo raqobat kurashida o‘z manfaatlarini himoya qilishga majbur etadi. Mabodo korxonalar raqobat kurashiga dosh berolmay sinasa, oldingi davrdagidek davlat byudjetidan mablag‘ hisobiga uni saqlab qolish hollariga xususiylashtirish orqali barham beriladi.

Xususiylashtirish mulkning bir shaklidan ikkinchi shakliga o‘tishni aks ettirmasligi kerak, balki xususiylashtirish oldiga qo‘yilgan vazifa katta bo‘lib, ya'ni xususiylashtirish orqali avvalo barcha sohani o‘z qaramog‘ida turli uslublar orqali birlashtirib turgan davlat hukmronligini iqtisoddan ajralish uchun bir qancha tadbirlarni ishlab chiqish kerak bo‘ladi.

Birinchi Prezidentimiz iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishda quyidagi ustuvor vazifalar belgilab berdi:

1. Xususiylashtirishni yanada chuqurlashtirish va amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish.
2. Kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish.

Bu vazifalar Prezidentning 1994-yil 21-yanvardagi: “Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida belgilab berildi.

2001-2005-yillarda xususiylashtirish jarayonida, ya'ni iqtisodiy islohot xususiy mulk davlat tasarrufidan chiqarilib xususiylashtirilganida ular yanada chuqurlashtirildi, davlat aralashuvi cheklab borildi. Chet el sarmoyalari jalb qilindi. 2005 – 2010-yillarda iqtisodiyot, xususiy mulkni deversifikatsiyalash, modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni lokalizatsiyalash masalalari kiritildi.

O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati – uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993-yillar xususiylashtirishning **birinchi bosqichini** o‘z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko‘rsatish korxonalarini hamda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o‘rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko‘proq ijra korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlariga aylantirildi. Aksiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat xalq xo‘jaligining iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydigan ayrim sektotlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag‘ bilan ta‘minlash vazifalarini o‘z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo‘lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish, mahalliy sanoat korxonalarini xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997-yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog‘i davlatga qarashli bo‘lmagan sektorga to‘g‘ri keldi. Uy-joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo‘lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog‘i fuqarolarning xususiy mulki bo‘lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan **ikkinchi bosqich** 1994-1995-yillarga to‘g‘ri keldi. Bu bosqichda ko‘plab o‘rta va yirik korxonalar hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatbaho qog‘ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki hissadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalarini qizg‘in tashkil qilindi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning va xususiylashtirishning bu bosqichda ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga taziqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarini tashkil qilish - ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning **uchinchi bosqichiga** kirdi. Bu bosqich davrida (1996-1998-yillar) xususiylashtirilmaydigan ob'yektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'yekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining **to'rtinchi bosqichi** (1998-2002-yillar)ning asosiy vazifalari sifatida davlat byudjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalariga xorijiy investisiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilikning yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi.

O'zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining so'nggi - **beshinchisi** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan bog'liq. Iqtisodiy nochor davlat korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarini modernizatsiyalash va barqaror

rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investisiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan ob'yektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang'ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarini va past likvidli ob'yektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tanlov asosida investisiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi.

2015 yildan korporativ yoki aksiyadorlik birlashmalarimiz faoliyati samaradorligini tanqidiy baholash dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yildi. Bu o'z navbatida xususiylashtirish jarayonlarining yangi 6- bosqichi boshlangani bilan izohlanadi. Bunda, istiqbolda, samarasiz davlat korxonalarini tugatib, ularni jumladan ochiq va oshkora savdolar orqali tegishli investitsiya majburiyatlari bilan "nol" qiymatida sotish orqali to'liq xususiy mulk shakliga o'tkazish zarur.

Korporativ boshqaruv, bu firma, kompaniya, tashkilotlarni boshqarish. Bu boshqaruvda birgalikda tovar yoki xizmat bozorlariga kirib borish, unda o'z – o'zini topib, mavqeyini mustahkamlash, raqobat kurashida g'olib chiqib, ishlab chiqarish hajmini tartibga solib kengaytirish. Boshqaruv mexanizmi ko'p va sifatli mahsulotni kam xarajat bilan ishlab chiqish, mahsulot tannarxini kamaytirish, xom ashyo, material, energiya, yoqilg'i va pul mablag'larini tejashni iqtisodiy maqsadga muvofiqlikni ta'minlaydi.

Davlat aktivlarini "nol" harid qiymati bo'yicha sotishda oluvchi oldi-sotdi shartnomasida ko'rsatilgan ma'lum investitsion majburiyatlarni, jumladan, obyektни tiklash, yangi texnologiyalar kiritish, ishlab chiqarish vositalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish hajmlarini oshirish kabi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Obyektни "nol" qiymatida sotib olgan investorga – korxonani modernizatsiya qilishni, texnik va texnologik qayta jihozlashni nazarda tutuvchi olingan investitsiya majburiyatlari bajarilgandan keyin hamda raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish va (yoki) xizmatlar ko'rsatish boshlangandan keyin beriladi.

10.3. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunlarning umumiy xususiyatlari

Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo‘ladi.

Odatda AQShdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. Sherman qonuni (1890-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo‘lga olish, narxlar bo‘yicha kelishuvlarni ta‘qiqlaydi.

2. Kleyton qonuni (1914-yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo‘yicha kamsitish, ma‘lum ko‘rinishdagi birlashib ketishlar, o‘zaro bog‘lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni ta‘qiqlaydi.

3. Robinson-Petmen qonuni (1936-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, “narxlar qaychisi”, narx bo‘yicha kamsitishlar va boshqalarni ta‘qiqlaydi.

1950-yilda Kleyton qonuniga Seller-Kefover tuzatishi kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontal ravishdagi birlashib ketishlariga to‘siq qo‘ygan bo‘lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda ham uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo‘lib, ular ko‘pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo‘ladilar. Mahsulot va xom ashyolarning alohida turlarini limit va fond ko‘rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma‘muriy to‘siqlar monopolistik tendensiyalarga ko‘proq imkon yaratadi.

Shunga ko‘ra, O‘zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo‘yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etildi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo‘lishini maksimal darajada bartaraf etish;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish.³⁹

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlari shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik subyektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

Shu maqsadda O'zbekistonda "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi qonun (1992-yilda qabul qilingan, 2013-yil o'z kuchini yo'qotgan) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992-yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996-yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000-yilda Respublika Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi.

³⁹ Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

Keyinchalik mazkur qo‘mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 30-apreldagi Farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasiga aylantirildi. Keyinchalik, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil noyabrdagi Farmoniga binoan u O‘zbekiston Respublikasining Xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasiga aylantirildi. 2019 yilda Qo‘mita bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib 3 ta mustaqil tuzilmaga ajratib yuborildi.

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashishidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda va ko‘proq nafga ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida sarflangan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko‘proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shuning orqasidan quvish natijasida tovarlarni sotish doiralari, ya’ni qulay bozorlar, arzon xom ashyo va arzon ish kuchi manbalari uchun ular orasida kurash boradi.

Raqobat to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining Qonuni 2012-yil 6-yanvardan boshlab kuchga kirdi. Bu qonunda raqobat quyidagicha ta’riflangan. Raqobat– xo‘jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo‘lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta’sir ko‘rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi. Ushbu qonunning maqsadi tovar va moliya bozorlaridagi raqobat sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat bo‘lib, hozirgi vaqtda mulk turi har-xil bo‘lgan, lekin ishlab chiqarayotgan mahsuloti bir xil bo‘lgan korxonalar (firmalar) o‘rtasidagi musobaqani qonuniylashtirish va insofsiz raqobatni cheklashdan iborat.

Raqobat to‘g‘risidagi qonunning qabul qilinishi munosabati bilan quyidagilar o‘z kuchini yo‘qotdi:

1) O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni;

2) O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat

to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonunini amalga kiritish tartibi haqida"gi 356-I-sonli Qarori.

Raqobat to'g'risidagi qonun xo'jalik yurituvchi subyektlar, jismoniy shaxslar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining O'zbekiston Respublikasi hududida va (yoki) undan tashqarida sodir etiladigan, O'zbekiston Respublikasidagi tovar va moliya bozorlarida raqobatning cheklanishiga olib keladigan yoki olib kelishi mumkin bo'lgan harakatlariga nisbatan tatbiq etiladi.

10.4. Kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash zaruriyati

O'tgan asrning 90-yillari boshlaridayoq konstitutsiyaviy norma va tamoyillar asosida qabul qilingan "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida", "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunlar qisqa muddatda sanoat, savdo, umumiy ovqatlanish va xizmatlar sohalaridagi o'n minglab, yuz minglab davlat mulki bo'lgan ob'ektlarni xususiy mulkka aylantirish uchun sotish, mulkni ijaraga berish prinsiplarini birinchi navbatda qishloq xo'jaligida joriy etish imkonini yaratdi.

Kichik biznes xo'jalik subektlarining asosiy shakllari:

- *huquqiy maqomi bo'yicha*: jismoniy va yuridik shaxs maqomiga;
- *band bo'lgan xodimlar soni bo'yicha*: yakka tadbirkorlik, mikrofirma, kichik korxonaga;
- *mulkchilik shakli bo'yicha*: xususiy, davlat, jamoa, aralash shaklga;
- *faoliyat yo'nalishi bo'yicha*: ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat, moliyaviy va innovatsion tadbirkorlik faoliyatiga;
- *tadbirkorlikning qanday vazifani bajarishga yo'naltirilganiga ko'ra*: ishlab chiqarishni boshqarish, moliyalashtirish, vositachilik va maslahatchilikka qaratilgan tadbirkorlikka;
- *faoliyat turlarining soni bo'yicha*: bitta va ko'p tarmoqli tadbirkorlikka;
- *faoliyat murakkabligi bo'yicha*: maxsus bilim talab etilmaydigan, maxsus bilim talab etadigan, yuqori texnologiya va nodir bilimga asoslangan tadbirkorlikka;
- *faoliyatning tarmoq yo'nalishlari bo'yicha*: sanoat, agrosanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish, transport va

aloqa, uy-joy va kommunal xo‘jaligi, tijorat va moliya, ta’lim va fan, qurilish va boshqa xalq xo‘jaligi tarmoqlaridagi tadbirkorlik kabi shakllarga bo‘linadi.

Tadbirkorlik faoliyatining asosiy shakllari:

- yakka tartibdagi tadbirkorlik (Shaxsiy tadbirkorlik, birgalikdagi tadbirkorlik (oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik, dehqon xo‘jaligi va oddiy shirkatlar));
- xususiy tadbirkorlik;
- mikrofirma;
- kichik korxonalar.

O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilashning sabablari:

• kichik biznes ichki bozorni zarur tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirishning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi;

• kichik biznes jahon va mintaqalar bozorlaridagi talab va kon’yunktura o‘zgarishlariga ancha tez moslashadi;

• kichik biznesni tashkil qilish va yuritish katta xarajat hamda kapital qo‘yilmalarni talab etmaydi;

• yirik korxonalarga nisbatan kichik biznesning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining tahdid va salbiy oqibatlariga bardosh bera olish qobiliyati ancha yuqori;

• kichik tadbirkorlik nafaqat daromad manbai, balki odamlarning ijodiy va intellektual qobiliyatini ro‘yobga chiqarish vositasi hamdir.

Kichik biznes sohasining iqtisodiyotdagi vazifalari:

- iqtisodiyotda raqobat muhitini ta’minlash;
- yirik korxonalar uchun mahsulot va xizmatlar etkazib berish;
- yangi ish o‘rinlarini yaratish va ikkilamchi bandlikni ta’minlash;
- bozor tizimining moslashuvchanligini oshirish;
- ilmiy-texnikaviy inqilobni jadallashtirish;
- resurslarni ishlab chiqarishga safarbar etish;
- soliq tushumlari hajmining o‘shirishini ta’minlash;
- aholi daromadlari darajasini barqarorlashtirish va boshqalar.

O‘zbekistonda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturining qabul qilinishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar ushbu dastur doirasida o‘z ishlab chiqarishlarini texnologik jihatdan yangilash va zamonaviylashtirishga, mahalliy xomashyo negizida qo‘shimcha qiymat darajasi yuqori, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirishga muvaffaq bo‘ldilar.

Kichik biznes sub’ektlari tashqi iqtisodiy aloqalarda ham faol ishtirok eta boshladilar. Ularning eksport salohiyatini yanada kengaytirish, kichik korxonalar va mikrofirmalarga zamonaviy, chet el bozorlarida raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirishda va uni eksportga chiqarishda zarur huquqiy, moliyaviy va tashkiliy yordam ko‘rsatish, mamlakatimizning eksport qiluvchi tadbirkorlarini tashqi bozor konyukturasi o‘zgarishlari xavf-xatarlaridan ishonchli himoya qilishni ta‘minlash maqsadida “Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki” huzurida “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarining eksportini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” tashkil etildi. Uning respublika mintaqalarida hududiy filiallari mavjud bo‘lib, Jamg‘arma mablag‘larining boshlang‘ich miqdori 5,0 milliard so‘mni tashkil etadi¹⁸.

Qisqacha xulosalar

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o‘rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Xususiylashtirish – iqtisodiy tushuncha bo‘lib, mulkka egalik huquqini davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga davlat xizmatlari ko‘rsatilishini cheklashni yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar berish maqsadlarida davlatning faoliyat sohasini toraytirish.

Xususiylashtirishning usullari:

- 1) davlat mulkini bepul bo‘lib berish orqali xususiylashtirish;
- 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish;

- 3) davlat mulkini bepul bo‘lib berish hamda sotishni uyg‘unlashtirish orqali xususiylashtirish;
- 4) “nol” qiymat bo‘yicha sotish nima.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Davlatning monopoliyaga qarshi aralashishining obyektiv zaruriyati qanday?
2. Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi va monopoliyalar tashkil topishining ijobiy jihatlari nimada?
3. Monopoliyaga qarshi qonunlarning umumiy xususiyatlari nimalar?
4. Monopoliyaga qarshi siyosatning zamonaviy o‘ziga xos xususiyati, uning asosiy yo‘nalishlari va vazifalari nimalardan iborat?
5. Kichik biznesning afzalligi nimada?

11-BOB. DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI

11.1. Davlat ijtimoiy siyosatining mohiyati, xususiyatlari va yo‘nalishlari

O‘zbekistonda mustaqillik e‘lon qilingandan so‘ng aholi turmush darajasini yuqori daraja ta‘minlash, inson manfaatlarini ro‘yobga chiqarish va uni har tomonlama rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida ijtimoiy yo‘naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun hamda jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, iqtisodiy rivojlanishi, tinchligi hamda ta‘minoti inson sog‘lom va farovon hayot kechirishi uchun davlat kuchli ijtimoiy siyosat olib borishi zarur.

Bizning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘limiz respublikaning o‘ziga xos turmush shart-sharoitlari va xususiyatlarini, xalq an‘analari va urf-odatlarini har tomonlama hisobga olishga asoslangan. Ayni paytda, bizning yo‘l-jahon amaliyotida to‘plangan, iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar orttirgan ijobiy tajribalarni ham hisobga oladi.

O‘zbekiston bozor iqtisodiyotiga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li - respublika va uning xalqi manfaatlariga mos keladigan, ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiyotdir. Bozor munosabatlariga o‘tish insonning ijodiy va mehnat salohiyatini namoyon qilishdagi, boqimandalik xissini bartaraf etishga, yo‘qolib ketgan egallik tuyg‘usini qayta tiklashga imkon beradi. Faqat bozorgina mahsulot ishlab chiqaruvchining hukmini bartaraf etib, respublikaning g‘oyat katta boyliklaridan samarali foydalanishni ta‘minlay oladi.

Ijtimoiy soha o‘z ishiga quyidagilarni qamrab oladi:

- ✓ Maorif, madaniyat va san‘at;
- ✓ sog‘liqni saqlash;
- ✓ ijtimoiy ta‘minot;
- ✓ uy-joy kommunal xo‘jaligi;
- ✓ aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish;

- ✓ chakana savdo va umumiy ovqatlanish;
- ✓ jismoniy tarbiya, sport va boshqalar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish birinchi navbatda hayotimizda, iqtisodiyotimizda barqarorlikka erishish bilan chambarchas bog'langan. Shuning uchun ham iqtisodiyotimizning moliyaviy ahvolini barqarorlashtirish iqtisodiy islohotlarimizni amalga oshirishning muhim shartidir. Iqtisodiyot barqaror rivojlangandagina bozor munosabatlariga muvaffaqiyatli o'tishi mumkin. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish - bozorni shakllantirish yo'lidagi qonuniy va muqarrar bosqichdir. Biz iqtisodiyotni barqarorlashtira borib, bozor munosabatlarini normal rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltiramiz. Islohotlar barqarorlikning g'oyat muhim sharti bo'lmish - aholini ijtimoiy himoya qilish, haqiqatdan ham asosiy, uzluksiz, ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Bozor islohotlarining hamma bosqichlarida oldindan o'tkaziladigan kuchli ijtimoiy siyosat O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'lining etakchi prinsiplaridan biridir.

Davlatning ijtimoiy siyosati – bu insonning hayotiy muhim manfaatlarini yuzaga chiqarish, himoya qilish va uning kamol topishiga qaratilgan siyosat, chora tadbirlar yig'indisidir.

Bu siyosat bevosita aholining turmush darajasini oshirish bilan bog'liq siyosat bo'lib unga:

- daromad siyosati;
- ijtimoiy ta'minot va mehnat bozorini shakllantirish;
- aholiga ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish sifatini yaxshilash kabi ijtimoiy yo'naltirilgan siyosat turlari kiradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlab davridayoq davlat ijtimoiy siyosatining asoslari yaratila boshlandi. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo'nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichlar quyidagilardan iborat:

Birinchi bosqich (1991-1994-yillar) - yangi tizimning institutsional asoslarining yaratilishi (mehnat birjalari va h.k.). Aholi daromadining va birinchi navbatda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasining keskin tushib ketishining oldini

olish.

Ikkinchi bosqich (1995-1999-yillar) - aholini yoppasiga ijtimoiy himoya qilish tizimidan uni maqsadli himoyalash tizimiga o'tish. Dolzarb ekologik muammolarni yechishda davlat va nodavlat tashkilotlarining faoliyati. Sog'liqni saqlash va va aholining sog'lig'ini himoya qilish tizimining yangi sifatli pog'onasiga o'tish.

Uchinchi bosqich (2000-yildan – bugungi kunga qadar) - aholini aniq yo'naltirilgan himoya qilishning chuqurlashuvi. Xalqning, ayniqsa, qishloq aholisi turmush farovonligining yaxshilanishi, mehnat bozorini rivojlantirishdagi faol siyosatning amalga oshirilishi, ish o'rinlarining yaratilishi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- ijtimoiy siyosatni o'tkazishda davlatning boshqarish funksiyasiga egaligi;
- ijtimoiy islohotlarning bosqichma-bosqichligi;
- aholining yashash darajasini keskin tushib ketishiga yo'l qo'ymaslik;
- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari mahallalar orqali aholiga aniq manzilli ijtimoiy yordam ko'rsatish;
- ijtimoiy islohotlarning iqtisodiy va huquqiy asoslarini yaratish.
- davlatimiz rahbari tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:
 - aholining iqtisodiy faolligini qo'llab-quvvatlash;
 - mahsulot, xizmat va uy-joyning kuchli ichki iste'mol bozorini shakllantirish;
 - aholining to'lov talablarini keng miqiyosda qondirish va uning o'sishini ta'minlash;
 - aholining daromad va mulkka egalik darajasining keskin tabaqalashuvining oldini olish;

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda davlat ijtimoiy siyosati quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib borilmoqda:

- davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosining foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;

- davlatning markazlashgan ijtimoiy sug'urta fondini tashkil etish;
- ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;
- ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;
- ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;
- kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;
- bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;
- talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;
- ishsizlik nafaqasi;
- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarini belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;
- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar baholaridagi farqlarni byudjet hisobidan qoplash;
- ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasining rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Demak, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub demokratik islohotlar ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat barpo etishga qaratilgan. Buni ijtimoiy sohadagi islohotlarni amalga oshirish orqali ta'minlash mumkin. Chunki, har qanday jamiyatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy masalalarning qay darajada hal etilayotganiga bog'liq. Ijtimoiy masalalar mamlakat taraqqiyotining muhim omili sifatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasida davlat ijtimoiy siyosati ijtimoiy islohotlarni davomli amalga oshirib borish orqali aholi turmush darajasini barqaror o'stirib borishdan iboratdir.

Aholi turmush darajasi davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatidan kelib chiqib, umuman jihatdan jamiyat va xususiy jihatdan uning ayrim a'zolari farovonligi to'g'risida tasavvur beradi.

11.2. Aholi turmush darajasi va uning asosiy indikatorlari

Har qanday jamiyatning asosiy maqsadi aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan bo‘ladi. Bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri – aholi bandligi va turmush darajasini sifat jihatidan himoyalash masalalari bo‘lib, ularni quyidagilarga ajratish mumkin.

Millat (aholi)ning farovonlik darajasini ifodalash uchun “Turmush darajasi”, “Xalq farovonligi”, “Turmush faoliyati xavfsizligi”, “Turmush tarzi”, “Aholining ijtimoiy-turmush sharoiti”, “Turmush sifati” kabi turli xil tushunchalar qo‘llaniladi. Ba’zan bu atamalar bir mazmuni anglatrsa, boshqa hollarda ular o‘rtasidagi farq muayyan xarakter kasb etadi, mazmuni sezilarli darajada farq qiladi.

Xususan, **aholining ijtimoiy-turmush sharoiti** – jamiyatning barcha a’zolariga mehnat qilish, dam olish, har tomonlama jismoniy va madaniy rivojlanishni ta’minlash hamda mehnat sharoitini yaxshi tashkil etish, kishilar salomatligi va mehnat qilish qobiliyatini saqlashni kafolatlash, vaqtinchalik ish qobiliyatini yo‘qotganlarni ijtimoiy-ta’minot, nafaqalar bilan ta’minlash, nisbatan kam daromadli oilalarni ijtimoiy himoyalashni ifodalaydi.

O‘tgan asrning 70-80-yillarida **“Turmush tarzi”** tushunchasi keng qo‘llanilgan, bunda hayot faoliyatning sifat ko‘rsatkichlari “Turmush” miqdor ko‘rsatkichlari esa “Turmush darajasi” bilan ifodalangan.

Aholi turmush darajasi – ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo‘lib, u aholining zaruriy moddiy va nomoddiy ne’matlar va xizmatlar bilan ta’minlanganlik (moddiy va nomoddiy ehtiyojlari qondirilganlik darajasi) hamda ularni iste’mol qilinganlik darajasi bilan tushuniladi. Aholining moddiy ehtiyojlariga oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy yoqilg‘i va uy-ro‘zg‘or buyumlariga bo‘lgan talablari kirsas, aholining madaniy- maishiy ehtiyojlariga insonlarning bilimi, malakasini oshirish, maishiy va kommunal xizmat ko‘rsatishi yaxshilash kabilarga bo‘lgan ehtiyojlari kiradi.

Aholi turmush darajasi davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosati samaradorligini baholashdagi eng muhim mezon bo‘lib, uni oshirib borish ijtimoiy rivojlanishning asosiy maqsadi hisoblanadi. “Turmush darajasi” tushunchasi zamonaviy talqinda

inson faoliyatining barcha tomonlariga taaluqli bo'lgan keng qamrovli tushuncha hisoblanadi.

Shu bilan birga turmush darajasi – ko'plab omillar yig'indisi ta'sirida bo'lgan o'zgaruvchan jarayondir. Bir tomondan turmush darajasi muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarning tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan u ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan belgilanadi. Ammo ish haqi miqdori ham, turmush darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot (ITT) darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi va tarkibi, milliy xususiyatlar, siyosiy hokimiyatga bog'liq.

Keng ma'noda esa aholi turmush darajasi – inson rivojlanish darajasini ta'riflash (sog'lomligi, iste'molining qondirilish imkoniyati), hayotiylik sharoitini (istiqomat muhiti, aholi muhofazasi) baholashni ifodalaydi. Aholi turmush darajasidagi bo'layotgan o'zgarishlar tahlili, qay darajada davlat ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi to'g'risida mulohaza yuritishga yordam beradi.

“Turmush darajasining eng mufassal talqini quyidagicha: **turmush darajasi** – bu jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanishi darajasi, qondirilganlik miqyosi va ularni qoniqtirish uchun yaratilgan imkoniyatlarni aks ettiruvchi kompleks ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Bunday talqin turmush darajasining sifat va miqdor ko'rsatkichlarini yanada to'laroq ifodalashga imkon yaratadi.”¹⁴⁰

Ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan zarur kafolatni ta'minlash, aholi turmush darajasini baholash va bu borada izlanishlar o'tgan XX asrning 20-yillarida boshlanib, bu izlanishlar deyarli ob'ektiv xarakterga ega bo'lgan. Ideologik nuqtai nazardan, keyingi yillarda bunday aholi turmush darajasini ob'ektiv baholash ma'lum darajada o'zgardi. Bundan tashqari, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti davrida iqtisodiyotning rivojlanish ko'rsatkichlari tizimini yoritishda asosiy e'tibor ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga qaratilib, boshqa iqtisodiy jarayonlar- shaxsiy

⁴⁰ Ishmuhammedov A.E., Kalanova A.Z., Sunnatov M.N., Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. // Darslik – T.: TDIU, 2007-yil, 165b

iste'mol, aholi turmush darajasi, xalq farovonligiga kam ahamiyat berilgan. Bularning hammasi bu sohada bo'layotgan izlanish sur'atlarida, ko'rsatkichlar tizimi rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining rivojlantirish borasida muhim o'rinni yagona shaxsdan, oila, uy xo'jaligiga o'tish egalladi. Bu 1994-yilda milliy hisoblar tizimi metodologiyasining qabul etilishi bilan bog'liq bo'lib, ilk bor makroiqtisodiy tuzilmada aholi to'laqonli sub'ekt sifatida o'z o'rnini topdi.

Aholi turmush darajasi, daromadlari, imkoniyatlari, iste'mol va iste'mol talablarining qondirilishi darajasida ob'ektiv talqin etish muammosi dolzarb sanaladi. Bu muammo na nazariy va na metodologik tomonlarga hali yaxshi o'rganilmagan.

Jahon iqtisodchilari tomonidan aholi turmush darajasini har tomonlarga aniq ta'riflovchi ko'rsatkichlar metodikasini, umumlashtiruvchi ko'rsatkichini aniqlashga ko'p xarakat qilishgan.⁴¹ Rivojlangan davlatlarda aholi turmush darajasini baholash-aholi daromadlari, oziq-ovqat iste'moli, uy-joy shart-sharoitlari, ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali oshiriladi.

BMT tavsiyasiga ko'ra aholi turmush darajasini har tomonlarga to'liq xarakterlash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ushbu ko'rsatkichlar 12 guruhga ajratilgan:

1. Mamlakatdagi demografik sharoit: tug'ilish, vafot etish va boshqalar.
2. Turmush sharoitida sanitariya –gigiyenik holat;
3. Oziq-ovqat tovarlari iste'moli.
4. Uy-joy bilan ta'minlanish darajasi.
5. Fan va madaniyat
6. Mehnat sharoiti va bandlik
7. Aholi daromadlari va xarajatlari
8. Turmush qiymati va iste'mol baholari.
9. Transport vositalarining mavjudligi
10. Dam olishni tashkil etish;

² Ключкова М.С. Демография: Учебное пособие. –М: Издательство РИОР, 2008 г, с 150.

11. Inson huquqi.

12. Ijtimoiy ta'minot.

BMT statistika komissiyasi aholi turmush darajasini baholashni aholi yashash sharoiti, iste'mol darajasi, bandlikni ta'minlash, inson erkinligi tomonlama qarashga tavsiya etadi. Shuningdek, BMT joriy turmush darajasini alohida ijtimoiy indikatorlar yordamida –inson barkamolligi indeksi yordamida yoritishi tavsiya etadi.

Davlat nazariyasi va amaliyotida aholi turmush darajasi ko'pincha erishilgan daromad darajasi, moddiy ne'mat va xizmat iste'moli xarajati, daromad bo'yicha tabaqalashuvchanligi bilan baholanadi. Kambag'allik esa iste'mol savatchasini baholash hamda minimal ish haqi bilan o'lchanadi.

O'zbekistonning xarakterli demografik xususiyati shundaki, unga aholi o'sishining yuqori sur'atlari xos. Keyingi yillarda aholi tabiiy o'sishining bir qadar pasayishiga qaramasdan bu ko'rsatkich Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari orasida eng yuqorilardan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonda ijtimoiy-demografik holatga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning orasida asosiylari-jamiyatning asosi sifatida kuchli oila instituti, aholi o'sish darajasining kamayishi, o'rtacha xayot kechirishning uzayishi va boshqalardir.

Mustaqillikka erishilgan paytda O'zbekistonda shahar va qishloq orasida sezilarli tengsizlik bor edi. Ijtimoiy va jismoniy infratuzilma qurilish, asosan, shaharlarda mujassamlangan edi. Qishloq joylarida tug'ilish sur'atlarining o'sishi ayniqsa yuqori edi.

Shahar va qishloq orasidagi birlamchi tengsizlikning bir necha ko'rsatkichi bor. Ushbu tamoyillarga vaqtni o'tkazmay chek qo'yish zarurati mavjud. Qishloq aholisi o'sish sur'atining balandligi yoshlarning shaharlarga ish topish maqsadida, ommaviy va betartib ravishda ko'chishiga olib kelishi mumkin.

Bu asnoda bir necha masalalarni hal qilish zarur: shahar va qishloq joylari orasida resurslarni taqsimlash tizimini takomillashtirish; qishloq xo'jalik islohotlarini o'tkazish orqali qishloq joylarida iqtisodiy o'sishni jadallashtirish; qishloqda bandlik darajasini u yerda korxonalar barpo etish yo'li bilan ko'tarish; shuningdek, qishloq

turmush sharoitini yaxshilash uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi infratuzilmani yaratish.

O'tgan davrda sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlarini ko'rsatish, uy-joy, suv, gaz bilan ta'minlash va sanitariya sharoitlarini yaratish jihatidan qishloq infratuzilmasini yaxshilash uchun anchagina xarakatlar qilindi. Turmush darajasining o'sishi tibbiy va ijtimoiy ta'minotning yaxshilanishi, tabiatni muhofaza qilish tadbirlarning yo'lga qo'yilishi bilan umumiy o'lim darajasi ham kamaymoqda.

Har bir insonning moddiy va ma'naviy turmush imkoniyatlari uning daromadlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Inson daromadining darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning o'z zaruriy ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, dam olishni tashkil qilish, ma'lumot olish, bo'sh vaqtini madaniy tarzda o'tkazish imkoniyatlari shunchalik ko'p bo'ladi.

Daromadlar ehtiyojlarni bevosita qondirish manbai sifatida aholi hayotida katta rol o'ynaydi. Budjetning daromad qismi, asosan, jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan soliqlardan tashkil topadi va ular ijtimoiy ehtiyojlar uchun sarflanadi, shu tariqa aholi ehtiyojlari bilvosita qondiriladi.

Nominal va real daromadlar ko'rsatkichi bilan bir qatorda aholi pulli daromadlarning xarid qobiliyati ko'rsatkichi ham alohida olib qaraladi. Bu ko'rsatkich aholining tovarlar va xizmatlar sotib olish bo'yicha potensial imkoniyatlarni aks ettiradi va aholining o'rta hisobda jon boshiga to'g'ri keladigan pulli daromadlarning tovar ekvivalenti orqali ifodalanadi. "Jon boshiga to'g'ri keladigan pulli daromadlar pulli daromadlarning jami miqdorini mavjud aholi soniga bo'lish orqali hisoblab chiqiladi."⁴²

Agar 1991-yilda eng kam ish haqiga Xalqaro mehnat tashkiloti va Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining tavsiyalariga qat'iy muvofiq tarzda hisoblab chiqilgan iste'mol korzinkasi qiymatining faqat 8 foizini tashkil etadigan tovar va xizmatlarni xarid qilish mumkin bo'lgan bo'lsa, 2017-yilda bu ko'rsatkich iste'mol

⁶ Ishmuhamedov A.E., Kalanova A.Z., Sunnatov M.N. Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. // Darslik – T.: TDIU, 2007-yil, 150-bet.

korzinkasining 120 foizdan yuqorini tashkil etdi yoki 15 barobar dan ziyod, eng kam pensiyaning xarid qobiliyati esa 9 karradan ortiq oshdi.

Uy-joy va kommunal xo‘jalik, yo‘lovchilari transporti, iqtisodiyot, sog‘liqni saqlash va madaniyat muassasalari tarmoqlarining katta qismi davlat, respublika, mahalliy va shahar budjetlariga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli mazkur qismning kattagina hajmi tabiiy shakldagi ijtimoiy transfert hisoblanadi va uni aholining yalpi daromadlari jumlasiga kiritish to‘g‘ri bo‘ladi.

“Daromad olish uchun mehnat va kapital bozorida ancha hajmda xizmat taklif etish to‘g‘risida qaror, odatda, oila darajasida qabul qilinadi. Uy xo‘jaliklarining yalpi daromadi birlamchi va ikkilamchi daromadlardan shakllanadi”⁴³. Aholining turmush darajasini belgilash uchun birinchi navbatda aholining jon boshiga to‘g‘ri keladigan pul daromadlarini aniqlanishi kerak.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) konsepsiyalariga muvofiq, xar bir inson o‘zi va oilasining salomatligi va farovonligini ta‘minlovchi turmush darajasiga (oziq-ovqat, kiyim bosh, uy-joy, tibbiy parvarish, ijtimoiy xizmatlar), shuningdek, ishsizlik, nogironlik, bevalik holatlarida ta‘minot olish huquqiga ega. Mana shu huquqlarning barchasi milliy konsepsiyalar asosida amalga oshiriladi.

11.3. O‘zbekistonda aholini ish bilan ta‘minlash va yangi ish o‘rinlarini yaratishning asosiy yo‘nalishlari.

Rivojlanishning o‘ziga xos va mos yo‘lini tanlagan O‘zbekiston Respublikasi xalqining milliy mentaliteti, qadriyatlari va an‘analarini hisobga olgan holda, iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini rivojlantirish, huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurish yo‘lini belgilab oldi. Bunda asosiy ustuvor vazifa iqtisodiyotni modernizatsiyalash va yanada erkinlashtirish va iqtisodiyotning turli sohalarini yanada rivojlantirishdan iborat bo‘ldi. Xususan, bozor islohotlari sharoitida mehnat resurslarining ish bilan bandligini ta‘minlash muammolari dolzarb tus oldi. Chunki mehnat resurslaridan samarali foydalanish orqaligina ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish va aholi

⁷ Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi” T.: O‘qituvchi 2010 yil, 190b

farovonligini ta'minlash mumkin. Ishlashni xohlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlabgina qolmasdan, eng maqbul, ijtimoiy yo'naltirilgan ish bilan bandlikni vujudga keltirish uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida mukammal mehnat bozorini shakllantirish, ishga joylashishga muhtoj bo'lgan shaxslarni to'la hisobga olish g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda aholining 60 foizga yaqinini mehnat resurslari tashkil etadi. Mehnat resurslari jismoniy va aqliy qobiliyatga ega bo'lib, mehnat jarayonida moddiy ne'matlar va xizmatlarni yaratadilar. Mehnat resurslari tarkibiga kiritilgan ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmayotgan nafaol aholi esa mehnat zahiralari tashkil etadi. Chunki vaqti kelib ular ham iqtisodiy faol aholi tarkibiga qo'shilishlari mumkin.

Ko'pchilik MDH davlatlarida yaqin vaqtlargacha, Mehnat vazirligi tomonidan hududiy bandlik xizmati organlari faoliyatining samarali yoki samarasiz ekanligi quyidagi ikkita ko'rsatkich bilan baholanib kelingan:

birinchisi – ishchi kuchi resurslarini ish bilan ta'minlash jamg'armasiga yig'ilgan sug'urta ajratmalari va bu mablag'larning ishsizlarga nafaqa to'lovlari uchun yetarliligi;

ikkinchisi – ishsizlik darajasi bandlikka ko'maklashuvchi organlar ro'yxatidan o'tgan jami ishsizlar sonining jami iqtisodiy faol ishchi kuchiga nisbati. Bu ko'rsatkichlar va natijalar mehnat birjalari faoliyatining samarali yoki samarasiz ekanligini hisoblash uchun yetarli hisoblanadi.

Aholi bandligini ta'minlash va mehnat resurslarini rivojlantirish bo'yicha deyarli barcha mamlakatlar shug'ullanadi va bu ishni amalga oshirishlari uchun, mehnat bozori bo'yicha dasturlarni moliyalashtirish uchun davlat tomonidan ajratiladigan barcha mablag'larning 30- 40 % hisobida mablag' ajratish turli darajada chora-tadbirlarni qo'llash yo'li bilan ishsizlik darajasini kamaytirib, bandlik darajasining yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Qabul qilingan vazifalarni amalga oshirish uchun O'zbekistonda 1992-yil 31-yanvarda "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" Qonun qabul qilingan bo'lib, unga 1993-1995-yillar davomida qator o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan edi.

1996-1998-yillarda qabul qilingan Mehnat kodeksi, “Ta’lim to’g’risida”gi, “Fermer xo’jaligi to’g’risida”gi, “Dehqon xo’jaligi to’g’risida”gi hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ga muvofiqlashtirish maqsadida 1998-yil 1-mayda ushbu Qonun yangi tahrirda qabul qilingan.

Bugungi kunda O‘zbekistonning deyarli barcha hududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta’minlanishlari uchun davlat fuqarolarga bir qancha kafolatlarni nazarda tutadi. Ya’ni davlat:

- ish bilan ta’minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;

- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g‘ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalani;

- maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

- har kimga kasbga va ishga ega bo‘lishda, mehnat qilish va ish bilan ta’minlanish shart-sharoitlari, mehnatga haq to‘lash, xizmat pog‘onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o‘qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo‘llanmasi bilan boshqa o‘quv yurtlarida stipendiya to‘lab malakasini oshirish;

- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to‘lash;

- haq to‘lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda mehnat bozorini boshqarishda bir qator yo‘nalishlar mavjud bo‘lib, ular aholi bandligi davlat xizmatiga taalluqlidir. Bu xizmatning asosiy vazifasi mehnat bozori haqidagi axborotni tarqatish hisobiga mehnat bozorining faoliyat ko‘rsatish samaradorligini oshirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi mehnat bozorida aholini ish bilan ta’minlashni yanada yaxshilash va uning farovonligini oshirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik;
- servis va xizmat ko‘rsatish;
- kasanachilik sohaslarini qo‘llab-quvvatlash;
- shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorvachilik mahsulotlari yetishtirish va sotish bilan band bo‘lgan shaxslarning mehnat faoliyatini rivojlantirishni rag‘batlantirish.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining “Aholini ish bilan ta’minlash to‘g‘risida”gi qonunining 17-moddasiga muvofiq joylarda hokimliklarning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- aholini ish bilan ta’minlash sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini amalga oshirish;

- ish o‘rinlari tashkil etish va aholi bandligini ta’minlash hududiy dasturlarini ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

- kasanachilik, hunarmandchilik, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish;

- o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muasasalarining va oliy o‘quv yurtlarining bitiruvchilarini ish bilan ta’minlash;

- ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni (Qonunning 7-moddasida belgilangan) ishga joylashtirish uchun ish joylarining eng kam miqdorini belgilash va ayrim turdagi ishlarni (kasblarni) ehtiyot tariqasida saqlab turish;

- mehnat bozorida ahvol barkarorlashuviga ko‘maklashuvchi chora-tadbiralarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

Aholining bandlik darajasi mehnat resurslarining sifati va miqdori belgilari bo‘yicha aholi mehnatga layoqatli yoshdagi qismining shakllanishi, uning iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarida taqsimlanish xususiyatlari orqali aniqlanadi.

Mehnat resurslarining sifati ifodalovchi belgilar quyidagilardan iborat:

-mehnatga layoqatli yoshdagi aholining salomatligi;

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholining yosh- jinsiy tarkibi;

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholining migratsion faolligi;

-mehnatga layoqatli yoshdagi aholining, ijtimoiy guruhlar bo'yicha taqsimlanishi unda bozor iqtisodiyoti bilan bog'langan so'nggi o'zgarishlar;

Mehnat resurslarining miqdor belgilari bo'yicha mamlakatimizda muammo yo'q. Uning yaqin kelajakda paydo bo'lishi ehtimoli haqiqatdan uzoq. Mamlakatimiz uchun shu kundagi asosiy dolzarb muammo bu mehnat resurslarining sifatini yaxshilashdir. Mehnatga layoqatli aholi tez sur'atlar bilan o'sishda davom etmoqda. 2020-yilda mehnat resurslarining soni 16 mln. kishini, 2025-yilda esa 18 mln. kishini tashkil etadi. Respublikamiz aholisining asosiy qismi qishloqlarda istiqomat qilishini hisobga olib, ko'proq e'tiborni qishloq mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashga qaratish lozim. Qishloq mehnat resurslaridan samarali foydalanishni yaxshilash uchun quyidagi dolzarb muammolarga e'tiborni qaratish lozim, deb hisoblaymiz:

- qishloqdagi mehnat resurslarini boshqa tarmoqlarga, birinchi navbatda, sanoatga va xizmat ko'rsatish sohalariga yo'naltirish;
- qishloq joylarda ayollar mehnatini ko'p talab qiluvchi va mahalliy xomashyo asosida ishlovchi sanoat tarmoqlarini barpo etish, ekport mahsulotlar ishlab chiqarishni yanada oshirish sanoatning yangi ilg'or tarmoqlarini barpo etish;
- xizmat ko'satish sohalarining sifatini yanada yaxshilash va yangi tarmoqlarini yaratish;
- zamonaviy sanoat tarmoqlari uchun malakali mehnat resurslarini chet ellarda tayyorlashga e'tibor berish, malakasini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshqalar.

Aholi bandligini ta'minlash, avvalo, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarini ishga joylashtirish bo'yicha zarur sharoitlar yaratish ijtimoiy siyosatimizning eng muhim ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Qisqacha xulosalar

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub demokratik islohotlar ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat barpo etishga qaratilgan. Buni ijtimoiy sohadagi islohotlarni amalga oshirish orqali ta'minlash

mumkin. Chunki, har qanday jamiyatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy masalalarning qay darajada hal etilayotganiga bog'liq. Ijtimoiy masalalar mamlakat taraqqiyotining muhim omili sifatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasida davlat ijtimoiy siyosati ijtimoiy islohotlarni davomli amalga oshirib borish orqali aholi turmush darajasini barqaror o'stirib borishdan iboratdir.

O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish borasida samarali tizimning yaratilgani o'z ijobiy natijalarini bermoqda. Bu tizimning yaxshi tomoni byurokratik apparatdan voz kechilganlik, haqiqatdan ham kam daromadli aholiga yordam ko'rsatish umumiy xarajatlarning pasayishi tufayli ijtimoiy yordam ko'rsatish samarasining oshganligida namoyon bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ijtimoiy siyosatning mohiyati nima?
2. Ijtimoiy siyosatning yo'nalishlari va o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Aholi turmush darajasi deganda nimani tushunasiz?
4. Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlarini izohlab bering?
5. O'zbekistonda aholini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy himoyalash masalalari nimalardan iborat?
6. Ijtimoiy siyosat nechta bosqichlardan iborat va uning maqsadlari nimalardan tashkil topadi?

12-BOB. INNOVATSION SIYOSAT VA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASH

12.1. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanishga ta`siri

Innovatsion rivojlanishning mohiyati va mazmunini o‘rganishdan oldin “innovatsiya” iborasi to‘g‘risida tasavvur hosil qilish zarur. Ushbu tushuncha ingliz tilidan olingan bo‘lib, “innovation”, ya’ni “yangilik, yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi.

Mazkur tushuncha ilk bor XIX asr madaniyatshunoslari tomonidan qo‘llanilgan. Turli xalqlar madaniyatlarining bir biriga ta’siri natijasi sifatida paydo bo‘lgan o‘zgarishlar yangilik, ya’ni innovatsiya deb talqin qilingan. XX asr boshlaridan esa ushbu ibora iqtisodchilar leksikasiga kirib keldi. Bunda olimlar va mutaxassislar innovatsiyalarni aynan iqtisodiyotda vaqti-vaqti bilan ro‘y beradigan inqirozlardan chiqishning muhim vositasi sifatida o‘rgana boshladilar. Ma’lumki, iqtisodiyotning inqiroz oqibatlarini yengib o‘tishga qodirligi uning innovatsionlik darajasini belgilab beradi.

Innovatsiya - bozordagi hali shakllanib ulgurmagan yangi yoki mavjud talab va ehtiyojlarga javob beruvchi eng yaxshi g‘oyalarning amaliy faoliyatda qo‘llanilishidir. Bunga bozorga va jamiyatga oson kirib boradigan yuqori samaradorlikka ega mahsulotlar, xizmatlar, jarayonlar, texnologiyalar yoki g‘oyalar yordamida erishiladi. Innovatsiya atamasini bozor yoki jamiyatdagi o‘ziga xos yangilik, deya ta’riflash mumkin. Zero, u muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yangi hodisalar bilan uyg‘unlashib ketadi. Innovatsiya shu jihatlariga ko‘ra o‘ziga xos muhim yangilik sifatida, qaysi sohada bo‘lmasin, insonlar tomonidan tez qabul qilinadi. Innovatsiya masalalari bilan shug‘ullanayotgan 60 dan ortiq iqtisodchi olimlar, tadqiqotchilar va amaliyotchilar uni turlicha ta’riflasalarda, uning mazmun-mohiyatida bitta o‘zak asos – yangilik yotadi. “Innovatsiya” atamasini iqtisodiy tushuncha sifatida ilk bor mavjud narsa va kuch-quvvatlardan boshqacha kombinatsiyalarni yaratish – o‘zgacha xususiyatga ega narsalarni ishlab chiqarish,

deb izohlagan. Shu bilan birga, innovatsiya yangilik kiritish asosida mahsulot ishlab chiqarish, yangi kombinatsiyalarni qo'llashni bildiradi.

«Innovatsiyalar» atamasini yangi iqtisodiy toifa sifatida fanga avstriyalik (keyinchalik amerikalik) olim Yozef Shumpeter XX asrning birinchi o'n yilligida kiritgan. O'zining «Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi» nomli asarida (1911y.) Y.Shumpeter ilk bora rivojlanishda o'zgarishlarning yangi kombinatsiyalari masalalarini (ya'ni innovatsiya masalalarini) ko'rib chiqdi va innovatsiyaga to'liq tavsif berdi. Uning fikricha, innovatsiya – bu yangi materiallar va komponentlardan foydalanish, yangi jarayonlarni joriy etish, yangi bozorlarni ochish, yangi tashkiliy shakllarni joriy etishga asoslangan barcha yangi kombinatsiyalarning yangidan qo'shilishi va tijoratlashuvidan iborat bo'lgan ishlab chiqarish funksiyasining tubdan almashinuvidir. Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, u iqtisodiyotda novator-tadbirkor markaziy figuraga aylanishini isbotlab berdi.

Y. Shumpeter rivojlanishdagi besh xil o'zgarishni ajratib ko'rsatdi:

- 1) yangi texnika, texnologik jarayonlar yoki ishlab chiqarishning yangicha bozor ta'minotidan foydalanish;
- 2) yangi xususiyatlarga ega bo'lgan mahsulot joriy qilish;
- 3) yangi xomashyodan foydalanish;
- 4) ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning moddiy-texnika ta'minotida o'zgarishlar;
- 5) yangi sotuv bozorlarining paydo bo'lishi.

MDH mamlakatlari olimlari esa innovatsiyaga yangi mahsulotni, xizmatni yoki jarayonni amaliy faoliyatga joriy qilishning natijasi sifatida “yangilikka investitsiya kiritish” deya ta'riflaganlar. E. Mahmudov va B. Tursunovlar jamiyatda yuz berayotgan innovatsion jarayonlarning mahsuli bo'lmish yangi mahsulotlar, texnika va texnologiyalar iqtisodiy taraqqiyotning asosi va uni harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qilishini ta'kidlab o'tganlar.

Shu o'rinda K.Shodimetovning “Muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari” nomli qo'llanmasida keltirilgan ushbu fikrlar ham e'tiborli ekanligini ta'kidlash kerak. Innovatsiya —bu moddiy ishlab chiqarish yoki

sarmoya konsentratsiyasi emas. Ayrim tadqiqotchilar, jumladan, E. Toffler, F. Fukuyama, D. Bell, J. Neysbit kabi olimlar: «Aynan innovatsion texnologiyalarga tayangan davlatgina yuksak taraqqiyot darajasiga erishadi», degan fikrni ilgari surishadi. Aslida ham shunday. Zero, sanoatlashgan iqtisodiyot o'rnini asta-sekin innovatsion iqtisodiyot egallashi oddiy haqiqatdir. Natijada, yangidan-yangi bozorlar kashf etiladi. Binobarin, innovatsion maqsadlarni ro'yobga chiqarish uchun xususiy investitsiyalarga imtiyozlar berish, zamonaviy banklarni shakllantirish, innovatsiyalarni kafolatlash hamda sug'urtalash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, yirik texnologik loyihalar uchun milliy va xorijiy sarmoyalarni keng jalb etish talab qilinadi. Bundan tashqari, bu borada, innovatsion siyosatni tartibga soluvchi qonunlarni takomillashtirish ham muhim ahamiyatga egadir. Butun jahon intellektual mulk tashkiloti (WIRO) o'z hisobotlarida yuqoridagi talablarga qat'iy amal qilayotgan 20 ga yaqin davlatda innovatsion rivojlanish tobora jadallashayotganini e'tirof etadi. Shveysariya, AQSH, Shvetsiya, Buyuk Britaniya, Gollandiya, Finlyandiya, Gonkong, Singapur, Tayvan, Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Daniya va Irlandiya ana shular sirasidandir⁴⁴.

Adabiyotlarda «innovatsiya» atamasiga berilgan ko'plab ta'riflarni topish mumkin. Biroq, tadqiqotchilarning ushbu iqtisodiy toifaga alohida e'tibor ko'rsatishlariga qaramay, ilmiy g'oya haligacha «innovatsiyalar» tushunchasining ham nazariya, ham amaliyot talablariga javob beradigan, shuningdek, ularni amalga oshirishning muayyan sub'ekti – davlat, mintaqa, tarmoq va korxonalar nuqtai nazaridan to'g'ri bo'ladigan universal ta'rifini ishlab chiqmagan.

Innovatsion faoliyat – bu yangi ishlanmalar yaratishdan bozorda sotilishigacha bo'lgan kompleks tadbirlar majmui. Tadqiqot jarayoni va yangi mahsulot ishlab chiqish bu o'z-o'zidan innovatsion faoliyat hisoblanmaydi. Innovatsion faoliyatning yakuniy mahsuli bu uning bozorda sotilishi hisoblanadi.

⁴⁴ K.Shodimetov. muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: "ILM ZIYO". 2014, 14-bet.

Innovatsion faoliyatning rivojlanishida davlatning ishtiroki salmoqli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotning barcha sub'ektlari uchun amal qiladigan "o'yin qoidalari"ni yaratadi.

XX asrning so'nggi o'n yilligini ko'p hollarda "yangi iqtisodiyot" deb nomlashgan ushbu iqtisodiyotning alohida xususiyati bo'lib, insonlar hayot darajasi hamda sifati o'sishida ilm va fan texnologiyalarning ta'siri kuchayishi bo'lib hisoblanadi. Innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishi tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ekstensiv iqtisodiy o'sish manbalarining isrof qilinishi sharoitida, undan tashqari qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar zahirasining tugab borishi hamda uning o'rnini bosuvchi tabiiy xomashyoni qidirish kabi o'tkir muammolar yuzaga chiqib bormoqda.

Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish - bu murakkab va uzoq vaqt davom etadigan jarayon bo'lib, hududlar, korxonalar va tashkilotlarning, yuzlab mutaxassislarni o'ziga qamrab oladi. Bizga ma'lumki, ilmiy adabiyotlarda innovatsion iqtisodiyotni rivojlanishining ikki usuli ajralib ko'rsatilgan:

1) bozor islohotlarini amalga oshirishda xalq xo'jaligini resurslarga asoslangan rivojlanishi ta'minlash;

2) iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda huquqiy jihatlariga, yangi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga asoslangan jahon xo'jaligiga integratsiyasi asosida rivojlantirish.

Innovatsion rivojlanishni ta'minlashda yangi konseptsiya asosida kreativ, ya'ni ijodiy qobiliyati yuqori bo'lgan kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratilishi lozim. Bu tizim esa bizning fikrimizcha quyidagilarni hisobga olishi lozim:

1) shaxslarni erkin rivojlanishini ta'minlash;

2) kadrlar tayyorlashga mehnat resurslariga qilinayotgan xarajat sifatida qaramasdan, balki uzoq muddatli qilinayotgan investitsiya xarajatlari sifatida qaralishi;

3) innovatsion loyihalarga mintaqalar va respublikadagi ko'plab universitet professor va xodimlarini hamkorligini kengaytirish;

4) innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishini ta'minlash lozim.

Rivojlanishning innovatsion modeli (ingl. Innovation model of development) – ijtimoiy ishlab chiqarishda yangi ilg'or texnologiyalarga urg'u berish, yuqori texnologiyalar asosida mahsulotlar ishlab chiqarish, mikro va makroiqtisodiy jarayonlarda ilg'or tashkiliy va boshqaruv qarorlarini qabul qilish- texnopark, texno polis, kam energiya talab etadigan texnologiyalardan foydalanish siyosati, ishlab chiqarish faoliyatini intellektualashtirish, iqtisodiyotni softlashtirish va servislashtirish bilan tavsiflanadi.

Innovatsion iqtisodiyotda asosiy e'tibor yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish, ilm talab texnologiyalar va inson faoliyatining turli sohalarini innovatsion tashkil etish, iqtisodiyotda innovatsion tizimni shakllantirish, kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiya tizimlariga qaratiladi.

Rivojlanishning innovatsion modelida asosiy ishlab chiqarish omili bo'lgan mehnatni ilm bilan o'zaro uyg'unlashuvi, texnik mahoratning intellektual mahoratga o'sib o'tishi sodir bo'ladi va bu jamiyatning iqtisodiy asosini belgilab beradi. Bunday jamiyatni tasvirlashda ilmiy adabiyotlarda "informatsion jamiyat", "ilmlar jamiyati", "informatsion iqtisodiyot", "intellektual iqtisodiyot" kabi iboralardan foydalaniladi.

Rivojlanishning innovatsion modeli bevosita ilmiy-texnikaviy salohiyatning mavjudligi va o'sishi, turli sohalarga investitsiyalarni keng ko'lamda jalb qilinishi bilan xarakterlanadi va innovatsion faol korxonalar sonining oshishiga olib keladi.

Innovatsion rivojlanishning bazaviy ko'rsatkichlari (indikatorlar) metodologik baza zaruriy elementi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ular iqtisodiyot yoki uning alohida tarmoqlarining innovatsiyalashuv darajasini ifodalaydi. Umume'tirof etilgan qoidaga ko'ra, iqtisodiyotning innovatsion rivojlanish darajasini bir qator ko'rsatkichlar majmuasi ifodalaydi. Ularning ichida eng asosiysi sifatida ilm talab ishlab chiqarishning rivojlanishi va iqtisodiyotga intellektual resurslarni jalb etish darajasini ko'rsatish mumkin.

Milliy va xalqaro statistik tajribada fundamental va amaliy tadqiqotlar sohasida resurslarning rivojlanishi, ilmiy, muhandislik, tadqiqotchi va menejer kadrlarni tayyorlash tizimining rivojlanish darajasi, tadbirkorlik sub'ektlarini axborot va texnologik jihatdan ta'minlanishi, sohaning investitsiya sig'imi, ommaviy innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ko'lami, moliyalashtirish tizimining rivojlanganligi kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Rossiya Fanlar akademiyasi akademigi V. Makarov, innovatsion rivojlanish tushunchasini bilimga asoslangan iqtisodiyot tushunchasi bilan o'xshash ekanligini ta'kidlab, bilimni texnologik moddiyatga aylanishi holatini hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini, bilimlarni ishlab chiqarish esa iqtisodiy o'sishning asosiy manbasi ekanligini qayd etadi.⁴⁵

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 15-iyuldagi "Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishni rag'batlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 916-sonli qarorini amalga oshirish O'zbekistonda innovatsion texnologiyalarni xalq xo'jaligiga tatbiq etish va hozirgi zamon modeliga o'tish uchun hamma sharoitlarga ega. Qarorni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, shuningdek, boshqa idora va innovatsiya markazlarining ilmiy tadqiqot, ta'lim, tajriba-konstruktorlik tashkilotlari tomonidan Davlat ilmiy texnika dasturlari doirasida ishlab chiqarilgan yangi texnologiya, usul, ishlanma va innovatsiya g'oyalari namoyish etildi.

12.2. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot va uning mazmuni

Innovatsion iqtisodiyot- bu bilimlarga asoslangan iqtisodiyotdir. Iqtisodiyotni bilimlarga asoslanishi universitetlarda texnika va texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashga asosiy e'tibor qaratilishini talab etadi. Shu maqsadda mamlakatimizda yosh mutaxassislarni tayyorlash uchun qulay sharoitlar yaratish

⁴⁵ Макаров, В. Контуры экономики знаний / В. Макаров // Экономист. 2003. № 3. 14.

maqsadida ilmiy muassasalar moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, har tomonlama rivojlangan innovatsion tizimga ega mamlakatlardagina innovatsion jarayonlari samarali amalga oshirilib, innovatsion mahsulotlar tijoratlashtirilmoqda. Misol tariqasida olib qarajak, Yevropa patent idorasi tomonidan berilgan barcha xalqaro patentlarning 85 foizini universitetlar va firmalar hamkorligida amalga oshirilgan patentlar tashkil etadi. Bu esa universitetlar va firmalar hamkorligini innovatsion rivojlanishdagi ahamiyatini oshiradi. Bu jarayonda davlatning ishtiroki, iqtisodiyotning real sektori faoliyatining qo'llab-quvvatlashi muhim ahamiyatga egadir.

XX asr oxirlariga kelib jahon iqtisodiyotining rivojlanishi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlandi. Xozirgi kunda mamlakatlarning xalqaro maydondagi va dunyo iqtisodiyotidagi o'rni va raqobatbardoshligi uning tabiiy boyliklari, moliyaviy mablag'larining hajmi yoki qurolli kuchlarining qudrati bilangina emas, balki, undagi intellektual salohiyat, yangi bilimlarni yaratish va ulardan samarali foydalanish imkoniyati va qobiliyati bilan belgilanmoqda. Bugungi kunda bilimlar iqtisodiy o'sishning asosiy omili, xalq faravonligi va mamlakat taraqqiyotini ta'minlaydigan muhim dastakka aylandi. Buni yalpi mahsuloti o'sishining 90 foizini ilmiy-texnik taraqqiyot belgilab berayotgan rivojlangan mamlakatlar tajribasi tasdiqlaydi.⁴⁶

Agrar yoki industrial iqtisodiyotda tovarlarning ayirboshlanishi natijasida ushbu tovarlarning mamlakatdan butunlay chiqib ketishi ro'y bergan bo'lsa, jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichining asosiy tovari bo'lgan bilim va uning natijalarining sotilishiga bunday xususiyat xos emas. Tabiiy boyliklar cheklangan bo'lsa, bilimlarning asosi bo'lgan inson qobiliyatlari cheksizdir. Shu o'rinda Tomas Djeffersonning quyidagi so'zlarini eslash o'rindir: "Meni nochorlashtirmay fikrlarimni olib foydalangan inson, xuddi meni qorong'ulikka duchor etmay chirog'imning yorug'ligidan foydalangan inson kabidir"⁴⁷. Ya'ni, bilim va uning

⁴⁶Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику. // Эксперт. 21 февраля 2012. http://www.glazev.ru/econom_polit/294/

⁴⁷ Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России //Наука и жизнь, 2003. №5.

natijalarining ayirboshlanishi uning kamayishiga emas, balki undan ham ziyoda bo‘lishiga olib keladi⁴⁸.

Innovatsion rivojlanish konsepsiyasi Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD), Jahon banki va boshqa qator xalqaro tashkilotlarning tashabussiga ko‘ra keng rivojlanmoqda. Mazkur xalqaro institutlarning tashabbusi bilan keyingi yillarda bir qator katta tadqiqotlar amalga oshirildiki, ular milliy iqtisodiyotni an’anaviy industrial iqtisodiyotdan bilimga, ilmga asoslangan postindustrial iqtisodiyotga transformatsiya jarayonlarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

XX asr oxirlarida Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga (OECD) a‘zo mamlakatlar YaIMning 50%dan ortig‘i bilimlarga asoslangan tarmoqlarda yaratilgan. Ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga o‘rtacha xarajatlar YaIMning 2,5%iga, ta‘lim xarajatlari davlat xarajatlarining 12%iga, “o‘qish va ishlash” dual tizimi mavjud bo‘lgan Germaniya va Avstriya kabi davlatlarda “ish joyida ta‘lim olish” (on the job training)ga xarajatlar YaIMning 2,5%gacha yetgan. 1980-yillarning o‘rtalaridan boshlab kompyuter va dasturiy ta‘minotlarning sotib olinishi yiliga 12% ga oshib borish sur‘atida ro‘y berdi. OECD ga a‘zo mamlakatlarda yuqori malakali kadrlarga talab oshmoqda. O‘rta ma‘lumotlilar orasida ishsizlik 10,5 %ni tashkil etgan bo‘lsa, oliy ma‘lumotlilar orasida 3,8% ni tashkil etgan. Yuqori texnologiyalar, ilm talab etuvchi tarmoqlarda bandlik oshib bormoqda⁴⁹.

Bilimlar iqtisodiyoti ta‘lim tizimi, fanlar, patent sistemasini, kompyuter programmalarini ishlab chiqarish sohasi, NIOKR (Научно исследовательские опытно – конструкторские разработки) va bilim ishlab chiqarish bilan bog‘lik boshqa tarmoqlarni qamrab oladi.

Bu shunday iqtisodiyotki, unda intellektual salohiyat, ishchi va xizmatchilarning kreativ imkoniyatlari, bilimlari, tovar yaratishdan tortib uni ishlab chiqaruvchidan iste‘molchiga yetib borgungacha bo‘lgan barcha bosqichlaridagi innovatsiyalar korxonalar strategik rivojlanishining asosiy resursi bo‘lib xizmat qiladi.

⁴⁸Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta‘limning o‘rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

⁴⁹ The Knowledge Based on Economy. Organization For Economic Cooperation and Development, Paris. 1996. – P. 9-10.

Oxirgi yillarda jahon iqtisodiy adabiyotida keng tarqalgan "bilimlarga asoslangan iqtisodiyot" yoki intellektual iqtisodiyot tushunchasi shu narsani anglatadiki, ilmiy bilimlar hamda ishchi va xizmatchilarning maxsus ko'nikma va bilimlari moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishning, barqaror iqtisodiy rivojlanishning asosiy manbai va xal qiluvchi omiliga aylanmoqda.

"Bilimlar iqtisodiyoti" atamasi ilk bor, milliy iqtisodiyotning bilimlar yaratiladigan, qayta ishlanadigan va tarqatiladigan tarmog'i sifatida 1962-yilda F.Maxlup tomonidan "AQShda bilimlarning ishlab chiqarilishi va tarqatilishi" kitobida muomalaga kiritilgan⁵⁰. P.Druker tomonidan esa ushbu atama iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida bilimlar yuzaga chiqadigan iqtisodiyot turi sifatida keng ommaga yoyilgan. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (OECD) ta'rifiga ko'ra "bilimlar iqtisodiyoti" bu bilim va axborotlarning ishlab chiqarilishi, tarqatilishi va foydalanilishiga asoslangan iqtisodiyotdir⁵¹. Boshqa bir manbada keltirilgan ta'rifga ko'ra esa "bilimlar iqtisodiyoti" postindustrial va innovatsion iqtisodiyot rivojlanishining yuqori bosqichi bo'lib, bilimlar jamiyati yoki informatsion jamiyatning asosidir⁵². Inson kapitali va bilim iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridir. Iqtisodiyotning ushbu turining rivojlanish jarayoni inson kapitalining sifatini oshirish, turmush sifatini oshirish, yuqori texnologik bilimlar, innovatsiya va yuqori sifatli xizmatlarni ishlab chiqarishdan iboratdir. Rus akademigi Ya.B. Danilevichning fikricha "bilimlar iqtisodiyoti" da "innovatsion iqtisodiyot"dan farqli ravishda, innovatsiyalar emas, balki, bilim asosiy ayirboshlash ob'ektiga, ya'ni tovarga aylanadi⁵³. Yana bir ta'rifga ko'ra "bilimlar iqtisodiyoti" bu o'zining o'sishi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun bilimlarni yaratadigan, tarqatadigan va ulardan foydalanadigan iqtisodiyot bo'lib, unda bilimlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini va iqtisodiy munosabatlarning barcha qatnashchilarini boyitadi⁵⁴. Bugungi kunda "bilimlar iqtisodiyoti"ni atamasi juda ommalashib bormoqda.

⁵⁰ Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

⁵¹ The Knowledge Based on Economy. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.1996. – P. 7

⁵² <http://ru.wikipedia.org/>

⁵³ Данилевич Я. Б., Коваленко С.А. Имидж ученого: современные PR-технологии в экономике знаний // Вестник Российской академии наук. –2005, № 1. – С. 32.

⁵⁴ Стюарт, Т. Кузьмин, Е. И. ЮНЕСКО и общества знаний для всех / Е. И. Кузьмин, В.Р.Фирсов // Российский комитет программы ЮНЕСКО - <http://www.ifapcom.ru/>

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, bu sohada ko'pgina izlanishlar olib borilayotganligiga qaramasdan "bilimlar iqtisodiyoti" tushunchasining mohiyati, uning o'ziga xos xususiyatlari, asosiy elementlari va boshqa jihatlari aniqlik talab etadi⁵⁵. Tadqiqotchi Sh. Akramova "bilimlar iqtisodiyoti"ga "kuchli ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan va asosiy rivojlanishi bilimlarning yaratilishi, tarqatilishi va foydalanilishi ta'sirida amalga oshadigan iqtisodiyot sifatida qarash mumkin"⁵⁶, degan fikrni bildiradi.

"Yangilik kiritish" va "innovatsiya" tushunchalari bilan "tadqiqot", "ixtiro" va "kashfiyot" tushunchalari chambarchas bog'liqdir. Ilgari ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar olish yoki ilgari ma'lum bo'lmagan tabiat hodisalarini yoki insoniyat muhitini kuzatish jarayoni tadqiqot deb ataladi.

Ixtiro bu – yangi uskuna, mexanizm, vosita, texnologiya, usul va inson tomonidan yaratilgan boshqalarda o'z aksini topadigan tadqiqot natijasidir.

Kashfiyot bu – tadqiqotlarning, ehtimol, qo'shimcha natijasi hisoblanadi. Kashfiyotlar va ixtirolar qoidaga ko'ra, fundamental darajada yuzaga keladi va kamdan-kam hollarda yakka shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Ular tasodifan ro'y berishi va foyda olish maqsadini ko'zlamasligi ham mumkin.

Yangilik ishlab chiqarish va boshqaruv tizimiga joriy qilinganidan so'ng bozorda iste'mol qilinadigan yangi mahsulotga aylanadi va uni sotishdan iqtisodiy, ijtimoiy yoki boshqa turdagi samara olinadi, - u yangi toifaga – innovatsiyalarga aylanadi.

12.3. O'zbekistonda milliy innovatsion tizimni joriy etish va boshqarish

Global miqyosda kechayotgan tendensiyalar mamlakat, uning mintaqalari, barcha faoliyat sohalari, birinchi navbatda, fan-texnika va innovatsiyalar sohasini yanada rivojlantirish ssenariylarini ishlab chiqishda, albatta, hisobga olinishi lozim. Ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatni kuchaytirish, yuqori texnologiyali va ko'p ilm talab qiladigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish hisobiga iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, yuqori texnologiyali ukladga o'tish O'zbekistonning jahon

⁵⁵Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rnini. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.209

⁵⁶Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rnini. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.209

iqtisodiyotiga teng huquqli hamkor sifatida kirib borishidan umid qilishga imkon beradigan zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan fan o'sish tendensiyalari va o'ziga xos qonunlariga, ish usullari, texnika va texnologiyalariga, mehnatni tashkil qilish tizimi va tamoyillariga, maxsus tayyorlangan kadrlarga ega bo'lgan inson faoliyatining mustaqil bir sohasiga aylandi. Bu boshqa ko'pchilik sohalardan farqli ravishda, o'sish chegarasini bilmaydigan, doimiy ravishda rivojlanib boradigan sohadir. Shu bilan birga, fan sohasi uchun ajratiladigan resurslar – mehnat resurslari, moliyaviy resurslar va moddiy resurslar – ma'lum bir chegaraga ega. Aynan resurslar cheklanganligi bu resurslardan ilmiy-texnik faoliyatning ustuvor yo'nalishlari va turlarida maqsadli foydalanishga yo'naltirish taktika va strategiyasini ishlab chiqishga majbur qiladi.

Milliy innovatsion tizimni shakllantirish konsepsiyasi o'tgan asrning 80 yillar boshidan rivojlana boshladi. Bunda "milliy" so'zi tavsifi aynan "davlat" innovatsiya tizimi degan mazmuni anglatadi.

Turli mamlakatlarning milliy innovatsion tizimi bir biridan farq qiladi. Shu kungacha milliy innovatsion tizimining yagona ta'rifi mavjud emas. Shuningdek, turli mamlakatlar milliy innovatsion tizimi oldiga turli maqsadlar qo'yilishi mumkin. Fransiyada milliy innovatsion tizimining asosiy vazifasi qo'shimcha ish o'rinlari tashkil qilish, Germaniyada ilg'or texnologiyalarni rivojlantirishdan iborat, deb hisoblanadi. Bunda Yevropalik ekspertlarning bergan baholariga ko'ra, har ikki milliy innovatsion tizimning umumiy samaradorligi deyarli bir xil.

Innovatsiya faoliyatining rivojlanishiga na davlat turi, na siyosiy tadbirlar ta'sir ko'rsata oladi. Innovatsiya faoliyati federal davlatlarda ham (AQSH, Germaniya), unitar davlatlarda ham (Fransiya), konstitutsion monarxiya davlatlarida ham (Buyuk Britaniya, Gollandiya, Ispaniya), shuningdek, kommunistik tartibga ega davlatlarda (Xitoy) ham muvaffaqiyatli rivojlanaveradi. Bunda umumiylik shundaki, xorijda innovatsion jarayonlarning rivojlanishi barqaror siyosiy vaziyat va barqaror faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot sharoitida yuz beradi.

Rivojlanishning innovatsion tizimida milliy innovatsion tizimni shakllanishiga alohida e'tibor qaratiladi. Milliy innovatsion tizim tushunchasi innovatsion iqtisodiyotning muhim belgisi sifatida fanga XX asrning 70-yillarida kirib kelingan.

2002-yildan boshlab faoliyat yuritayotgan Yevropa innovatsion tablosida Yevropa davlatlaridan tashqari yana jahonning 40dan ortiq mamlakati ishtirok etdi. Unda milliy innovatsion tizim va innovatsion siyosat to'g'risidagi axborotlar juda keng qamrovli ko'rsatkichlar asosida taqdim etiladi.

AQSHning oxirgi 50-yillik tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyoda ro'yxatga olingan texnologik yangiliklarning 60 foizi ushbu mamlakatda yaratilgan. G'arb mamlakatlarining tajribasida esa ma'lum bir davr davomida yaratilgan texnologik yangilikning soni emas, balki uni mamlakat iqtisodiyotida qanchalik o'zlashtirilganligi innovatsion rivojlanishning bosh mezonini sanaladi.

K.Frimanning fikriga ko'ra, milliy innovatsion tizim – jamiyat tomonidan iste'mol qilinadigan yangi texnologiyalar, mahsulotlar va xizmatlarning yaratilishidagi yangi bilimlarni ishlab chiqishda, saqlashda, tarqatishda va yangi texnologiyalarga aylanishida qatnashadigan iqtisodiy sub'ektlar va ijtimoiy institutlarning (qadriyatlar, me'yorlar, huquqlarning) murakkab tizimi hisoblanadi⁵⁷.

Milliy innovatsion tizimi konsepsiyasi Yevropa ittifoqining bir qator a'zo mamlakatlarida, shuningdek, AQSH va Yaponiyada keng rivojlangan. Milliy innovatsion tizimi innovatsion faoliyat sub'ektlari majmuidan, ular o'rtasidagi bilimlarning yuzaga kelishi, tarqalishi va ulardan foydalanish jarayonlarini ta'minlab beruvchi munosabatlardan tashkil topadi. Innovatsiya tizimining asosiy elementlari qatorida innovatsiya infratuzilmasi, moliyaviy infratuzilma, ilmiy salohiyat kabi kichik tizimlarni sanab o'tish mumkin. Ularning har birida tadqiqotlarni moliyalashtirishning asosiy qismi (100 % gacha) budjet manbalaridan (ham federal, ham mintaqaviy budjetlardan) amalga oshiriladi.

Globalashuv jarayoni yanada jadallashgan bugungi kunda davlatning barqaror taraqqiyotini innovatsion faoliyat tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasida

⁵⁷Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: Printer Publishers, 1987. 570 p.

innovatsion faoliyatni tartibga solish, rag‘batlantirishda ko‘plab normativ huquqiy hujjatlari chiqarilgan.

Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish ahamiyatligi hududiy qonunchilikda innovatsion faoliyat sub’ektlarini rag‘batlantirish va ularga davlat tomonidan ko‘maklashishga muhim e’tibor qaratadi. Normativ huquqiy hujjatlar innovatsion faoliyat olib boruvchi iqtisodiy sub’ektlar faoliyatning turli aspektlariga qaratilgan keng miqyosdagi davlat tadbirlarini belgilab beradi. Bundan tashqari taklif qilinadigan tadbirlar o‘zini ta’sir etish kuchi, ko‘maklashish darajasi hamda davlat hokimiyat organlarning iqtisodiy sub’ektlar faoliyatida ishtirok etishi bilan farqlangan. Bundan tashqari, innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, hududiy qonunchilik bilan muvofiqlashtirilgan, innovatsion faol hududlarda ushbu faoliyat turining rivojlanishiga imkoniyatlar yaratadi.

Innovatsiya va innovatsion faoliyat bilan bog‘liq qonun hujjatlarini bir necha asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

- ilmiy va innovatsion faoliyat to‘g‘risidagi qonunlar
- innovatsion faoliyat sub’ektlarini davlat tomonidan qo‘llab quvvatlash to‘g‘risidagi qonunlar
- ilmiy, innovatsion faoliyat va ilmiy texnik siyosat to‘g‘risidagi qonunlardir.

Ko‘rib chiqiladigan qonunlar ilmiy va innovatsion faoliyat olib borish jarayonidagi iqtisodiyot sub’ektlari orasida paydo bo‘ladigan munosabatlarni qonunlar tartibga soladi.

Innovatsion faoliyatning rivojlanishi quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi:

- tadqiqot o‘tkazuvchi va qayta ishlovchi tashkilotlar ulushini aniqlash;
- innovatsion faollik darajasini aniqlash (foiz hisobida);
- innovatsion faol tashkilotlar ulushini aniqlash;
- innovatsion faol tashkilotlar mahsulotlaridagi texnologik innovatsiyalarga qilingan harajatlar ulushi (foiz hisobida);
- texnologik innovatsionlarga nisbatan innovatsion mahsulotlar hajmi;
- yalpi ichki mahsulotga nisbatan texnologik innovatsionlarning harajat ulushi;

- YaIMga nisbatan muhim texnologik o'zgarishlar yoki yangi joriy qilingan innovatsion mahsulotlar hajmi;
- YaIMga nisbatan takomillashtirilgan innovatsion mahsulot hajmi.

Ushbu ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlar innovatsion faoliyatni uning joriy etilish tomonidan harakterlaydi. Yuqorida sanab o'tilgan 8ta ko'rsatkich asosida innovatsion faoliyat indeksi hisoblanadi.

$$\text{Innovatsion faoliyat indeksi } I_j = \frac{\sum_{i=0}^8 I_{ij}}{8}, \text{ hamda } I_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{imin}}{X_{imax} - X_{imin}}.$$

Bunda X_{ij} - j hudud uchun i kursatkich;

X_{imin} – i kursatkich uchun minimal qiymat;

X_{imax} – i kursatkich uchun maksimal qiymat.

Mamlakatda innovatsion faoliyat rivojlanishning nisbiy darajasini harakterlaydigan indeks shu usulda shakllantiriladi. Indeks ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, mamlakatning innovatsion faolligi shuncha yuqori bo'ladi. Mamlakatning innovatsion faolligini aniqlash shu tarzda amalga oshirishi mumkin.

Yuqorida mulohazalardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki:

1) davlat bosh islohotchi, avvalambor, o'z hudud miqyosida uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun maqbul sharoitlarni yaratishda davlat va nodavlat tashkilotlari innovatsion faoliyatga asoslangan quyidagi vazifa va funksiyalarni o'z zimmalariga olish kerak:

- zamonaviy texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni mutassil joriy etish;
- ishlab chiqarish yoki xo'jalikning barcha jabhalarida joriy qilinadigan yangiliklar ilmiy asoslangan bo'lishi shart;
- har bir yaratilgan mahsulot innovatsion mahsulot hisoblanishi uchun keraksiz mahsulot emas, balki yuqori talabga ega bo'lgan mahsulot bo'lishi kerak, ya'ni u albatta realizatsiya bo'lishi shart. Aks holda, bu harakat behuda qilingan sarf harajatlarga olib keladi;

2) davlat iqtisodiyotda bevosita yoki bilvosita ishtirok etuvchi. Unga sharoit va o'zining turli xil vosita mexanizmlari orqali iqtisodiyotning mavjudligini yaratib beruvchi sub'ekt sifatida harakat qilishi innovatsion faoliyat uchun davlatdan quyidagi munosabatlar kutiladi:

- O'zbekiston misolida, davlat keng ko'lamli hududlararo yoxud mamlakat miqyosida amalga oshiradigan yirik innovatsion loyihalarning asoschi va ijrochisi bo'lib, ushbu loyihalarda innovatsiyaga asoslangan yangi mahsulotlar va texnologiyalarni joriy qilishni;

- davlat yoki mahalliy davlat byudjeti mablag'lari hisobidan ilmiy, ilmiy texnikaviy va innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni;

- davlat ichki miqyosida hamda davlat hududidan tashqaridagi innovatsion buyurtmalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashni;

- innovatsion faoliyatga asoslangan va uni rag'batlantiradigan xo'jalikning turli sohalarida ilmiy izlanishlar olib borilishi maqsadida muddatli, davriy va mutassil grand tanlovlarini uyushtirishni.

3) investitsion va innovatsion faoliyatga davlatning iqtisodiy mexanizmlari orqali unga ta'sir etish yo'li bilan innovatsion faoliyat sub'ektlariga quyidagi imtiyoz va preferensiyalar berish:

- boj, soliq va majburiy to'lovlardan, innovatsiyaga asoslangan investitsion loyihani amalga oshirish davrida muddatli yoki doimiy imtiyozlarni qo'llash;

- moliya institutlari, ya'ni mahalliy tijorat banklari tomonidan innovatsion faoliyat sub'ektlariga imtiyozli kreditlar berilishini qonuniy sharoitlarini yaratib berish;

- o'zaro moliyaviy munosabatlarda majburiyatlar ijrochiligida davlat kafilini berish, ya'ni butun dunyo mamlakatlarida kichik va o'rta biznesni, ular orasida axborot almashinuvi, ularni muvofiqlashtirib turishni olib boradigan "doing business"da ham davlatlar tadbirkorlik sharoitlariga beriladigan baholash mexanizmlaridan biri bu shartnoma shartlarini bajarishda o'rnatilgan davlat kafolatidir.

- kommunal to'lovlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlar belgilash;

4) davlatning innovatsion faoliyat muhitini yaratuvchi, uni nazorat qiluvchi va iqtisodiy sub'ektlar orasida arbitr muvofiqlashtiruvchi vazifani bajarilganlik bilan birgalikda asosiy e'tibor uning innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi sub'ekt sifatidagi ishtirokidir. Chunki innovatsion faoliyatni davlat tomonidan infratuzilma darajasida ko'tarish butun iqtisodiyotning rivojlanishiga turtki bo'luvchi asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

5) mamlakatning innovatsion siyosatiga baho berishda korrelatsion va regreksion modellar asosida tashkil etuvchi va innovatsion faoliyatga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillarning tavsifi va ularning bir biriga bog'liqligini kuzatish mumkin.

6) ma'lumki, Sobiq Ittifoq tarqalishidan keyin uning tarkibidagi davlatlar bevosita bozor munosabatlari bilan yuzma-yuz bo'ldi, bozor iqtisodiyotga o'tishning har qaysi davlat o'z yo'nalishini belgilab oldi. Bozor iqtisodiyotga o'tishning "shok terapiya", ya'ni yoppasiga xususiylashtirish yo'lidan borgan, yirik sanoat va iqtisodiyotning boshqa sohalarida ma'lum davriga kelib, innovatsiya borasida "stognatsiya"ga duch kelgan holatlari qayd etilgan. Innovatsion faollik darajasini oshirish maqsadida davlatning qatnashuvi muhimligini ko'rishimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan innovatsion faoliyat jarayonida ob'ektning o'zgarishi ta'siri ostida sub'ekt ham o'zgaradi hamda yangicha qarashlar shakllanishiga va sohaga qiziqishning kuchayishiga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda ilm-fan sohasiga yosh olim va tadqiqotchilarning qo'shilib borishi mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilari va hamda iqtisodiyotimizdagi asosiy tarmoqlarining ilmiy-texnik va innovatsion ishlanmalarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga yo'naltirilmoqda.

O'zbekistonda iml-fanni boshqarish tizimining isloh etilishi fundamental va amaliy tadqiqotlarni o'tkazish, yangi ishlanmalarni joriy etish va ulardan amaliyotda foydalanishga qaratilgan innovatsion ishlanmalarni rivojlantirishning amaliy mexanizmini yaratish imkonini berdi.

Hududiy innovatsion siyosat milliy innovatsion tizimning asosiy qismi hisoblanadi. Davlat tashkilotlarining innovatsion faoliyatini iqtisodiy o‘shishning prioritetlarini belgilangan holda tashkil etadi hamda butun dunyo miqyosida ro‘y berayotgan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga mutanosib ravishda taraqqiy etish uchun insonlarda yangiliklarni qabul qilish, ularga qiziqish va uni takomillashtirishga intilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan izohlanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining hozirgi holati milliy iqtisodiyotda innovatsion o‘zgarishlarni amalga oshirish sur‘atlarini jadalashtirishni talab etmoqda. Iqtisodiyoti rivojlangan mamalakatlar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki chuqur, samarali innovatsion strategiyani amal qilishi mamlakat iqtisodiy va tabiiy omillaridan oqilona foydalanish orqaligina amalga oshirish mumkin. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida iqtisodiyot innovatsion shakllanishi, eng avvalo, iqtisodiy o‘shishni ta’minlovchi tarmoqlar hisobiga yuz beradi, bu esa o‘z navbatida mamlakat iqtisodiyotini xomashyo eksport qilishini kamaytirish bilan birga uni qayta ishlashni rivojlantirishga, valyuta mablag‘larining tejalishiga, aholi bandligining oshishiga sabab bo‘ladi. Ushbu omillar o‘z navbatida innovatsiya strategiyasini amalga oshirish mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o‘rnini mustahkamlanishiga olib keladi

12.4. Ilmiy va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish

Innovatsion loyiha ham tovar mahsuloti hisoblanadi va talabga qarab sotiladi. Innovatsiyalar bozorining asosiy tovari — mualliflik huquqiga amal qilgan holda va amaldagi qonunchilik hamda me‘yoriy hujjatlarga muvofiq rasmiylashtirilgan ilmiy-tadqiqot natijasi, ilmiy mehnat mahsuloti, shuningdek, har qanday axborot manbaida qayd etilgan yangi bilimlar yoki qarorlarni o‘zida mujassam etgan ilmiy-texnik faoliyat hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, innovatsion loyihalarni ishlab chiqaruvchilar nafaqat o‘z loyihalarini foyda bilan sotishi, balki ushbu loyihadan foydalanuvchilar ham qo‘shimcha daromad olishlari mumkin⁵⁸.

⁵⁸ K. Shodimetov. muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: “ILM ZIYO”. 2014, 28 bet

Hozirgi vaqtda ilmiy ishlanmalardan foydalanishning samaradorlik darajasini oshirish, fundamental va amaliy tadqiqotlarning natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish eng muhim hamda dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanishda innovatsiyalarning o'рни va ahamiyati oshib borishi sharoitida, bu sohadagi davlat boshqaruvi, uning tashkil etilishi va olib borilishi alohida muhim masala bo'lib hisoblanadi⁵⁹.

Innovatsion jarayonda innovatsiyalar samaradorligini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Samaradorlikni quyidagi yo'nalishlar bilan aniqlash lozim:

1) texnik samaradorlik — mahsulot ishlab chiqarish jarayonida yer, mehnat va moddiy resurslardan foydalanish darajasini aks ettiruvchi natural va qiymat ko'rsatkichlari (hosildorlik, energiya sig'imi, mahsulot sifati, unumdorlik va boshq.) ning majmui bilan tavsiflanadi;

2) iqtisodiy samaradorlik — tannarx, rentabellik, ishlab chiqarilgan mahsulotdan olingan daromad va foyda ko'rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik, to'lov qobiliyati va boshqa ko'rsatkichlarni aks ettiradi;

3) ijtimoiy samaradorlik — ish haqi fondi ko'rsatkichlari, mexanizatsiyalashganlik darajasi va boshqa ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi;

4) ekologik samaradorlik — tuproqning hosildorligi ko'rsatkichlari, atrof-muhitning ifloslanishi, yer maydonlarining kamaytirilishi va tabiat muhiti o'zgarishining boshqa omillari bilan aniqlanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalarning 55 foizidan ortig'i biznes sektori mablag'lari va 34 foizdan kam esa davlat mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi. Bunda davlat mablag'laridan eng kam hajmda moliyalashtirish bo'yicha ketma-ket ravishda Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya lider hisoblanadi, ulardan keyingi o'rinlarda Yaponiya va AQSH turadi. Barcha mamlakatlarda xorijiy va boshqa milliy manbalar ulushi ancha kamligicha (o'rtacha summasi 5-10 foiz) qolmoqda. AQSHda 2010-yili innovatsiyalarga xarajatlar 3,2

⁵⁹ K. Shodimetov. muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: "ILM ZIYO". 2014, 29 bet

foiz, Yevropa Ittifoqi (YI) da 0,5 foizga ko‘tarilgan. Bunda faqatgina Finlandiyada ilmiy tadqiqot ishlariga davlat tomonidan ajratiladigan budget xarajatlari 4,4 foizni tashkil etgan. Yaponiya 2010-2012-yillarda ilmiy tadqiqotlarga qilingan xarajat bo‘yicha g‘oliblikni qo‘lda ushlab qolgan. Hindiston va Xitoyda esa innovatsion faoliyatga qilingan xarajatlar sezilarli darajada ajratilganligi izohlanadi. Umuman, rivojlangan va progressiv rivojlanayotgan davlatlar innovatsion rivojlanishga o‘tishining asosiy omillaridan biri moliyaviy infratuzilmaning rivojlanganligidir.

An’anaviy investitsiya loyihalaridan farqli o‘laroq, ishlanmalar va innovatsion loyihalar tatbig‘i bilan bog‘liq kreditlarning xatar (risk)ligi juda yuqori. Shunga qaramay, bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar (masalan, Xitoy, Janubiy Koreya, Hindiston va b.) tajribasiga ko‘ra, innovatsion loyihalar uchun moliyaviy tizim tarmog‘ini liberallashtirish va maxsus moliyaviy vositalarni rivojlantirish yo‘li orqali ushbu risklar cheklandi. Bunday vositalar va mexanizmlar sifatida quyidagilardan foydalaniladi:

- riskli loyihalarni venchurli moliyalashtirish, sindikatlashgan kreditlar, fond bozorlari orqali moliyalashtirish mexanizmlari;

- investitsion portfelni diversifikatsiya qilish orqali investitsiya risklarini pasaytirish;

- risklarni sug‘urtalash.

Keyingi yillarda innovatsion rivojlanishda sezilarli muvaffaqiyatga erishgan mamlakatlar innovatsiyalarni bevosita va bilvosita moliyalashtirish usullaridan foydalanmoqda. Ularning asosiylari:

bevosita moliyalashtirish manbalari:

- davlat budjeti mablag‘lari;
- nobudget fondlar mablag‘lari;
- korxonalarining mablag‘lari;
- kreditlar;
 - grandlar;
 - sug‘urta mablag‘lari.

bilvosita moliyalashtirish manbalari:

- soliq imtiyozlari va chegirmalari;
- kredit imtiyozlari;
- bojxona imtiyozlari;
- amortizatsiya imtiyozlari.

Venchur tashkilotlarini qo'llab-quvvatlash, innovatsion faoliyat bilan shug'ullangan firmalarga qulayliklar yaratish, yuqori texnologik yangiliklar sohasidagi ilmiy izlanishlar va tadqiqot-tajriba ishlarini qisman (50 foizgacha) moliyalashtirish va hokazo tadbirlar milliy iqtisodiyotda intellektual salohiyatning oshib borishi va uning faollashuviga olib keldi. Bu esa hozirgi AQSH, Germaniya, Yaponiya, Fransiya, Finlandiya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya davlatlari iqtisodiyotini dunyoda eng innovatsion va raqobatdosh bo'lishiga sabab bo'ldi, yaqin kelajakda ular qatoriga Xitoy qo'shilishi kutilmoqda.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat tomonidan moliyalashtirish tizimida innovatsion jarayonini qo'llab-quvvatlashning to'g'ridan to'g'ri shakllaridan keng foydalaniladi. Jahon tajribasiga ko'ra, Germaniya innovatsion tadqiqotlarga eng ko'p mablag' sarflovchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. YaIMning deyarli 2,6 foizi ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish uchun ajratiladi. Bu esa YI bo'yicha o'rtacha 1,9 % yuqori. Federal va o'lka hukumatlari korxonalar bilan hamkorlikda 2015-yilda innovatsiyalar va ular transferiga qilinadigan xarajatlarni yana 3 %ga oshirishni ko'zda tutmoqdalar. Bunda Germaniya korxonalarining innovatsiyalarga qilgan xarajatlari deyarli 130 mlrd. yevroni tashkil qiladi. Jumladan, avtomobil sanoati mazkur summaning 1/4 qismini investitsiyalaydi. Germaniya iqtisodiyotida yangi mahsulot aylanmasining 27 %ini tashkil qiladi. Yangi mahsulotlar umumiy avtomobil sanoati aylanmasida 52 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, Germaniyadagi korxonalar tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirish bo'yicha ham yetakchi o'rinlarni egallaydi.

Jahon amaliyoti tahlili innovatsion ta'lim muassasalarining rivojlanish shakllari ko'p qirraliligi va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr bildirishni taqozo etadi.

Ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi an'analari fundamental tadqiqotdan tajribali ishlab chiqarishgacha bo'lgan ilmiy asoslangan mahsulotning tatbiq etilish muddatini qisqartiradi. Bunda ta'lim muassasalari yangi bilimlar va ilmiy asoslangan biznes avlodining markazi sifatida bosh ro'lni o'ynaydi. Shunday ekan, mintaqa ishlab chiqarishiga innovatsiyalar transferini ilmiy-texnik, texnologik, innovatsion va moliyaviy dastaklar yordamida rag'batlantirish mintaqadagi real iqtisodiy soha rivojlanishida muhim ro'l o'ynaydi.

Umuman, innovatsiyalar transferini mintaqa ishlab chiqarishini modernizatsiyalashdagi ro'lini oshirishda oliy o'quv yurtlari bilan biznes sohasi o'rtasida uzviy aloqalarni rivojlantirib borish orqali amalga oshirish sezilarli samara bermoqda.

Innovatsiyalar transferi bo'yicha jahon tajribasiga ko'ra, ilmiy (innovatsiya) sohaning jahon iqtisodiyoti rivojlanishidagi ro'li va uni sifatli moliyalashtirish hajmi borgan sari ortib bormoqda, AQSH, YI va Yaponiyada innovatsiyalar hisobiga YaIM o'sishi 70-90 foizni tashkil etdi, texnologiyalarning xalqaro transferi esa eksportning eng daromadli qismiga aylandi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalar global inqiroz va undan keyingi davrlarda ham kamaymay ortib borgan. Zero, 2020-yilgacha bu mamlakatlar ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi o'rtacha 2,9 foizga yetishi prognoz qilinmoqda.

MDH mamlakatlarida oxirgi besh yil davomida ilm-fanni moliyalashtirish ijobiy dinamikani saqlasa-da, lekin uning hajmi innovatsion iqtisodiyot sharoiti uchun nisbatan juda kam. Zero, 2020-yilgacha MDH mamlakatlari ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi o'rtacha 2,1 foizga yetishi ko'zda tutilgan..

Progressiv rivojlanayotgan mamlakatlar (Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur, Yangi Zelandiya, Malayziya, Janubiy Afrika va b.)da ilm-fanni moliyalashtirish hajmi barqaror o'sib bormoqda va bunda ular rivojlangan davlatlarga yaqinlashmoqda. Zero, 2020-yilgacha progressiv rivojlanayotgan mamlakatlar ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi taxminan o'rtacha 3,1 foizga yetadi.

Zamonaviy, shu jumladan, xalqaro moliyaviy faoliyatda loyihaviy moliyalashtirish kabi istiqbolli va dinamik yoʻnalish borgan sari koʻproq rivojlanish olmoqda. Bu innovatsion faoliyatda, ayniqsa, moliyaviy va bank ishtirokining turi sanoatning koʻp resurslar va sarmoyalar isteʼmol qiluvchi sohalari ishlab chiqarish apparatini modernizatsiyalash, takomillashtirish va yangilashga muhtoj mamlakatlar va mintaqalar uchun dolzarbdir.

Davlatning innovatsion siyosati nafaqat innovatsion jarayonga toʻgʻridan toʻgʻri taʼsir koʻrsatishda, balki innovatsiyalar uchun innovatsiyalarni davlat tomonidan vositali qoʻllab-quvvatlanishining har xil moliyaviy qonunchilik, soliq va boshqa usullari bilan bir qatorda qulay iqtisodiy muhitni yaratilishida namoyon boʻlishi mumkin.

Tahlillarning koʻrsatishicha, investitsiyaviy loyihalarni roʻyobga chiqarishda nafaqat shu mintaqaning oʻziga sarmoyalarni jalb qilish, balki sohaning yangi yoʻnalishlarini rivojlantirish natijasida aholi bandligi oshadi.

Qisqacha xulosalar

Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish - bu murakkab va uzoq vaqt davom etadigan jarayon boʻlib, hududlar, korxonalar va tashkilotlarning, yuzlab mutaxassislarni oʻziga qamrab oladi. Innovatsion iqtisodiyot- bu bilimlarga asoslangan iqtisodiyotdir. Iqtisodiyotni bilimlarga asoslanishi universitetlarda texnika va texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashga asosiy eʼtibor qaratilishini talab etadi. Jahon tajribasi shuni koʻrsatmoqdaki, har tomonlama rivojlangan innovatsion tizimga ega mamlakatlardagina innovatsion jarayonlari samarali amalga oshirilib, innovatsion mahsulotlar tijoratlashtirilmoqda. Misol tariqasida olib qarasak, Yevropa patent idorasi tomonidan berilgan barcha xalqaro patentlarning 85 foizini universitetlar va firmalar hamkorligida amalga oshirilgan patentlar tashkil etadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalarning 55 foizidan ortigʻi biznes sektori mablagʻlari va 34 foizdan kam esa davlat mablagʻlari hisobidan moliyalashtiriladi. Bunda davlat mablagʻlaridan eng kam hajmda moliyalashtirish

bo'yicha ketma-ket ravishda Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya lider hisoblanadi, ulardan keyingi o'rinlarda Yaponiya va AQSH turadi.

Mamlakatimiz rivoji odamlarning daromadlari ortishi bilan aholi turmush darajasi yuksalib bormoqda. Barcha hududlarda maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari rivojlanmoqda, yangi kichik korxonalar tashkil etilmoqda, aholi uchun zamonaviy uy-joylar ko'paymoqda. Tadqiqotlarga qaraganda, yurtimizdagi oilalarning 94 foizi xolodilniklar, 84 foizi turli oshxona elektr jihozlariga, 63 foizi kir yuvish mashinalari, yarmidan ko'pi kompyuter, changyutgich, mikroto'lqinli pechlarga ega, uchdan bir qismi konditsionerlardan foydalanmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Innovatsiya va innovatsion siyosatning mohiyati nimalardan iborat?
2. Innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sishga ta'siri nimalarda deb o'ylaysiz ?
3. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotning mazmuni nima ?
4. Milliy innovatsion tizimning mazmuni va uning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni qanday?
5. Ilmiy va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari nimalardan iborat?
6. Mamlakatimizda olib borilayotgan yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish sohasidagi islohotlardan nimalarni bilasiz?

13-BOB. HUDUDLARNI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISH SIYOSATI VA MAHALLIY BUDJETLARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASH

13.1. Hududlarni kompleks rivojlantirish va ular o'rtasidagi tafovutni kamaytirish yo'nalishlari

Istiqbolda O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning maqsadli ko'rsatkichlari mamlakat mintaqalarining rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Avvalambor, yetarli darajada rivojlanmagan mintaqalar iqtisodiyotini jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalararo ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi farqni bosqichma-bosqich qisqartirishni ta'minlash rivojlantirish strategiyasining asosiy maqsadlaridan biridir. Dasturlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va tahlil qilish natijalari iqtisodiyot va uning alohida sektorlarini rivojlantirishning bir qator maqsadli ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini berdi. Maqsadli ko'rsatkichlar yalpi ichki mahsulotning o'sishi, (yiliga o'rtacha 7-8%), unda sanoatning ulushini oshirish, xizmatlar sohasining ulushini 55%ga, kichik biznesning ulushini 60% ga yetkazish, har yili bir millionga yaqin yangi ish joylarini tashkil qilishdan iborat bo'lishi kerak.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiyotda xususiy sektorning roli va ahamiyatini oshirish, kapital qurilish, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar, shuningdek, ishlab chiqaruvchilarga moddiy-texnika mablag'laridan foydalanishlari uchun qulay sharoitlar yaratilishi va fiskal o'zgarishlarni muvofiqlashtirilishi YaIMning o'sish tendensiyasini saqlashni ta'minlaydi. Mamlakat miqyosida iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi YaIM bo'lsa, hudud miqyosida esa bu ko'rsatkich YaHM hisoblanadi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, ular o'rtasida muayyan farq mavjud:

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – bu muayyan davr mobaynida, odatda, bir yil mobaynida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymati hisoblanadi.

Yalpi hududiy mahsulot (YaHM) esa bir yil davomida muayyan ma'muriy-hududiy birlikda, masalan, viloyatda ishlab chiqarilgan mahsulot va hizmatlarning bozor bahosidagi qiymati hisoblanadi.

Ular o'rtasidagi tafovut - YaIM mintaqalar bo'yicha hosil bo'lgan, taqsimlanmagan qismidan iborat bo'lib, ushbu tafovut respublika darajasida undiriladigan ayrim bilvosita soliqlar, boj to'lovlari hamda markazlashtiriladigan eksport hisobiga hosil bo'ladi.

Respublikamizda barqaror iqtisodiy o'sishning ta'minlanishida hududlarning roli beqiyosdir. So'ngi yillarda respublikamizning barcha hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi tarkibiy o'zgarishlar kompleks tarzda amalga oshirilmoqda.

Hududlarni kompleks rivojlantirish - bu sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmatlar kabi iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini muvozanatli va mutanosib rivojlanishini ta'minlash va ushbu jarayonda ijtimoiy va ekologik muammolarni iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan uyg'unlashgan holda yechib borish, bunda barcha hududlar o'rtasidagi ijtimoiy va iqtisodiy tafovutlarini qisqartirib borishni nazarda tutadi. Yuqoridagi ijtimoiy- iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish uchun raqobatdoshlik muhitini yaratish muhim omil hisoblanadi.

Shunga ko'ra, **Raqobatdoshlik** – bu rivojlanish darajasi bo'lib, unga ko'ra mintaqa o'zining tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan, raqobat ustunliklari va institutsional imkoniyatlaridan samarali foydalanishi hisobiga aholi turmush darajasi va sifatining barqaror o'sib borishini ta'minlaydi. Barchaga ma'lumki, hududlar birdek tabiiy resurslar, ishlab chiqarish salohiyati, mehnat resurslari, infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlanmagan. Bu esa tabiiy ravishda mamlakat mintaqalari o'rtasida iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishda tafovutlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Mazkur farqlanishning kuchayib borishi esa ijtimoiy tarangliklar, iqtisodiy nomutanosibliklarga olib keladi. Shuning uchun hududlar raqobatdoshligini oshirish va nomutanosibliklarini kamaytirish, ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni bartaraf etish uchun quyidagi omillar asosiy rol o'ynaydi:

- mintaqalarining nisbiy ustunliklari va o‘shish nuqtalarini aniqlash asosida me‘yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish;
- ishbilarmonlik muhitini yaxshilash;
- raqobat ustunliklarini yaratish;
- innovatsion-investitsion faollikni ta‘minlash;
- ta‘lim va boshqaruv sifatini oshirish;
- nomoddiy salohiyatini samarali foydalanish;
- inson kapitalini oshirish;
- yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rag‘batlantirish.

Hududiy dasturlar – bu davlat ishtirokida yoki uning tashabbusi bilan amalga oshiriladigan, tanlangan hududda muayyan ijtimoiy-iqtisodiy vazifani hal etishga qaratilgan tashkiliy-xo‘jalik tadbirlari va loyihalarni o‘z ichiga oluvchi hujjat hisoblanadi. Odatda, hududiy dasturlarda ularni bajarishga mas‘ul ijrochilar, ya‘ni davlat va xo‘jalik faoliyatini yurituvchi tashkilotlar, moliyalashtirish manbalari, amalga oshirish muddatlari aniq belgilab qo‘yiladi.

Hududiy dasturlarga bo‘lgan e‘tibor va ehtiyojning oshib borishi, birinchi navbatda , ularning qo‘llash osonligi va yuqori samaradorligi bilan bog‘liq. Dasturlar moddiy va moliyaviy resurslar cheklangan sharoitda ularni mintaq va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor sohalariga yo‘naltirishni ta‘minlash, muayyan hududlarni alohida rivojlantirish orqali boshqa hududlarning rivojiga turtki beradigan multiplikativ samara yaratish, hududlar iqtisodiyotining ayrim sohalarini investitsion loyihalar vositasida rivojlantirish kabi vazifalarni hal etishda deyarli muqobilsiz instrument hisoblanadi .

Mustaqillik yillarida respublikamizda hududiy dasturlarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish bo‘yicha yetarlicha tajriba to‘plandi. Amalga oshirilgan va hozirda amalda bo‘lgan dasturlar ,asosan, quyidagi maqsad va vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- mintaqalar iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor vazifalarni amalga oshirishni ta‘minlash;

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni darajasi bo'yicha mintaqalararo differensiyalashuvining o'ta chuqurlashib ketishini oldini olish;

- ob'ektiv iqtisodiy, tabiiy-geografik va boshqa omillar oqibatida ijtimoiy rivojlanishning maqsadga muvofiq darajasini ta'minlay olmaydigan hududlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

- iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini ustuvor ravishda rivojlantirishga turtki berish, shu jumladan, ko'p mehnat talab qiladigan va mos ravishda ko'plab yangi ish o'rinlari yaratishga omil bo'ladigan ishlab chiqarish sohalarini alohida qo'llab-quvvatlash;

- hududlarga kiritilayotgan davlat investitsiyalarini samaradorligini oshirishi va milliy manfaatlarga mosligini ta'minlash;

-o'ziga xos maqomga ega bo'lgan hududlarni rivojlanishini tartibga solish va boshqarish mexanizmini takomillashtirish va h.k.

Xulosa qilib aytganda, viloyatning barcha hudularidagi foydalanilmagan zahiralarni ishga solish, ularning nisbiy ustunliklari asosida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, raqobat ustunliklarini yaratish, inson kapitalidan samarali foydalanish, ijtimoiy muammolarni hal qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish kabi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish darkor.

13.2. Mahalliy budjetlarni balanslashtirish usullari va ularni hududlar rivojlanishdagi o'rni

Mamlakat hududlarining resurs salohiyati bir xil emasligi, aholi zichligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanishi darajalaridagi farqlar tufayli aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM, sanoat mahsuloti, pullik xizmatlar, pullik daromadlar kabi ko'rsatkichlar hududlararo farq qiladi. Bu farqlarning chuqurlashuvi, o'z navbatida, milliy iqtisodiyot samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, shunday ham rivojlanish darajasi past hududlardan kapital qochishi holatlari ro'y berishi mumkin. Bu esa turli hududlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajalarida mavjud bo'lgan farqni yanada chuqurlashtiradi.

Davlat budjet-soliq va pul-kredit siyosati vositalaridan foydalangan holda iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasidagi hududiy tengsizlik darajasini yumshatish uchun resurslarni qayta taqsimlaydi. Resurslarga boy, sanoati rivojlangan hududlarning davlat budjeti daromadlaridagi ulushi yuqori bo'lgani holda, budjet mablag'lari hududlar o'rtasida ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda, kam rivojlangan hududlar rivojlanishi darajasini jadallashtirish maqsadlarini ko'zlab taqsimlanadi.

Markazlashgan budjetga kelib tushadigan umumdavlat soliqlarining hududlar ixtiyorida qoldiriladigan ulushini ko'paytirish, ayrim hududlarga kiritiladigan investitsiyalar hisobiga ishlaydigan korxonalariga soliq imtiyozlarini berish, ularni imtiyozli kreditlar bilan ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish davlat hududiy iqtisodiy siyosatining muhim elementlaridan biridir.

Mahalliy budjetlarning hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati juda katta hisoblanadi. Chunki hudud o'zining belgilangan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini bajarishda markazlashgan budjetdan ajratiladigan mablag'lardan tashqari, asosan, mahalliy budjet mablag'lariga tayanadi. Mahalliy budjetlar orqali xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport muassalarini, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlarini, kam ta'minlangan oilalarga beriladigan nafaqalar moliyalashtirilib boriladi. Boshqaruvning iqtisodiy usullari tizimida mahalliy budjetlar alohida olingan hududning kompleks rivojlanishini ta'minlashda, eng maqbul hududiy qayta ishlab chiqarish nisbatlarini o'rnatishda va aholi turmush darajasini yaxshilashda faol ro'l o'ynaydilar.

Yuqorida aytib o'tilganidek, mahalliy budjetlar davlat hokimiyati organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy masalalarini hal etishda foydalaniladi. Boshqaruvning iqtisodiy vositasi sifatida ular:

Birinchidan, hududiy ishlab chiqarishning barcha tomonlariga tavsif berishning keng miqyosi;

Ikkinchidan, mazkur iqtisodiy kategoriyaning qayta taqsimlovchilik xususiyati sababli ta'sir etishning yuqori darajasi tarzida namoyon bo'ladi.

Boshqaruv budjet usullari tizimining ma'lum bir vaqt emas, balki mahalliy boshqaruv organlarini rivojlantirish maqsadlari va masalalarining o'zgarib turishiga

muvofiq dastaklar tizimi orqali doimiy ravishda shakllantirib borilishidan kelib chiqadigan egiluvchanlik xususiyati bilan koʻzga tashlanadi.

Shu oʻrinda taʼkidlab oʻtsak, mahalliy budjetlarni shakllantirishning qonuniy asoslari boʻlib “ Budjet tizimi toʻgʻrisida”gi qonun, Oʻzbekiston Respublikasi “budjet kodeksi” Oʻzbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy koʻrsatkichlar prognozi va davlat budjeti parametrlari toʻgʻrisidagi qarorlari hamda budjet toʻgʻrisidagi qonunosti hujjatlari hisoblanadi.

Mahalliy budjetlar, asosan, mahalliy soliqlar va yigʻimlar orqali shakllantiriladi.

Mahalliy soliqlarga esa quyidagilar kiradi:

- mol-mulk soligʻi;
- yer soligʻi;
- transport vositalariga benzin, dizel yoqilgʻisi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni koʻrsatish huquqi uchun yigʻim;
- yagona soliq.

Yuqoridagi mahalliy soliq va yigʻimlar mahalliy budjet daromadlari sifatida qaraladi hamda mahalliy budjet smetasida daromad sifatida aks etadi. Mahalliy budjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borilayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi hisoblanadi. Shuning uchun qariyb aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining 100% mahalliy budjetlar tomonidan moliyalashtiriladi, yaʼni mahalliy budjet smetasining xarajatlar qismi, asosan, ijtimoiy himoya uchun qilingan xarajatlar hisoblanadi. Jami ijtimoiy soha xarajatlarining qariyb 80% mahalliy budjetlar orqali moliyalashtiriladi.

Mahalliy budjetlar umumdavlat iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini amalga oshirishda, birinchi navbatda, davlat mablagʻlarini taqsimlash va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Budjetlarni balanslashtirish budjetlar oʻrtasida daromad manbasinig qonun bilan birlashtirilgan tarzda taqsimlanishi orqali, yaʼni davlat budjeti daromadlarini taqsimlash tartibi, hududiy bujetlarga minimal hajmda zarur boʻlgan daromadlar darajasini

ta'minlash uchun amalga oshiriladi. Budjetlarni balanslashtirishning to'rtta usuli mavjud:

A) budjet daromadlarining tartibga soluvchi manbalarini belgilash va taqsimlash;

B) budjet mablag'larini o'zini taqsimlash;

V) quyi budjetlarga yuqori darajadagi budjetlar mablag'laridan beg'araz yordam ko'rsatish (dotatsiya, subvensiya, transfertlar va subsidiyalar);

G) bir budjet mablag'laridan boshqa budjetlarga ajratiladigan ssudalar.

Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida mahalliy budjet mablag'larini ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, unda bu hudud shunchalik darajada o'z oldiga qo'ygan vazifalarini bajarishda ko'p salohiyatga ega hisoblanadi. Mamlakat hududlarining o'z mahalliy budjet mablag'laridan foydalanish darajasining yuqoriligi respublika darajasidagi dasturlarga ajratiladigan mablag'larning ko'payishiga olib keladi va ularni amalga oshirishni osonlashtiradi. Shuning uchun mahalliy byudjetlarni daromad bazasini oshirish, subvensiya olishini qisqatirishga qaratilgan dastur ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- sanoat ob'ektlarini ishga tushirish,
- bankrot korxonalarini sog'lomlashtirish ishlarini amalga oshirish,
- yangi kichik biznes subektlarini ishga tushirish,
- amaldagi korhonalarga imtiyozlar berishni qayta ko'rib chiqish orqali ularning sonini kamaytirish,

- yuqori budjetdan beriladigan daromadlar mexanizmini shakllantirish va boshqalar.

Shu bilan birga, iqtisodiyotning quyidagi tarmoqlarini rivojlantirish mahalliy byudjetlarning o'z daromad manbalarini oshirishga to'g'ridan- to'g'ri ta'sir ko'rsatadi:

- sanoat ishlab chiqarish,
- qishloq ho'jaligiga ixtisoslashgan hududlarda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga yangi texnologiyalarini jalb etish,
- xizmatlar sohasini rivojlantirish va h.k.

13.3. Hududlarda ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash omillari

Bugungi kunda mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda ish muhitini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar faol amalga oshirilmoqda.

Shunga ko'ra, mintaqa yoki hududlarda ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilovchi omillarga quyidagilar kiradi:

- mavjud qonunchilik bazasining takomillashganligi,
- boshqaruvning sifati, ma'muriy to'siqlarning kamligi,
- soliq tizimining maqbulligi,
- transport va aloqaning rivojlanganligi,
- iqtisodiyotning ochiqligi,
- mintaqa nufuzi (imidji) yuqoriligi,
- bank-moliya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarining yuqoriligi va boshqalar.

Ishlab chiqarish quvvatlarini hududlarda oqilona joylashtirishning asosiy omillari quyidagilardan iborat:

- Ishlab chiqarishni hududlarda joylashtirishda homashyo resurslarining joylashganligi;
- iste'mol bozorlarining yaqinligi;
- mahsulotlarni iste'molchilaraga etkazib berish va homashyo resurslarini olib kelishda transportning qulayligi;
- elektr energiyasi, gaz va suv kabi manbalardan foydalanish imkoniyati, aloqaning rivojlanganligi;
- tashqi bozorlarga chiqishning imkoniyatlari, arzon va malakali ishchi kuchidan foydalanish imkoniyatlari kabi omillarni hisobga olish darkor.

Hududlarni rivojlantirishga yo'naltirilayotgan investitsiyalarning muhim manbalarini quyidagilardan iborat:

Ichki manbalar:

- tijorat banklari kreditlari;

- korxonalar va aholining o'z mablag'lari (ustav kapitali, amortizatsiya ajratmalari, sof foydasi);

- mahalliy byudjet va turli fondlar mablag'i.

tashqi manbalar:

- xalqaro moliya institutlari;

- chet el banklari kreditlari;

- davlat budjeti mablag'lari.

Qisqacha xulosalar

Yetarli darajada rivojlanmagan mintaqalar iqtisodiyotini jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalararo ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi farqni bosqichma-bosqich qisqartirishni ta'minlash rivojlantirish strategiyasining asosiy maqsadlaridan biridir.

YaIM va YaHM o'rtasidagi tafovut - YaIM mintaqalar bo'yicha hosil bo'lgan, taqsimlanmagan qismidan iborat bo'lib, respublika darajasida undiriladigan ayrim bilvosita soliqlar, boj to'lovlari hamda markazlashtiriladigan eksport hisobiga hosil bo'ladi.

Mahalliy budjetlarning hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati juda katta hisoblanadi. Chunki hudud o'zining belgilangan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini bajarishda markazlashgan budjetdan ajratiladigan mablag'lardan tashqari, asosan, mahalliy budjet mablag'lariga tayanadi. Jami ijtimoiy soha xarajatlarining qariyb 80% mahalliy budjetlar orqali moliyalashtiriladi. Mahalliy budjetlar orqali xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport muassalarini, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlarini, kam ta'minlangan oilalarga beriladigan nafaqalar moliyalashtirilib boriladi.

Keyingi yillarda barcha hududlarda sanoat ishlab chiqarishini o'stirishga e'tibor, barcha viloyatlarda sanoat ishlab chiqarishi o'sgani holda tarkibida siljishlar ro'y berishiga sabab bo'ldi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Hududlarni kompleks rivojlantirish deganda nimani tushunasiz va uning hududlar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish yo'nalishlari nimalardan iborat?
2. Mahalliy budjet va uning hudud rivojlanishidagi o'rnini tushuntirib bering.
3. Hududlarda aholi bandligini ta'minlash masalalari nimalardan iborat?
4. Hududlarda investitsiyalarning o'rni va uning mamlakat rivojlanishga ta'sirini izohlab bering.
5. Hududlarda investitsiya va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash omillari nimalardan iborat deb o'ylaysiz?

14-BOB. VALYUTA BOZORINI TARTIBGA SOLISH VA VALYUTA SIYOSATI

14.1. Valyuta kursining mohiyati

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Valyuta kursiga oid ilk nazariyalardan biri valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi hisoblanadi va ushbu nazariya angliyalik iqtisodchilar D. Yum va D. Rikardolarning nazariy qarashlariga asoslanadi. D.Rikardoning fikriga ko‘ra, savdo balansining defitsiti funt sterling qiymatining pasayishiga olib keldi, valyutalarning xarid qobiliyati ularning muomaladagi miqdorining nisbati bilan belgilanadi⁶⁰.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asosiy qoidasi shundan iboratki, valyuta kursi ikki mamlakat valyutasining nisbiy qiymati bilan belgilanadi, o‘z navbatida, valyutalarning o‘zaro nisbiy qiymati esa, baholar darajasiga bog‘liqdir.

Shunisi xarakterliki, mazkur nazariyaga ko‘ra, tovarlar va xizmatlarning bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asoschilari to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini ta‘minlash imkonini beradigan mo‘‘tadil kursni aniqlash g‘oyasini ilgari suradilar. Shu sababli, ular, to‘lov balansini avtomatik tarzda o‘z-o‘zidan tartibga solinishiga ishonadilar.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi ilmiy jihatdan birinchi marta shved iqtisodchisi G. Kassel tomonidan 1918 yilda asoslab berildi. Uning fikriga ko‘ra, mo‘‘tadil savdo sharoitida shunday valyuta kursi shakllanadiki, bu kurs tegishli valyutalarning xarid qobiliyatini o‘zida aks ettiradi⁶¹.

G. Kasselning fikridan aniq ko‘rinib turibdiki, valyuta kursining shakllanishi bevosita valyutalarning xarid qobiliyati bilan bog‘liq va bunda asosiy e‘tibor miqdoriylikka qaratiladi.

⁶⁰ Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.

⁶¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasida valyuta kursining shakllanishiga ta'sir qiluvchi ob'ektiv omillar va ularga Markaziy bank tomonidan ta'sir etish holatlari e'tiborga olinmagan. Holbuki, hozirgi davrda valyuta kursining shakllanish jarayoniga ta'sir qiluvchi omillar ichida siyosiy omillar, spekulyativ kapitallarning harakati kabi ob'ektiv omillar muhim rol o'ynaydi.

Tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining asoschisi J.M. Keynes hisoblanadi⁶². Ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lib, 1929-1933 yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi hisoblanadi.

Jahon iqtisodiy inqirozi natijasida erkin raqobat va davlatning iqtisodiyotga aralashuviga chek qo'yish g'oyalari ilgari surgan neoklassik maktablarning valyuta kursi xususidagi nazariy qarashlari o'zlarining nobarqarorligini ko'rsatdi. XX asrning 50-60-yillarida keynschilik rivojlangan davlatlarda asosiy iqtisodiy nazariyaga aylandi.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi valyuta kursi xususidagi nazariyalar orasida o'ziga xos o'rin egallaydigan nazariya hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asoschilari bo'lib, neoklassik yo'nalishga mansub bo'lgan iqtisodchilar hisoblanadi. Ular jumlasiga M. Fridmen, F. Maxlup, A. Lindbek, G. Jonson, L. Erxard, G. Girsh, E. Dyurrlarni kiritish mumkin⁶³.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida milliy valyuta almashuv kursining keskin tebranishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida uning kursiga ta'sir etish, shu jumladan, valyuta intervensiyasini o'tkazishning maqsadga muvofiqligi o'z isbotini topdi. Spekulyativ kapitallarning xalqaro miqyosdagi oqimining kattaligi Markaziy banklarni shunga majbur qilmoqda.

Valyuta kursi xususidagi nazariyalardan yana biri belgilangan paritetlar va kurslar nazariyasi hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, valyuta kursining o'zgarishi to'lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi. Chunki, xalqaro bozorlarda baholarning valyuta kurslarining o'zgarishiga bog'liq ravishda

⁶² Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - Economica, 1936. – 230 p.

⁶³Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966.- P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, IMF Occasional Paper - № 36. – Washington: IMF, 1985. – P. 17 – 19.

tebranishiga tashqi savdo etarli darajada reaksiya bermaydi. Importga bo'lgan talabning oshishi xorijiy valyutalarga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Bunda eksport va import muvozanatlashgan sharoitdagi almashuv kursi qisqa muddatli davriy oraliqqa mos keladi. Bu davrda ortiqcha talab miqdoridagi xorijiy valyuta bozorda mavjud bo'lmaydi. Shu sababli, valyutaning bahosi oshadi va vaqtinchalik davriy oraliq xorijiy valyutalar taklifi va milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasidagi ta'sir jarayonida yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi xususidagi zamonaviy nazariyalardan biri sifatida F.Maxlupning "Valyuta kursi nazariyasi" deb nomlangan ilmiy ishini keltirish mumkin⁶⁴.

F. Maxlup valyuta kursiga xorijiy valyutalar taklifining ta'sirini faqatgina tashqi savdo operatsiyalari misolida ko'rib chiqqan. Uning tahlilida valyuta kursiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar hisobga olinmagan.

Taniqli iqtisodchi olim F. Maxlupning fikriga ko'ra, eksport va importning hajmi o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan sharoitda xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishi milliy valyutaning almashuv kursiga ma'lum davriy oraliqdan so'ng ta'sir qiladi. Agar bunday sharoitda importga bo'lgan talab keskin oshsa, u holda, xorijiy valyutalar taklifi bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasidagi bog'liqlik borasida vaqtinchalik davriy oraliq yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi xususidagi asosiy nazariyalardan yana biri "yetakchi valyutalar" nazariyasidir. Ushbu nazariyaning asoschilari bo'lib, AQShlik iqtisodchilar – J. Vilyams, A. Xansen, angliyalik iqtisodchilar – R. Xoutri, F. Grexemlar hisoblanishadi⁶⁵.

Mazkur nazariyaga ko'ra, valyutalar uch guruhga bo'linadi:

1. Yetakchi valyutalar (AQSh dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingi).
2. Qattiq valyutalar (rivojlangan 10 ta davlatning valyutalari).
3. Yumshoq valyutalar (konvertirlanmaydigan valyutalar).

Mazkur qoida XX asrning 80-yillariga qadar amal qildi. Haqiqatdan ham, 1944-yilda tashkil topgan uchinchi jahon valyuta tizimida AQSh dollari va Buyuk

⁶⁴ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 22-82.

⁶⁵ Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. – М.: Госфиниздат, 1958. – 263 с.

Britaniya funt sterlingiga xalqaro zahira valyutalari maqomi berilgan bo'lsada, haqiqatda AQSh dollari xalqaro zahira valyutasiga aylanib qoldi. Ya'ni, amaldagi jahon valyuta tizimining ishtirokchisi bo'lgan boshqa barcha mamlakatlar milliy valyutalarining kursi AQSh dollariga nisbatan belgilanadigan bo'ldi. Bundan tashqari, AQSh dollarining 1934-yildan 1974-yilga qadar qat'iy belgilangan narx bo'yicha (1 unsiya=35 dollar) cheklovlarsiz oltinga almashtirib berilishi va xalqaro miqyosda qat'iy belgilangan valyuta kursi rejimining joriy etilishi AQSh dollariga bo'lgan yuksak ishonchni ta'minladi. Ammo 1976-yilda, oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallangandan so'ng, AQSh dollari kursining tebranishlari kuchaydi, bu esa, dollardan qochish tendensiyasini yuzaga keltirdi. Buning ustiga, evroning muomalaga kiritilishi Evropa valyuta tizimiga a'zo bo'lgan mamlakatlar valyuta siyosatining AQSh hukumati va Federal zahira tizimining (FZT) valyuta siyosatidan mustaqilligini ta'minladi. Shunisi xarakterliki, dunyoning ko'plab mamlakatlari (Xitoy, Rossiya va boshq.) milliy valyutalarining kursini AQSh dollariga emas, balki evroga, Yaponiya ieniga, valyuta savatiga nisbatan aniqlamoqdalar.

J.M.Keyns nazariyasining boshlang'ich tizimi, kichik ochiq iqtisodiyot asoslarini o'zida mujassam etgan, kengaytirilgan IS-LM modeli hisoblanadi. Bu holatda muvozanat tovar va pul bozorida hamda valyuta bozorida ham hisobga olinadi. Ushbu modelning birlamchi variantlari asoschilari Mandell⁶⁶ (1963) va Fleming⁶⁷ (1962) hisoblanishadi. Mandell-Fleming (F-M) modeli asosida, valyuta kursini aniqlashning eng keng tarqalgan yondoshuvlaridan biri, odatiy to'lov balansi modeli hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, sof tebranishlarda valyuta kursi chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif oqimini muvozanatlashtiradi, ya'ni to'lov balansi saldosi nolga teng bo'ladi. Sof suzib yuruvchi valyuta kurslari holatida joriy operatsiyalar balansining har qanday ijobiy saldosi (chet el valyutasi taklifi oqimi) kapital balansi defitsitini aniq qoplashi kerak. Shunday qilib, valyuta kursini J.Keyns nazariyasiga ko'ra modellashtirish joriy va kapital balanslari o'zgarishlari darajasiga

⁶⁶ Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // Quarterly Journal of Economics 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.

⁶⁷ Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. – IMF Staff Paper, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.

qarab aniqlanadi. Valyuta kursini keynscha uslubda aniqlash to'lov balansiga ta'sir etuvchi boshlang'ich va o'zgaruvchi asoslar miqdorining ortishi natijasiga asoslanadi. J.Keynsning ochiq iqtisodiyot modeli doirasida valyuta kursini aniqlash to'lov balansini muvozanatlashtirishga asoslangan valyuta bozoridagi muvozanatni ta'minlash taklifi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, M-F modelida savdo balansi joriy hisob balansiga teng, deb hisoblanadi va shuning uchun ham bu ikki balansdan hohlagan birining ishlatilishi to'g'ri bo'ladi. Savdo balansi, valyuta kursi va milliy emissiyaning funksiyasi hisoblanadi. Savdo balansi valyuta kursiga (milliy valyutaning bir birligini chet el valyutasining bir birligiga nisbati) nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, bunda Marshal-Lerner shartining saqlanishi nazarda tutiladi, ya'ni valyuta kursi oshganda (milliy valyuta kursi pasaysa) savdo balansi yaxshilanadi. Savdo balansi milliy emissiyaga nisbatan manfiy funksiya hisoblanadi. Milliy emissiya ortganda import ham oshadi, deb hisoblanadi. Natijada savdo balansi yomonlashadi. Bunda xorijiy valyutalar emissiyasi darajasi o'zgarmas, deb olinadi.

Kapital harakati balansi foiz stavkasiga nisbatan ijobiy funksiya hisoblanadi, ya'ni aktivlar uchun foydaning o'zgarmas me'yorlari saqlab qolingan sharoitda, milliy qimmatli qog'ozlar daromadlilikini ortishi kapital oqimining kuchayishiga olib keladi. Foiz stavkalari oshganda kapital oqimining darajasi uning egiluvchanligiga ko'ra aniqlanadi.

Valyuta kursi milliy daromadga nisbatan ijobiy, foiz stavkasiga nisbatan salbiy funksiya hisoblanadi, ya'ni kursning ko'tarilishi milliy daromadning o'sishi va foiz stavkasining pasayishi natijasida ro'y beradi. Milliy emissiyaga nisbatan kursning elastiklik darajasi qancha yuqori bo'lsa, Marshal-Lerner shartlarining saqlanish darajasi qanchalik kam bo'lsa, milliy emissiya oshirilganda valyuta kursining oshish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi pasayishiga nisbatan valyuta kursining tushishi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitallar oqimi darajasi shunchalik yuqori va joriy operatsiyalar muvozanati yaxshilanishiga valyuta real kursi o'sishining ta'siri shunchalik kam bo'ladi. Bu esa valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, milliy emissiyaning ko'payishi milliy valyutaning kadorsizlanishiga olib keladi, natijada mamlakatda milliy valyutaning qadorsizlanishiga chek qo'yish maqsadida kreditlarning foiz stavkalarini oshirishga to'g'ri keladi.

J.Keyns valyuta kursi nazariyasining izohi juda oddiy hamda real voqelikdan uzoqdir va o'z oldiga valyuta kursi nazariyasi mohiyatini tushuntirishni osonlashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Uning istiqbolda rivojlanishi kamchiliklarni aniqlashga bog'liqdir, ya'ni to'lov balansiga izoh beruvchi u yoki bu o'zgarishlarni hisobga olgan holda, kurs siyosatining etarlicha samarali amalga oshirilmayotganligidan dalolat beradi.

J.Keyns nazariyasi cheklovlaridan biri bu milliy daromadning to'lov balansiga ta'sir etishidir. Boshlang'ich modelda milliy daromad faqatgina savdo balansiga ta'sir etadi. Haqiqatda esa milliy daromadning o'sishi kapital harakati balansiga ham ta'sir etadi. Bunday sharoitda kapital harakati funksiyasini kengaytirish lozim.

To'lov balansi muvozanati egri chizig'i musbat egilishga ega bo'lganda muvozanatga erishish uchun foiz stavkalarining o'sishini, milliy daromadning oshishini ta'minlash lozim.

Demak, kapital harakati oqimining o'sishi faqatgina milliy foiz stavkalari o'sganda emas, balki milliy daromad o'sganda ham vujudga keladi. Ushbu holatni izohlashda quyidagi yondoshuvlardan foydalaniladi:

- portfelli balans nazariyasi nuqtai-nazariga ko'ra izohlash;
- nisbatan oddiylashtirilgan yondoshuv: iqtisodiy faollikni kengaytirishga olib keluvchi milliy daromadning ko'payishi kapital oqimiga ijobiy ta'sir etadi.

Ikkinchi holatda biz milliy daromadni to'lov balansiga bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil ta'sirini ko'rishimiz mumkin: bir tomondan savdo balansiga an'anaviy salbiy ta'sir (M-F modelidagi kabi), boshqa tomondan – emissiyani oshirish ehtimoliga ko'ra kapital oqimiga ta'sir etish. Agar oxirgi natija ustunlik qilsa, masalan, milliy emissiyaga nisbatan importning elastikligi yuqori bo'lsa va foiz stavkalari tushib ketganda to'lov balansi muvozanatini tiklash uchun milliy

emissiyani ko'paytirish talab qilinsa u holda to'lov balansi muvozanati egri chizig'i M-F modelidan farqli o'laroq manfiy egilishga ega bo'ladi.

Agar daromadning kapital oqimiga ta'siri natijasi ustunlik qiladi, deb faraz qilinsa, unda milliy daromadning oshishida M-F modelidagi kabi valyuta qadrsizlanishi emas, balki uni ushlab turish holati kuzatiladi. Shunday qilib, valyuta bozorida muvozanat bo'lishi uchun milliy daromadning o'sishi foiz stavkalarining tushishi hisobiga qoplanishi kerak. Bu esa milliy valyuta kursining pasayishini faollashtiradi va to'lov balansi muvozanatini tiklaydi.

Xulosa qilish mumkinki, M-F modelining bu o'zgarishida J.M.Keyns nazariyasining asosiy xulosalaridan biri, ya'ni pulga bo'lgan talab milliy daromadning ijobiy funksiyasi ekanligi tasdiqlanadi.

M-F modelining navbatdagi kamchiliklaridan biri - bu qisqa muddatli davrda ish haqi va narxlarning o'zgarishligi farazidir. O'rta muddatli tahlil olib borish uchun ish haqi va narxlarni tenglashtirish asoslarini joriy etish lozim bo'ladi. Yangi modelda yuqorida ko'rsatilgan uch bozordan tashqari mehnat bozori ham ishtirok etadi. Valyuta bozori muvozanati tenglamasi, avvalo, real valyuta kursi va milliy emissiya darajasi bilan aniqlangan joriy operatsiyalar funksiyasidan farq qiladi. Pulga bo'lgan talab tenglamasi pulga bo'lgan real talab tushunchasini kiritilishi bilan o'zgaradi, ya'ni pulga bo'lgan yalpi talab narxlar darajasiga mutanosibdir.

Ish haqi to'lovlari 1 ga teng darajada indeksatsiya qilinganda emissiya darajasi faqatgina real valyuta kursiga qarab aniqlanadi. Shunga muvofiq, agar real valyuta kursi oshsa, ya'ni real devalvatsiya yuz bersa, unda emissiya pasayishi kerak. Emissiya real valyuta kursiga nisbatan manfiy funksiyadir.

Yuqorida amalga oshirilgan tahlil natijalariga asoslangan holda xulosa qilish mumkinki, nominal valyuta kursi o'zgarishi sharoitida real valyuta kursining o'zgarishi milliy narxlarning o'zgarish tezligi darajasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni nominal devalvatsiya har doim ham real devalvatsiyaga olib kelmaydi. Masalan, milliy valyuta kursining o'sish darajasi ichki narxlar o'sish darajasidan yuqori bo'lsa, unda real valyuta kursi pasayadi, ya'ni milliy valyutada ifodalangan import tovarlar narxi milliy tovarlar narxlariga nisbatan oshadi. Ichki narxlarni istiqbolda

tenglashtirish (iste'mol va indeksatsiya darajasi 1 ga teng) import tovarlarning yalpi iste'mol mahsulotlari hajmidagi hissasiga bog'liq ravishda import va milliy tovar narxlari o'rtasidagi o'zgarishlar davrida sodir bo'ladi. Agar valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atidan past bo'lsa, unda import tovarlarining narxlari milliy tovarlarning narxlariga nisbatan kamayadi, shunga muvofiq, nominal devalvatsiya bo'lishiga qaramasdan real devalvatsiya sodir bo'lmaydi. Va nihoyat, agar nominal valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atiga teng bo'lsa, unda real valyuta kursi o'zgarmaydi.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kursi xususidagi nazariyalarning qoidalarini qiyosiy tahlil qilish natijasida shakllantirilgan ilmiy xulosalardan milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirishda foydalanish mumkin. Jumladan, F.Maxlupning import kvotalari mavjud bo'lgan sharoitda mamlakat eksportiga xorijiy talabning elastikligi xususidagi xulosasi respublikamiz amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, J.M. Keynsning tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining valyuta kursi rejimlaridan foydalanish xususidagi qoidalari to'lov balansini muvozanatlashtirish muammosi mavjud bo'lgan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar hisoblanadi. Lekin, shu bilan birga, valyuta kursining ayrim qoidalari amaliyotda o'zining yashovchanligini ko'rsata olmadi. Jumladan, suzib yuruvchi valyuta kursi nazariyasining "suzib yuruvchi kurslardan foydalanish to'lov balansini avtomatik tarzda muvozanatlashtirish imkonini beradi" degan qoidasi amaliyotda o'zini oqlamadi.

14.2. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari

Milliy valyuta tizimi – bu alohida olingan bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Davlat shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlari davlat tomonidan tashkil etiladi.

Huquqiy shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish maqsadida oʻrnatilgan qoidalarga rioya qilish va ularni bajarish valyuta munosabatlari ishtirokchilari uchun majburiydir.

Milliy valyuta tizimi mintaqaviy va jahon valyuta tizimlarining yuzaga kelishi uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

1. Milliy valyuta.

Har qanday mamlakat milliy valyuta tizimining dastlabki elementi boʻlib, uning milliy valyutasi hisoblanadi (Oʻzbekistonda soʻm, AQShda –dollar, Rossiyada – rubl va hokazo).

2. Milliy valyutaning almashinish sharti.

Har qanday milliy valyuta almashinish shartiga koʻra, quyidagi uch turdan biriga kiradi:

- toʻliq almashinadigan valyuta;
- qisman almashinadigan valyuta;
- umuman almashinmaydigan valyuta.

3. Milliy valyuta kursining rejimi.

Valyuta kursining uch asosiy rejimi boʻlib, ular quyidagilardan iborat:

- erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi;
- qatʼiy belgilangan valyuta kursi rejimi;
- boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi.

4. Milliy valyutaning pariteti.

Milliy valyutaning pariteti deganda milliy valyuta qiymatining xorijiy valyuta qiymatiga nisbatiga aytiladi.

Hozirgi davrda milliy valyutaning pariteti uning xarid qobiliyatini xorijiy valyutaning xarid qobiliyati bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Milliy valyutaning kursi valyuta bozorida talab va taklifga qarab aniqlanadi. Ammo paritetni hisoblash nima uchun kerak?

Valyuta paritetini hisoblash milliy valyutaning kursi bilan uning xarid qobiliyati oʻrtasidagi farqning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun

kerak. Agar valyuta pariteti bilan valyuta kursi o'rtasida farq yuzaga kelib, ushbu holat milliy valyutaning kursini sun'iy ravishda yuqori bo'lishiga olib kelgan bo'lsa, ushbu holat mamlakatda xorijiy valyutaga bo'lgan qiziqishni kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bu fanda "fetishizm" deb ataladi. Fetishizm oqibatida bahosi yuqori bo'lgan va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni (uy-joy, avtomashina va boshq.) xorijiy valyutaga oldi-sotdi qilish yuzaga keladi. Mazkur farqni yo'q qilish uchun, odatda, Markaziy bank milliy valyutani devalvatsiya qilishga majbur bo'ladi.

5. Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi.

Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi deganda uning xorijiy valyutadagi majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyatiga aytiladi.

XVF ekspertlari tomonidan mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligini aniqlash bo'yicha bir nechta uslublar taklif etilgan. Ulardan ikkitasi xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladi.

$$\mathbf{XVTQ = (OVZ/YTI) \times 100\% \text{ (1)}}$$

Bunda:

XVTQ – xalqaro valyutaviy to'lovga qobillik;

OVZ- oltin-valyuta zahiralari;

YTI – bir yillik tovar importi.

Agar ushbu ko'rsatkich 50 foizni tashkil qilsa va undan yuqori bo'lsa mazkur mamlakat xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

Ikkinchi uslubga ko'ra, agar mamlakat 3 oylik tovarlar importini qoplashga etadigan oltin-valyuta zahirasi ega bo'lsa, xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

6. Mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki yo'qligi.

Bunda to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limi bo'yicha va kapitallarning harakati bilan bog'liq bo'lgan valyuta operatsiyalari bo'yicha valyutaviy cheklavlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi ko'zda tutiladi.

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O‘zbekiston Respublikasida oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud. Shu sababli, milliy oltin bozori mavjud emas.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

Odatda, Markaziy bank tomonidan xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi belgilab beriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir.

Ushbu Qonunning 18-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi hududida barcha hisob-kitoblar va to‘lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

Mazkur Qonunning 20-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat Bojxona qo‘mitasi O‘zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, valyuta munosabatlarining yig‘indisi sifatida maydonga chiqmaydi, balki ushbu munosabatlarning faqat qonunchilik aktlari bilan tashkil etilish tartibini belgilaydi.

Yuqorida zikr etilgan elementlar yig‘indisi, xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob munosabatlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan belgilanadigan valyuta mexanizmidir.

Milliy valyuta tizimining qonunchilik asosida belgilanadigan elementlariga quyidagilar kiradi:

14.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi milliy valyuta tizimining strukturaviy elementlari⁶⁸

Tizim elementlari	Milliy valyuta tizimi
Milliy valyuta	So‘m
O‘zaro ayirboshlash shartlari	Mamlakat ichkarisidagi cheklangan konvertatsiya

⁶⁸ Tojiyev R.R. “Monetar siyosat”. T.: TDIU, 2007y. 45-b

Valyuta paritetlarining unifikatsiyalangan rejimi	De-yure-mavjud emas. De-fakto-soʻmning AQSH dollariga boʻlgan kursi.
Valyuta kursi rejimi	Boshqariladigan valyuta kursi
Xalqaro valyuta likvidliklari	OʻzRMBning oltin-valyuta zahiralari va XVFDagi zahira ulushi. Chet el banklaridagi boshqa auvarlar
Xalqaro kreditlashning asosiy unifikatsiyalangan shakli	XVF toʻgʻrisidagi shartnomaning ratifikatsiyasi
Xalqaro hisob-kitoblarning asosiy unifikatsiyalangan shakli	Xalqaro Savdo Palatasining 1930-1932 yillarda imzolangan “Xalqaro akkreditivlar toʻgʻrisida” gi, “Inkasso toʻgʻrisida”gi va “Chek muomalasi toʻgʻrisida”gi umumlashtirilgan qoidalarini ratifikatsiya qilgan.
Milliy valyuta va oltin bozori rejimi	Oʻzbekiston Respublikasida valyuta birjasi, birjadan tashqari va banklararo valyuta bozori faoliyat koʻrsatadi. Oltin bozori mavjud emas.
Valyutani tartibga solish va nazorat qilish organlari	Qonunchilikka koʻra: Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. Valyuta siyosatini yuritishga koʻra: Prezident, hukumat, Oliy majlis qoshidagi Hisob palatasi, Normativ boshqaruv va nazorat: Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat bojxona qoʻmitasi, Davlat soliq qoʻmitasi.

Valyuta siyosati huquqiy jihatdan valyutaviy qonunlar asosida tartibga solinadi. Huquqiy darajadagi cheklovlarning oʻrnatilishi, ichki va xalqaro hisob-kitoblarda valyuta qimmatliklari bilan boʻladigan moliyaviy munosabatlarni tartibga solish, mamlakatlararo valyutaviy kelishuvlar “Xalqaro Valyuta Fondi” (XVF) Nizomining oʻzgarishi bilan yangi jahon valyuta tizimini ustunini aniqlab beradi.⁶⁹

14.3. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

⁶⁹ Tojiyev R.R. “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari”. Toshkent “Adabiyot jamgʻarmasi” 2006y. 18-bet

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygani sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi - mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, jahon valyuta tizimi - bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarining yig'indisidir.

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi. Valyuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu, amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valyuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Evropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiya valyutalarini kiritish mumkin.

Bozordagi talab va taklif ta'siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o'zgarib turadi. Davlat valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. Zahiralaridan foydalanish. Valyuta kursini mustahkamlashning ko'proq qo'llaniladigan usuli - rasmiy zahiralar bilan bozorda manipulyasiya qilish hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, valyuta zahirolari alohida mamlakatlar ixtiyoridagi chet mamlakatlar valyutalarining zahirasidir (Masalan, AQSH dollari, EVRO va h.k.).

2. Savdo siyosati. Valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSH dollarining yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli

darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan, import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valyuta taklifini ko'paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. Valyuta nazorati. Boshqa muqobil variant valyuta nazorati hisoblanadi. Valyuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin, hukumat o'z navbatida chet el valyutasining bu zahirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valyuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo'lmagan valyuta resurslari ustidan valyuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarni kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. Ichki makroiqtisodiy tartibga solish. Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining etishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki, import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, bu o'sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valyutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

Valyuta bozori deganda valyutalarni oldi-sotdiq qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlarga aytiladi.

Valyuta bozorining 3 turi mavjud:

1. Milliy valyuta bozori.
2. Mintaqaviy valyuta bozori.
3. Jahon valyuta bozori.

Milliy valyuta bozori 2 qismdan iborat bo'ladi:

1. Valyuta birjasi
2. Birjadan tashqari valyuta bozori.

O'zbekiston Respublikasining Valyuta birjasi respublikamizda birja bozori hisoblanadi.

Milliy valyutamiz-so'mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida aniqlanadi.

Respublikamizda so'mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O'RVBga a'zo bo'lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSh dollarini sotib olish maqsadida so'mda berilgan buyurtmalar; b) AQSh dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to'xtatish to'g'risidagi buyruqni bergandan so'ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo'yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so'mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSh dollaridagi buyurtmalar summasiga bo'lish yo'li bilan o'zbek so'mining 1 AQSh dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi. So'mning valyuta kursini 1 AQSh dollariga nisbatan aniqlanayotganligi so'mning to'g'ri kotirovka rejimiga ega ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar valyuta tushumlarining ma'lum qismini majburiy tartibda sotishda qo'llaniladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning amaliyotida, xususan, AQSh, Yaponiya, Kanada davlatlarining amaliyotida milliy valyutaning kursi fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmiga asoslanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, maklerlar va tijorat banklari dilerlari ishtirokida kun davomida amalga

oshiriladigan valyuta savdosi jarayonida shakllangan talab va taklif asosida, operatsion kunning aniq bir vaqtida, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan birja kursi aniqlanadi. Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi fiksing deb ataladi.

Birjadan tashqari valyuta bozori banklararo bozordir. Bunda valyuta savdosi tijorat banklari dilerlarining telefon yoki internet orqali so‘zlashuvlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari spread shaklida, ya’ni valyutalarni sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq sifatida daromad oladilar. Bundan tashqari, xorijiy valyutadagi aktivlarni qayta baholash, mavjud bitimga qarama-qarshi operatsiyalarni amalga oshirish orqali ham tijorat banklari valyuta operatsiyalaridan daromad oladilar.

2002 yilning 1 yanvaridan boshlab naqd evroning muomalaga kiritilishi natijasida evropa banklari Germaniya markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki, Avstriya shillingi, Ispaniya peseti kabi qator naqd valyutalarning muomaladan chiqib ketishi yuz berdi va buning natijasida ular 5 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi spread shaklidagi daromaddan mahrum bo‘lishdi.

2003 yilning 8 oktyabrida O‘zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII-moddasining 2 bo‘lim a-bandi, 3 va 4-bo‘limlari bo‘yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qilinganligi va uning o‘sha yilning 15 oktyabridan boshlab kuchga kirganligi konversion operatsiyalarni rivojlantirishga kuchli turtki berdi. Ushbu majburiyatlar so‘mni to‘lov balansining joriy operatsiyalari bo‘yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o‘z ichiga oladi. VIII-moddaning 2 bo‘lim a-bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo‘yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo‘limiga muvofiq, O‘zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII-moddaning 4-bo‘limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so‘mlar yo o‘sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003 yilning 15 oktyabriga qadar olingan so‘mlar bo‘yicha O‘zbekiston hukumati 4-bo‘lim majburiyatlarini o‘z zimmasiga

olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlarining fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan soʻmlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan boʻlishi kerak.

Xorijiy valyutadagi bitimlar dunyoning koʻplab banklarida, taxminan, ertalab soat 9⁰⁰ da boshlanadi, biroq, dilerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi boʻyicha masʼul xodim (boʻlim boshligʻi) oʻzining xodimlarini bitimlar tuzish boʻyicha meʼyoriy hujjatlar, hamda zaruriy maʼlumotlar va yangiliklar bilan taʼminlaydi. U oʻzi yoʻnalishni qayta koʻrib chiqadi (bozorni bir necha oy oldin tahlil qiladi) va quyidagi omillar asosida oʻz taktikasini aniqlaydi:

a) Flouting tizimida ayirboshlash stavkalarida aniqlovchi valyuta va foiz stavkalarining iqtisodiyotda oʻzgarishi asosiy omillardan boʻlib qolmoqda. Bunda, ular bitimlar muddatini kursning tushishi bilan hisoblashish-masa, u holda xuddi shu bitimlar kursining oshishi bilan hisoblashishga majbur boʻladilar.

b) Siyosiy omillar. Mazkur omillarga ijtimoiy holat, hukumatning almashishi va shu kabi valyuta bozoriga taʼsirini koʻrsatishi mumkin boʻlgan omillar kiradi. Koʻpchilik holatlarda, ushbu omillar bozor holatini belgilovchi eng muhim omil boʻlishi mumkin.

v) Bankning chet el valyutasidagi oʻz pozitsiyasi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, kurs asosan, yirik banklar va yirik milliy hamda transmilliy kompaniya va korporatsiyalarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif oʻrtasidagi farqqa bogʻliq holda oʻrnatiladi.

Market-meykerlar — bu turli valyutalarni bitimlar boʻyicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi. Bozorning passiv ishtirokchilari sezilarli darajadagi kapital bilan qatnashayotgan boʻlsalarda, bozor holatiga kuchsiz taʼsir koʻrsatadilar va ularning faoliyati ochiq bozordagi kurslarni professionallar tomonidan tartibga solishga majbur qilishi mumkin. Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini oʻzlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin.

Umuman, ma'lum bir valyutalarni emitenti bo'lgan mamlakatlarda shu valyuta bo'yicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan bo'ladi. Evro bo'yicha yetakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveysariya franki bo'yicha esa, Shveysariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi. Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo'yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo'lsada, Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarini taklif etadi. Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalarni Markaziy bankda diling bo'limini o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum bir cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko'proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo'llaniladi. Agar, banklar ushbu (kam qo'llaniladigan) valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklardan foydalanadilar.

Markaziy bankga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998 yil 28 martda 31-son bilan tasdiqlangan «Xorijiy valyuta operatsiyalarni amalga oshirish uchun Markaziy bankga litsenziya berish tartibi»ga asosan, uch xil litsenziya berilishi ko'zda tutilgan:

Bosh litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida va xorijda barcha valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega;

Ichki litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida to'liq yoki chegaralangan valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega;

Bir martalik litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar xorijiy valyutada aniq bir operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi va xalqaro valyuta bozorlariga integratsiyaning kuchayishi natijasida, valyuta operatsiyalari, mamlakatimizda, Markaziy bankning yana bir daromad topish manbasini vujudga keltirmoqda.

14.4. Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni

Valyuta siyosati – bu valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlarning yig‘indisidir.

Valyuta siyosatining ikki shakli mavjud:

1. Diskont siyosati
2. Deviz siyosati

Diskont siyosati – bu Markaziy bankning diskont stavkasini o‘zgartirish orqali milliy valyutaning nominal almashuv kursiga va to‘lov balansiga ta’sir etish siyosatidir.

Markaziy bankning diskont stavkasi – bu Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga va hukumatga beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Deviz siyosatining shakllari:

1. Valyuta zahiralarini diversifikatsiya qilish
2. Devalvatsiya
3. Revalvatsiya
4. Valyutaviy cheklashlar

Valyuta zahiralarini diversifikatsiya qilish –bir vaqtning o‘zida bir nechta xorijiy valyutalarda zahiralar tashkil qilish tushuniladi.

Devalvatsiya – bu milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanishidir.

Revalvatsiya - bu milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrining oshishidir.

Valyutaviy cheklashlar – bu joriy valyuta operatsiyalari va kapitallarning harakati bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarga nisbatan cheklovlarning joriy qilinishidir.

Xalqaro valyuta tizimi evolyusiyasi jarayonida, vaqt o‘tishi bilan

«konvertatsiya qilinishi» tushunchasi ham o'zgarib bordi. Hozirgi vaqtda, valyutaga egalik qilayotgan har qanday shaxs uni bozordagi - qat'iy belgilangan, yoki suzib yuruvchi kurs bo'yicha uni xalqaro zahira valyutalaridan biri (AQSh dollari, Evro va sh.k.)ga konvertatsiya qilish xuquqiga ega bo'lishiga - valyutaning «to'liq konvertirlanishi» deyiladi.

Umuman, konvertatsiyani joriy etilishi xorijiy valyutani ma'muriy usul bilan taqsimlashni kamaytiradi deb hisoblanadi. Milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi esa mamlakat iqtisodiyoti ochiqligi va iqtisodiy erkinlik ramzlaridan bo'lib, u og'ir vazifalarni hal etilishi bilan bog'liq bo'lgan islohotlar dasturini jahon hamjamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlanishida muhim o'rin tutishi mumkin.

Valyutalarning konvertirlanishiga doir cheklovlar odatda, tashqi savdo cheklovlari va kapitallar harakatiga oid cheklovlar, bir-biridan alohida tarzda o'rganilgan edi. Bu hol, ushbu cheklovlarning ikki shakli bir-biridan mustaqil ravishda va turli xil sabablarga ko'ra joriy etilishi bilan bog'liq ham bo'lishi mumkin.

Odatda, valyuta cheklovlari, ko'pchilik mamlakatlarda tashqi hisob-kitoblarga doir operatsiyalarning keng doirasini o'z ichiga oladi va ular qat'iy ravishda olib boriladi. Bu hol, valyuta resurslari etishmovchiligi va ularni ishlatishni o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishiga muvofiq holda tartibga solish zaruriyati bilan bog'liqdir. 80- yillar boshida XVFga a'zo - 113 ta mamlakatdan 95 tasida to'lov balansi joriy operatsiyalari, 91 ta mamlakatda esa - kapitallar harakati bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha valyuta cheklovlari mavjud edi.

Valyuta cheklovlari shakllari turli xil shaklda bo'lishi mumkin. Odatda, tashqi savdoda mahsulot eksport qiluvchilarga valyuta tushumining barchasi yoki uning bir qismini Markaziy bank yoki vakolatli banklarga rasmiy kurs bo'yicha topshirish talabi keng qo'llaniladi.

Valyuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

- ◆ chet elga to'lovlarni o'tkazilishi, kapitalni olib chiqib ketilishi, foydani, oltinni, pul belgilari va qimmatli qog'ozlarni repatriatsiya qilinishini tartibga solish;
- ◆ davlatga majburiy tarzda xorijiy valyutani topshirilishi (rasmiy kurs bo'yicha milliy valyutaga ayirboshlash evaziga).

Quyidagilar amaliyotda qoʻllaniladi:

- ◆ import qiluvchilarga xorijiy valyutani sotilishini litsenziyalash;
- ◆ valyuta qimmatliklarini davlat idoralarining maxsus ruxsatnomasiz olib kirilishi va olib chiqib ketilishini man etilishi;
- ◆ jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi mablagʻlarga egalik qilishi va tasarruf etishini cheklash;
- ◆ chet elga shaxsiy daromadini oʻtkazishni tartibga solish;
- ◆ sugʻurta va boshqa toʻlovlarni amalga oshirish;
- ◆ chet elga chiqishda milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtirilishini limitlash.

Ichki ayirboshlanish deganda rezidentlarning mamlakat ichkarisida xorijiy valyutadagi muayyan aktivlar (masalan, bank depozitlari)ni saqlash va tegishli tarzda milliy valyutani mamlakat ichkarisida konvertatsiya qilish xuquqi mavjud boʻlgan ahvol tushuniladi. Ammo, mamlakat ichkarisida valyutaga ega boʻlish va uni ayirboshlash boʻyicha ushbu xuquq mamlakat ichkarisida valyuta toʻlovlarni amalga oshirilishiga ruxsat berilishi, shuningdek, chet elga toʻlovlarni oʻtkazilishi yoki xorijda joylashtirilgan aktivlarga egalik qilishni nazarda tutmaydi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qoʻllanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida oʻtkaziladigan operatsiyalar.

Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSh dollari boʻlganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSh dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir.

Odatda, markaziy banklar valyuta intervensiyasi samaradorligini taʼminlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablagʻlarning miqdorini va intervensiya hisobarqamining qoldigʻini sir tutadilar. Buning sababi

shundaki, valyuta intervensiyasi samaradorligi deganda uning vositasida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berish hisoblanadi. Agar xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining o‘sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida psixologik vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo‘lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan, 1992 yilning sentyabr oyida G‘arbiy Evropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasi nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular Evropa valyuta tizimidan (EVT) chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya markaziy banklari o‘z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqa olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSh dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSh dollarini sotib olish hajmi ham oshib bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda psixologik vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSh dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri Markaziy bankning etarli darajada oltin-valyuta zahiralariga ega bo‘lishi hisoblanadi. Bu erda etarli darajada deyilganda Markaziy bank oltin-valyuta zahiralarining milliy valyutaning favqulodda keskin tebranishiga barham berishga etadigan darajadagi miqdori nazarda tutilmoqda.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning ikkinchi sharti bo‘lib, Markaziy bankning milliy valyuta almashuv kursini xorijiy valyutaga nisbatan ma’lum nisbatda saqlab turish majburiyatining mavjudligi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyuta belgilangan kurs rejimi yoki boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga ega bo‘lishi lozim. Lekin shunday paradoksal holat ham mavjudki, unga ko‘ra, Markaziy bank etarli oltin-valyuta zahiralariga ega bo‘lmasa, u holda, uning erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga o‘tishdan boshqa iloji qolmaydi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSh, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zahiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zahiralari Markaziy bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zahiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank, xorijiy valyutada to'langan mablag'ning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisobraqamidan chegirib oladi. Hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqog'iga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning to'lanishi lozim bo'lgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud bo'lmagan sharoitda to'lov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining ta'minlanganligi muhim rol o'ynaydi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi to'liq ta'minlangan sharoitdagina uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzini qonuniy to'lanishini talab qila oladi. Aks holda, Hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni to'lashga majbur qiladi. Bunday sharoitda hukumat Markaziy bank kreditlaridan tashqi qarzni to'lashda manba sifatida foydalanishi mumkin.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zahiralarini boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin - valyuta zahiralarini boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zahiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

14.5. Valyuta kursini qabul qilish variantlari

Valyuta kursini rasmiy tartibga solish shunga asoslanganki, unda rasmiy hukumat bozoridan ko‘ra valyuta kursi barqarorligini uzoqroq muddatga ta’minlashni yaxshiroq uddalay oladi.

Umuman, valyuta siyosati quyidagi masalalar yechimiga qaratilgan bo‘lishi kerak:

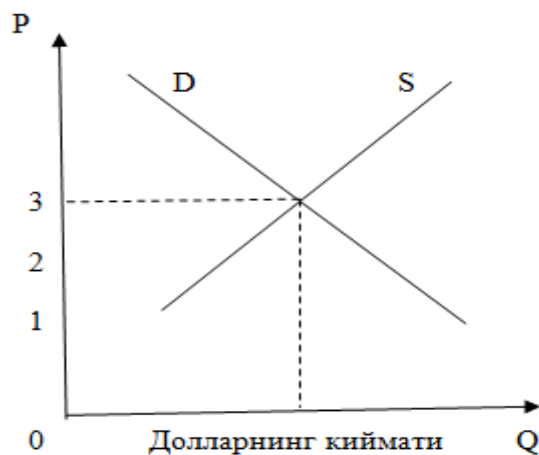
- qisqa muddatli to‘satdan bo‘ladigan o‘zgarishlarni kamaytirish;
- iqtisodiy holatning o‘zgarishi bilan sodir bo‘ladigan keng miqyosdagi olib-sotarlik to‘lqinini to‘xtatish;
- valyuta kursining maqsadli mohiyatini o‘rnatish;
- valyuta kursining o‘zgarishlari kutilgan o‘zgarishlardan oshib ketganda uning oldini olish.

Barcha xalqaro bitimlar valyutalarni ayirboshlash orqali olib borilishi tufayli har qanday ayirboshlashda bo‘lgani kabi valyuta bahosini yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo‘ladi. Shunday qilib, valyuta kursi – bu, bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursini o‘rnatish kotirovkalash deb ataladi. U to‘g‘ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, bunga to‘g‘ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1 AQSH dollari 975 so‘mga, 1 Rossiya rubli 32 so‘mga teng va hakoza. Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o‘rnatiladi. Masalan, 1 o‘zbek so‘mi 0,001025 AQSH dollariga to‘g‘ri keladi. Dunyoning ko‘p mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekistonda ham to‘g‘ri kotirovkalash qabul qilingan. Valyuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O‘zbek so‘mining kursi O‘zbekiston valyuta birjasida o‘rnatiladi, uning ishtirokchilari valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo‘lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o‘rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta’sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta’sir kuchiga bog‘liq holda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat'iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

3. Aralash usul.

14.1-rasm. Xorijiy valyuta bozori⁷⁰

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o'zbek so'mining AQSH dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valyuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi (15.1-rasm).

Dollarga bo'lgan talabning kamayishi D to'g'ri chizig'ida berilgan. Bu shuni ko'rsatadiki, agarda dollar o'zbekistonliklar uchun arzon bo'lsa, amerika tovarlari ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

⁷⁰ Djumayev Z. A. Makroiqtisodiyot (ma'ruzalar matni) – T.: TDIU, 174 bet.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSH dollarini valyuta bozoriga olib chiqadi, chunki, o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda, dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valyutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valyuta sarf qilish milliy valyutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu, xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi bevosita ta'sir qilmaydi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari ta'kidlaydilarki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan tahluka va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o'zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog'liq:

- zahiralarining mavjudligi;
- o'z hajmi bo'yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to'lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zahiralarini yo'qqa chiqarishi mumkin.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimida milliy valyutaning almashuv kursi valyuta bozorida, talab va taklifga qarab erkin shakllanadi. Mamlakatning Markaziy banki kursning ma'lum holati uchun javob bermaydi. Ushbu valyutalarning kursi katta oraliqlarda tebranishi mumkin.

Qat'iy belgilangan valyuta kursi rejimida milliy valyutaning kursi xorijiy valyutaga yoki valyuta savatiga nisbatan belgilab qo'yiladi. Mamlakatning Markaziy

banki milliy valyutaning kursini belgilangan holatini ta'minlash yuzasidan javobgar hisoblanadi.

Boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi valyuta qonunchiligida rasman belgilab qo'yilmaydi. Mazkur rejim XX asrning 70-yillarida paydo bo'ldi. Ya'ni, XVF ekspertlari ayrim mamlakatlarning valyuta qonunchiligida erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi belgilangan bo'lsa-da, ularning Markaziy banklari valyuta kursini shakllanish jarayoniga faol aralasha boshlaganligini payqab qolishdi. Natijada ekspertlar yangi kurs rejimi paydo bo'lganligini e'tirof etishdi va uni boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi deb atashdi.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kurslarining talab va taklif ta'siri ostida shakllanish darajasi, o'z-o'zicha kurslar o'rtasidagi nisbatlarga ta'sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet el valyutalariga talab va taklifga, demak, valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1. Iste'molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o'zgarishi.
2. Turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.
3. Bahodagi nisbiy o'zgarishlar.

4. Nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSH inflatsiyani quvib o'tish maqsadida « qimmat pul» siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflatsiya sur'atini hisobga olib o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi.

5. Spekulyasiya.

Dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat

qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zahiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Nominal va real valyuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valyuta kursi valyutalarning almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valyuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u **savdo sharoiti** ham deb yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega.

$$\text{Yer} = \text{En} \frac{\text{Pd}}{\text{Pt}}$$

Bu yerda : Yer – real valyuta kursi; En - nominal valyuta kursi ;

Rd – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);

Rt – xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Iflyasiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valyutadan emas, balki xorijiy valyutadan foydalaniladi.

Valyuta bozori, depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda asosan foiz me'yorlari asosiy ahamiyatga ega. Agarda, foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplasa, mijozlar esa moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valyuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar o'sishi bilan, valyuta bozorlariga iste'molchilar tomonidan bo'ladigan ta'sir o'z-o'zidan kamayadi.

Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan resurslaridan unumli foydalanish va shuningdek, nafaqat o'z resurslaridan, balki xorij aktivlaridan ham foydalanish yo'llarini izlashadi. Chunki, jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agarda, depozit stavkalari oshsa, pul oqimi valyuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni, ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valyutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

14.6. Milliy valyutaning barqarorligi

Boshqa mamlakatlar singari O'zbekistonda ham milliy pul birligi barqarorligini ta'minlash va uni samarali boshqarish, monetar siyosat vositalarining maqsadli darajalariga erishish, bank tizimining likvidligini hamda moliyaviy bozorlar faoliyatining samaradorligini oshirish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan.⁷¹

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda yanada erkinlashtirish sharoitida shuningdek, bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishda, milliy valyutaning xalqaro mavqeini belgilashda va mamlakatning joriy hamda kelajakdagi iqtisodiy munosabatlari tizimida valyuta siyosati muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy valyuta va uning nomi milliy valyuta tizimining asosi bo'lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan pullar valyutaga aylanadi.

Mamlakatda samarali to'lov tizimini ta'minlashda hisob-kitoblar tizimini tashkil

⁷¹ "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, Toshkent, 21- dekabr 1995-yil.

etish va ta'minlash vazifasi Markaziy bankning muhim vazifalaridan biridir. To'lovlar O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pul bilan va naqd pulsiz hisob-kitoblar ko'rinishida amalga oshiriladi.

Markaziy bankning valyuta siyosati uning Valyuta siyosatining shakli va o'ri mamlakatning valyutaviy-iqtisodiy holati, jahon xo'jaligidagi evolyutsiyasi hamda o'ri bilan aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib borilayotgan valyuta siyosati Inflatsiyaga qarshi siyosat olib borish yo'li bilan milliy valyutaning to'lov qobiliyatini mustahkamlashga, to'lovlar va hisob-kitob tizimini takomillashtirishga yo'naltirildi.

Milliy valyuta kursi barqarorligiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday asosiy omillardan biri – bu to'lov balansining defitsitli ekanligidir. To'lov balansining defitsitli bo'lishi xorijiy valyutadagi to'lovlar miqdorining ortishiga, mamlakatning oltin-valyuta zahiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifining kamayishi yuz beradiki, ushbu holat milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiqni yuzaga keltiradi.

Milliy valyuta kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan yana biri bo'lib, Davlat byudjetining defitsiti hisoblanadi. Ushbu omil rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida yaqqol kuzatiladi. Chunki, mazkur mamlakatlarning aksariyat qismida Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi past bo'lib, Davlat byudjeti defitsitini qoplash maqsadida Markaziy bankning emissiya mexanizmidan foydalaniladi. Buning natijasida muomalaga tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pullar paydo bo'ladi va shuning asosida milliy valyutaning qadrsizlanish jarayoni chuqurlashadi. Shu sababli, Davlat byudjeti defitsitining me'yoriy darajada bo'lishini ta'minlash milliy valyutaning barqarorligiga erishish nuqtai-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda Davlat byudjeti defitsiti summasining nominal YaIM miqdorining 3 foizdan oshmasligi me'yoriy daraja sifatida qabul qilingan.

Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat milliy valyutaning almashuv kurslariga, shu jumladan, nominal almashuv kursiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Siyosiy risk, ya'ni mamlakat riski milliy valyutaning nominal almashuv kursini o'zgarishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Odatda, siyosiy risk chuqurlashganda mamlakatdan oltin-valyuta zahiralarini katta miqdorda chiqib ketishi yuz beradi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifi kesikni kamayadi, to'lov balansining defitsiti ortadi. Oqibatda milliy valyuta qadrsizlanadi.

AQSh dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zahiralarining asosiy qismi AQSh dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQShga dollar, yevro va ienning kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni taklif qildilar. Ammo AQSh Federal zahira tizimining o'sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat'iy rad etdilar. Ularning fikriga ko'ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o'zaro bir-biriga bog'lashni joriy etish AQSh Federal zahira tizimining ishsizlik va inflatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur etkazadi⁷².

“Yevrohudud”dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi og'ir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, yevroning AQSh dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursining tebranishlariga va pasayishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi og'ir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablag'lar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab bo'lmoqda.

2010-yil 7-mayda Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlarning rahbarlari tomonidan Gretsiyaga moliyaviy yordam berish dasturi ma'qullandi. Ushbu dasturga muvofiq, Gretsiya uch yil mobaynida 110 mlrd. yevro oladi. Mazkur yordamning Gretsiya uchun muhimligi shundaki, hozirgi kunda ushbu mamlakatdagi iqtisodiy

⁷² Моисеев С.П. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 625-626.

ahvol juda og‘ir: davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot (YaIM) miqdoridan katta, davlat byudjeti defitsiti va tashqi qarzning umumiy miqdori 300 mlrd. yevrodan oshadi⁷³.

2012-yilda Kiprda moliyaviy qiyinchiliklarning boshlanganligi yevroning nominal almashuv kursi barqarorligiga nisbatan mavjud bo‘lgan salbiy ta‘sirni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. “Reyters” agentligining xabar berishicha, 2012 yilda Kiprga kamida 1,8 mlrd. yevro kerak. Bu esa, uning YaIMning 10 foizini tashkil etadi⁷⁴.

Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta‘sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflatsiya hisoblanadi. Inflyasiya ta‘sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Davlat tashqi qarzining o‘zgarishi milliy valyutaning nominal almashuv kursiga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Xalqaro amaliyotda davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi me‘yoriy daraja hisoblanadi. Agar tashqi qarz ushbu me‘yoriy darajadan oshsa, u holda milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiq yuzaga keladi. Ya‘ni, ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalarning taklifi sezilarli darajada kamayadi. Bunday sharoitda xorijiy valyutalarga bo‘lgan talab o‘zgarmay qolganda ham, milliy valyutaning qadrsizlanishi yuz beradi.

Shu o‘rinda, O‘zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzi darajasini mo‘‘tadil ekanligini e‘tirof etish joiz.

Milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, aholining turmush farovonligini ta‘minlash uchun muhim zamin yaratadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Pul massasining barqaror o‘shishini ta‘minlash;
- Ishlab chiqarishni barqarorlashtirish;

⁷³ Лидеры стран-участниц ЕС утвердили программу помощи Греции. <http://lenta.ru/news/2010>.

⁷⁴ Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

- Davlat byudjeti defitsitini qisqartirish
- Davlatning ichki va tashqi qarzini qisqartirish
- Investitsion faollikni jonlantirish
- Naqd pullarga bo‘lgan talabni qisqartirish
- Xufyona iqtisodiyotga jiddiy zarba berish

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Shu sababli, har bir omilning ta'sirini to'g'ri baholash muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Qisqacha xulosalar

Jahon valyuta tizimi - bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarining yig'indisidir.

Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi bo'lib, valyuta munosabatlarining yig'indisi sifatida maydonga chiqmaydi, balki ushbu munosabatlarning faqat qonunchilik aktlari bilan tashkil etilish tartibini belgilaydi.

Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflatsiya hisoblanadi. Inflyasiya ta'sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi nima?
2. Valyuta kursini tartibga solish usullari qaysilar?
3. Valyuta kursining maqsadli salohiyatini o'rnatish nima?
4. Valyuta kursining o'zgarishlari kutilgan o'zgarishlardan oshib ketganda uning oldini olish yo'llari qanday?
5. Milliy valyutaning barqarorligi nima?

15-BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY SIYOSATI

15.1. Makroiqtisodiy modelda tashqi savdo

Tashqi iqtisodiy siyosat-bu davlatning o‘zaro foydali tashqi aloqalarni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotini jahon xo‘jaligi bilan integratsiyalashuvini ta‘minlashga qaratilgan siyosatidir. Tashqi iqtisodiy faoliyat tashqi iqtisodiy aloqalarni ro‘yobga chiqarish jarayonidir. Bu siyosatning asosiy maqsadi milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jaligidagi mavqeini mustahkamlashdir.

Unga binoan eksport va import, chetga kapital chiqarish va chetdan kapital kiritish, ishchi kuchi migratsiyasiga doir tadbirlar amalga oshiriladi. Bu siyosatda bojxona to‘lovlari, eksport-import litsenziyalari va kvotalari kabi vositalar qo‘llaniladi. Aytilgan vositalar iqtisodiy chegara hosil etib, milliy iqtisodiyotni himoya qiladi. Eksportni kuchaytirish zarur bo‘lsa, unga litsenziyalar (ruxsatnoma) beriladi, eksport kvotasi oshiriladi. Bordi-yu importni qisqartirish ma‘qul bo‘lsa, uning kvotasi kamaytiriladi, import uchun boj to‘lovi oshiriladi, importga litsenziya berish chegaralanadi.

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import hajmi va tarkibiga ta‘sir ko‘rsatish orqali ichki bandlilikni ta‘minlash, iqtisodiy o‘sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, to‘lov balansini yaxshilash hamda valyuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko‘zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. **Savdo siyosati – budjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to‘g‘ridan-to‘g‘ri cheklashlar orqali tartibga solishni o‘z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo‘nalishidir.**

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, faqat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun ham ko‘pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq, chunki, tashqi savdoni cheklashga

nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko‘proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi.

Garchand, erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bo‘lishi mumkin bo‘lsada, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtai nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo‘lavermaydi.

To‘lov balansi — ma’lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o‘rtasida bo‘ladigan bitimlar statistik qayd qilingan xujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo‘nda ifodalab pul-kredit, valyuta, budjet-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo‘nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

Mamlakatning ma’lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to‘lov balansida o‘z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to‘lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to‘lovlar ko‘rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta‘minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to‘lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya’ni, u moddiy ne‘mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo‘lishi mumkin

15.1-jadval

Mamlakat to‘lov balansining taxminiy ko‘rinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yoki import uchun xarajatlar	Sof kredit yoki sof debet
Joriy operitsiyalar xisobi			
Tovarlar	+185	-260	-75

Tashki savdo balansining qoldig'i			-75
Xizmatlar	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transfert kurinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar buyicha balansning qoldig'i			-87
Kapital xarakatning hisobi			
Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli capital	+150	-87	+63
Kapital harakati balansining qoldig'i			+63
Joriy operatsiyalar va kapital harakati buyicha balansning qoldig'i			-24
Rasmiy zahiralar (oltin, XFVdagi zahiralar)	+24		+24

To'lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar (16.1-jadval). Shunga ko'ra to'lov balansi strukturasini ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi;
2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti "musbat", import esa "manfiy" ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zahirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valyuta zahirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$X - M = X_n = Y - (S + I + G)$; bu yerda: X - eksport; M - import; X_n - sof eksport;

S + I + G - YaIMning bir qismi (absorbsiya)

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital harakati balansi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga qilingan xarajatlar.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo'limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To'lov balansi qoldig'i = Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balansi

Biroq, amalda to'lov balansining bu qismida ham ko'pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zahiralar deb ataluvchi xorijiy valyuta zahiralariga ega bo'lib, bu zahiralar joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati bo'yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo'llaniladi.

Rasmiy zahiralarining qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zahiralarining o'sishi (-) esa to'lov balansining musbat qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Natijada uning barcha uch bo'limi summasi «0»ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valyuta taklifini va unga mamlakatda bo'lgan talab tengligini bildiradi.

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$Y=C+I+G+X_n;$$

↓

$$Y-C-G = C+I+G+X_n-(C+G);$$

↓

$$S_n = I+X_n$$

↓

$(I-S)+X_n=0$ (egiluvchan valyuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagan sharoitda), bu yerda: S_n – milliy jamg'arish;

$(I-S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X-M = X_n = -(I-S) = S-I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n < 0 \quad \square \quad X-M < 0 \quad \square \quad X < M; \\ I-S > 0 \quad \square \quad I > S \quad \square \quad \text{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{array} \right.$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi ($M > X$). Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzдор bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n > 0 \quad \square \quad X-M > 0 \quad \square \quad X > M; \\ I-S < 0 \quad \square \quad I < S \quad \square \quad \text{xorijga kapital chiqarilishi} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zahiralari va qarzlarni hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan hollarda o'z valyutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o'sishi hamda to'lov balansi kamomadi tugatiladi.

To'lov balansini tuzish tamoyillariga ko'ra u doimo balanslashgan bo'ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to'lov balansining alohida qismlariga ta'lluqli. Shu bilan birga to'lov balansi qoldig'ining milliy iqtisodiyotga ta'siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib to'lov balansining musbat qoldig'i ham, manfiy qoldig'i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin.

To'lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig'i, joriy operatsiyalar balansi qoldig'i, kapital harakati va moliya balansi qoldig'i hamda rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i alohida tahlil etiladi.

Savdo balansi qoldig'i o'zgarishiga baho berishda bu o'zgarishlar qaysi omillar ta'sirida ro'y berganligi e'tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning

qisqarishi hisobiga ro'y bergan bo'lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi ko'payishi hisobiga importning o'sishi natijasida ro'y bergan bo'lsa milliy iqtisodiyotning zaiflashshidan dalolat deb qaralmaydi.

15.2 Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish zaruriyati

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, umumjamiyat miqyosida ishlab chiqarilgan tovarlarning katta qismi tashqi bozorlarda ayirbosh qilinadi. Bu esa, mamlakatlar uchun tashqi savdoni yanada rivojlantirish zarurligini taqozo etadi. Ushbu holat, asosan, Belgiya, Malayziya, Slovakiya, Chexiya va Estoniya singari mamlakatlarga tegishli bo'lib, ular yalpi ichki mahsulotida eksport ulushi 50% dan ortiqroqni tashkil etadi.

Har qanday mamlakat uchun tashqi savdo roliga ortiqcha baho berish qiyin, albatta. Biroq J.Saks ta'biri bilan aytganda: "Dunyoning xohlagan mamlakati iqtisodiy o'sishi tashqi savdo asosidadir. Hali hech bir mamlakat jahon iqtisodiyotidan ajralgan holda sog'lom iqtisodiyotni yarata olmagan"⁷⁵.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti jarayonlariga ko'proq tortilishidir. Mutaxassislarning fikricha, xalqaro mehnat taqsimoti tobora chuqurlashib borgani sari xalqaro tovarlar va xizmatlar ayirboshlash jarayonlarining ham ma'lum darajada o'sishi kuzatiladi. Kelajakda iqtisodiyoti taraqqiy etgan mamlakatlar ishlab chiqarishining ko'proq tashqi bozorlarga tomon qaratilishi, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa ichki bozorlarning tez va ekstensiv ravishda kengayib borishi taxmin qilinmoqda. Xalqaro savdoning erkin tamoyillar asosida rivojlanib borishi unda qatnashuvchi mamlakatlar uchun teng shart-sharoitlar yaratilishi zarurligini taqozo etadi. Jahon savdosida qatnashuvchi barcha mamlakatlar o'z milliy ishlab chiqarishini rivojlantirish orqali tashqi savdoni doimiy ravishda takomillashtirib borishni maqsad qilib qo'yadilar. Zaruriy hollarda esa u davlat

⁷⁵ Сергеев П.В. Мировая экономика. М.: Юристпруденция. 2009., с 93

tomonidan ma'muriy-iqtisodiy dastaklar orqali faol tartibga solib turiladi. Tashqi savdoni tartibga solish, aynan umum iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish tamoyillaridan kelib chiqadi.

Tashqi savdoni rivojlantirish va doimiy ravishda takomillashtirib borish davlat tomonidan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini talab etadi:

- tashqi savdoni rivojlantirishning aniq dasturlarini ishlab chiqish;
- tashqi savdo faoliyatini rivojlantirishning axborot tizimini yaxshilash;
- tashqi savdo faoliyati rivojlanishiga qo'l keladigan zaruriy chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish;
- tashqi savdo statistikasini doimiy tarzda yuritib borish;
- tashqi savdo faoliyati sohasida davlatlararo munosabatlarni keng yo'lga qo'yish;
- tashqi savdo faoliyati qatnashchilarini kredit mablag'lari bilan ta'minlash;
- eksport kreditlarini kafolatlash va sug'urtalash bilan shug'ullanadigan tizimlar faoliyatini yaxshilash;
- savdo ko'rgazmalari, yarmarkalari, maxsus simpozium va konferensiyalar tashkil etilishini yo'lga qo'yish;
- tovarlar va xizmatlar eksportini rivojlantirish bo'yicha reklama kompaniyalarini amalga oshirish.

Ma'lumki, mamlakatlar tashqi savdosining rivojlanishi dunyo bozori konyunkturasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Dunyo bozori konyukturasi tovarlar va xizmatlarning talabi va taklifi ta'sirida shakllanadi va o'zgarib turadi.

Dunyo bozori milliy doiradaga bozorlarga nisbatan o'zining bir qator jihatlari bilan farq qiladi.

Birinchiidan, agar milliy bozor mamlakatdagi korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalariga bog'liq bo'lsa, dunyo bozori mamlakatlar tashqi iqtisodiy strategiyasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Ikkinchiidan, jahon bozorida xalqaro narxlar tizimi amal qiladi.

Davlatlar orasida tovarlar ayirboshlash jarayonlarining tezlashuvida, shuningdek savdoning globallashuvi va xalqaro integratsiya jarayonlari ham muhim rol o'ynaydi. Globallashuv milliy iqtisodiyot barcha ishlab chiqarish sohalarini jahon iqtisodiy tizimi bilan yanada kuchliroq bog'lanishi uchun yangi imkoniyatlarni yaratib beradi. Bunday vaziyat, ayrim hollarda kichik va o'rta biznes subyektlari, shuningdek yirik milliy tadbirkorlar faoliyatiga o'zining salbiy ta'sirini ham ko'rsatishi mumkin. Biroq, aksariyat hollarda globalizatsiya jarayonlari milliy iqtisodiyotni erkinlashtirish va uni yanada rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi¹.

Globallashgan jahon iqtisodiyotida maqsadga muvofiq va samarali tashqi savdo siyosatini olib borish eng asosiy masalalardan biriga aylanadi. Ana shunday bnr sharoitda mamlakatlar oldida tashqi savdoni takomillashtirish orqali milliy iqtisodiyot eksport salohiyatini yuksaltirish va dunyo bozoridan munosib o'rinni egallash eng muhim vazifa hisoblanadi.

15.3. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalari

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ba'zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning tarif va notarif usullaridan foydalaniladi.

Tarif usullariga import va eksport bojarini joriy qilish kirsas, notarif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi.

Import bojlari davlat budjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar) ko'ra, taqsimlangan mahsulotlar ro'yxatini o'z ichiga olgan mahsulot sarxillovchilar (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib tarif, ya'ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

Importga tariflarning maxsus va advalar turlari o'zaro farqlanadi. Maxsus bojlar import qilinayotgan tovarlar birligiga nisbatan o'rnatiladi. Masalan, 1 barel neftga nisbatan 2 yevro.

Advalar bojlar import qilinayotgan tovar qiymatiga nisbatan ma'lum foiz tariqasida belgilanadi. Masalan avtomobil xarid narxining 40%.

Tarif kiritilishi oqibatida iste'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Iste'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi.

Umuman olganda tariflarni kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo'lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo'yilgan maqsadlar bilan asoslanadi.

Bojxona tariflarini kiritishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi xolati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;

- milliy ishlab chiqaruvchilarni demping ko‘rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;

- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg‘or siljishlar rag‘batlantiriladi va h.k.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko‘pgina davlatlar o‘z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo‘llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar «sinishi» jamiyatda ishsizlik xavfini tug‘diradi.

Mamlakatlarda ta’rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohalarining himoyalanganligiga ta’sir qiladi. O‘zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli himoyaga muhtoj.

Proteksianizm siyosatining muhim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko‘tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning haqiqiy himoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi, barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bo‘lib qoladi. Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xo‘jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta’sirida yuzaga keladi. Jahonda importga bojxona bojlarining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda ko‘p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag‘batlantiriladi va nazorat qilinadi.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qo‘llovchi fikrlarga aksincha bo‘lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o‘tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo‘qotishlar hisobiga ham erishsa bo‘ladi degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

Birinchiidan, import tariflari iste’molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchiidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

Uchinchidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan, milliy ishlab chiqarishni o'sishini ta'minlash, ikkinchi tomondan, iste'molning mutlaq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki, ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

Subsidiyalarni joriy qilgandan so'ng ularni bekor qilish qiyin bo'ladi, raqobat muhiti yo'qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammosi kuchayib boraveradi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartibga solish, bandlik darajasini oshirish va yalpi talabni qondirish maqsadida fiskal va pul-kredit siyosatlari qo'llaniladi. Ushbu siyosatlarni qo'llashdan asosiy maqsad mamlakat ishlab chiqarishini xalqaro raqobatdan himoya qilish, ishsizlik darajasini eng past holatga keltirish va xalq farovonligini oshirishdan iborat.

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko'ra, iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy - huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishchi va xizmatchilar eksporti hamda moliya operatsiyalarini o'tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solish, ba'zi hollarda ularni vaqtincha chegaralash va shu asosda tashqi

iqtisodiy taqchillik o'sishining to'xtash hamda savdo balansining tenglashtirish imkonini beradi.

Umuman, import mahsulotlarga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi.

1. Ochiq auksion – davlat litsenziyalarni yuqori baholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga berishi.

2. Afzal ko'rish tizimi – davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish hajmi jihatdan yirik bo'lgan firma va kompaniyalarga hech qanday shart va talablarsiz beradi.

3. Xarajat usuli – davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bo'lgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mahsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va imortiga litsenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank.

Moliya operatsiyalarini o'tkazishga litsenziyalar asosan Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan o'z va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan opreatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqini beradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo'llaniladi.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'moli

mollarini va strategik xom ashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan ko'proq qo'llanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tarif stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi.

2. Himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Tariflarga nisbatan kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan farovonlikdagi yo'qotishlar ikki holatda katta bo'ladi. Birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukumronligi darajasini oshirsa. Ikkinchidan, importga litsenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

Ko'pchilik hollarda eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba - konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Eksport subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga:

- eksportyor firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;
- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;

- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;

- bevosita subsidiyalash kiradi.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo‘qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat budjeti yo‘qotishga uchraydi, importyor davlat budjeti esa qo‘shimcha daromad ko‘radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko‘rinishlaridan biridir.

Dempingga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo‘llanilib, o‘zida qo‘shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda, jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo‘yicha, eksport qilayotgan mahsulotlarga o‘rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so‘ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to‘lash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar o‘z valyuta resurslarini to‘ldirish maqsadida jahon bozoriga xom ashyo resurslarini eksport qilishni ko‘paytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qo‘llanilmoqda.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritilishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste‘mol o‘sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar yo‘qotishga duch keladilar. Tanqi bozordagi baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste‘molchilar yutuqqa erishsa, davlat esa daromadga ega bo‘ladi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo‘lib, xorij mamlakatlarning ayrim mamlakatlarga “ixtiyoriy” eksport miqdorlarini cheklashdan iborat.

Bu yerda «ixtiyoriy so‘zi» shartli xarakterga ega. Chunki, eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o‘z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste'molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste'molchilar ularni e'tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste'molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Shunday qilib, xorijliklar ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida eksportyor ko'rgan yo'qotishlarni narxlarni oshirish hisobiga qoplashadi.

Savdo siyosatini amalga oshirishning ko'rib o'tilgan usullarining har biri ijobiy jihatlari bilan birga salbiy oqibatlariga ham ega. Mamlakat iqtisodiyotining raqobatdoshligi darajasi kuchayib borgan sari tashqi savdo liberallashtirib boriladi. Mamlakatning xalqaro savdo tashkilotlariga a'zo bo'lishi bu jarayonning qonuniy natijalaridan biridir. Tashqi savdoni erkinlashtirilishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishga olib keladi.

15.4. O'zbekistonda tashqi savdoni rivojlantirishning dolzarb masalalari

Eksport salohiyatini yuksaltirish, uning hajmini oshirish, tarkibini takomillashtirish, geografiyasini kengaytirish muhim va dolzarb vazifalardan biri bo'lib, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqqisodiy islohotlarning eng murakkab vazifalari qatoriga kiradi. Respublikamiz eksport salohiyatini yuksaltirish makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ishlab chiqarishni rivojlantirish, erkin muomaladagi valyutaning kirib kelishini kuchaytirish, ijtimoiy masalalarni hal etish, ijtimoiy infratuzilmani kengaytirish, ishlab chiqarishni muntazam yangilab turishni kuchli tarzda rag'batlantirish demakdir.⁷⁶

Ma'lumki, mamlakatimizning iqtisodiy salohiyati eksport hajmini to'xtovsiz oshirib borish imkoniyatini beradi. Bu borada tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri eksportning mahsulot va xizmatlar tarkibi hisoblanadi. Sobiq Ittifoq doirasidagi mehnat taqsimotiga ko'ra O'zbekistonga xom ashyobazasi roli berilganligi respublikamiz eksport tovar tarkibida o'z aksini

⁷⁶ Gulyamov S. Makroiqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish.//Iqtisodiyot va ta'lim// 2012, №2, 5-b.

topganligi hammaga ma'lum. Mustaqillik yillarida xom ashyotovarlarining eksportini sezilarli darajada qisqartirishga erishilgan bo'lsa ham, hamon eksport nomenklaturasida xom ashyohamda to'liq qayta ishlanmagan tovarlar ustunlik qilmoqda va ustiga ustak, ularning sifati ham jahon standartlariga to'g'ri kelmaydi.

Jahon tajribasining guvohlik berishicha, bir turdagi mahsulotni ko'plab miqdorda eksport qilishga moslashish mamlakat iqtisodiyotini ushbu mahsulotning jahon bozori konyunkturasiga bog'liq qilib qo'yadi.

Hukumatimizning bosqichma-bosqich olib borayotgan tashqi iqtisodiy siyosati natijasida O'zbekiston eksportida mustaqillik yillarida sezilarli tarkibiy o'zgarishlarga erishildi.

Eksport hajmining o'sishi bugungi kunda paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xom ashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyo va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlama, trikotaj mahsulotlari, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga ta'minlanmoqda.

Buni eksport hajmida tayyor mahsulotlar va xizmatlarning ulushi 53 foizdan oshgani, paxta tolasining ulushi esa 8 foizgacha kamaygani ham yaqqol tasdiqlaydi.

Eksportning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri bu eksport nomenklaturasi tarkibining torligi va deyarli o'zgarmasligi sharoitida ayrim eksport xomashyo mahsulotlarining hajmini oshira borishdir. Buning oqibatida, ya'ni ma'lum bir tovarga eksport taklifining oshirilishi natijasida narxlarning tushishi va eksport samaradorligining kamayishi kuzatiladi va bu, o'z navbatida, respublika valyuta tushumlari hajmiga putur yetkazadi.

Shu bilan bir qatorda eksport nomenklaturasi ham yetarlicha keng qamrovli emas. O'zbekistonning eksport nomenklaturasi atigi 300 turdagi tovarlarni o'z ichiga oladi. Agar ushbu ko'rsatkichni solishtiradigan bo'lsak, Xitoy 50000 turdagi tovarlarni eksport qiladi.

Bu ma'lumotlar O'zbekistonning eksport tovarlari tarkibining nihoyatda torligini hamda milliy iqtisodiyotimiz hamon xom ashyobozorlariga sezilarli darajada bog'liqliгинi ko'rsatadi.

Ushbu masalada, faqat xom ashyo eksportigagina tayanish mumkinmi, degan savol tugʻiladi. Albatta, mamlakatning xom ashyoresurslariga boyligi, uning jahon bozorlarida nisbatan oson sotilishi nuqtai nazaridan afzallikka egaligini tan olish kerak. Lekin, mamlakatning xom ashyoresurslariga boyligi bir qator sabablarga koʻra iqtisodiyotning, jumladan tashqi savdoning ijobiy rivojlanishiga yetarli asos boʻla olmaydi:

- xom ashyo eksport qiluvchi mamlakat jahon xom ashyobozorlari konʻyunkturasi va narxlar dinamikasiga bogʻliq boʻladi;

- xom ashyo eksporti nisbatan yuqori boʻlmagan qoʻshimcha yaratilgan qiymat bilan bogʻliq boʻlib, xom ashyoning bahosi uning tabiiy cheklanganligiga asoslangan boʻladi.

Oʻzbekistonda mustaqillik yillarida eksportni, uning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, rivojlantirishga, yaʼni uning hajmini koʻpaytirish, geografiyasini va tarkibini birmuncha kengaytirishga erishilganligini namoyon etmoqda.

Qisqacha xulosalar

Tashqi iqtisodiy siyosat - davlatning oʻzaro foydali tashqi aloqalarni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotini jahon xoʻjaligi bilan integratsiyalashuvini taʼminlashga qaratilgan siyosatidir.

Savdo siyosati – budjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni toʻgʻridan-toʻgʻri cheklashlar orqali tartibga solishni oʻz ichiga olgan nisbatan mustaqil yoʻnalishidir.

Tashqi savdoni tartibga solishning usullari: tarif va notarif usullar.

Tarif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kiradi, notarif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Tashqi savdo nima?

2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish organlari qaysilar?
3. Bojxona tarifi nima?
4. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy siyosat va uni amalga oshirish tamoyillari nimalar?
5. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalariga nimalar kiradi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: O‘zbekiston, 2018.– 76 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. –T.: NORMA, 2008. – 692 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 1996-yil 6-aprel (2015 yil tahrir).
4. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 2010-yil 15-iyun.
5. “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 21- dekabr 1995-yil.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 4-martdagi PQ-4707-sonli “2015-2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o‘zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.//NORMA tizimi
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 11-fevraldagi PQ-2298 sonli “2015-2019-yillarda mamlakatimizda tayyor mahmulotlar, butlovchi buyumlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.// NORMA tizimi
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining yigirmanchi yalpi majlisidagi nutqi // Xalq so‘zi gazetasi, 2019 yil 21 iyun.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so‘zi gazetasi, 2018 yil 29 dekabr.
4. Sh.M. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2016. -56 b.
5. Sh.M. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik- har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. -104 b.
6. Sh.M. Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. -48 b.

7. Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. -488 b.
8. Asqarova M.T., Hakimov H.A. Makroiqtisodiy siyosat. O‘quv qo‘llanma. T.: TDIU, 2019. – 210 b.
9. Martin Weale, Andrew Blake, Nicos Christodoulakis, James E Meade and David Vines. Macroeconomic Policy. UK, 2015, english.
10. G. Di Bartolomeo, E.Saltari. Theoretical Foundations of Macroeconomic Policy. Sunrise Setting Ltd, Brixham, UK, 2017, english.
11. Т.Г. Бродской, Д.Ю. Миропольского. Макроэкономическая политика государства и особенности ее осуществления в открытой экономике. Учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 140 с.
12. Abulqosimov X.P. va boshqalar «Davlatning makroiqtisodiy siyosati», o‘quv qo‘llanma, «Akademiya nashriyoti», Toshkent 2007, 192 b.
13. В.И. Кушлин. Государственное регулирование экономики. Учебник. — 2-е изд. — Москва : Экономика, 2014. — 495 с.
14. Berkinov B.B., Ishmuxamedov A.E., Xaydarov M.T., Muxamedjanova G.Ya. Makroiqtisodiy siyosat. O‘quv qo‘llanma.T.: TDIU. 2008 y. 123 b.
15. Ishmuxamedov A.E., Xaydarov M.T., Muxamedjanova G.Ya., Abdusattarova X.M. «Makroiqtisodiy siyosat muammolari». O‘quv qo‘llanma, T.: TDIU, 2006 y. - 175 b.
16. M.T. Asqarova, H.A. Hakimov, A.R. Yaxshimuratova. Makroiqtisodiy siyosat. O‘quv-uslubiy majmua. –T.: TDIU, 2018.
17. O‘zbekiston raqamlarda 2017-2018. O‘zbekiston Respublikasining yillik statistik to‘plami – T.: 45. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statitika qo‘mitasi. 2019. - 130 str.
18. Alimov R.O., Rasulov A.F., Qodirov A.M. va boshq. O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish muammolari: nazariya va amaliyot //Konsauditinform-Nashr, 2006. 440 bet.
19. Шараев Ю.В. “Теория экономического роста”, Учебник, ВЭШ, -М.: 2006 стр. 256.

20. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko‘rsatkichlari hamda 2011 – 2015 - yillarga mo‘ljallangan prognozlari: statistik to‘plam. –T.: “O‘zbekiston”, 2011. 126-b.
21. Абель Э., Бернаке Б. Макроэкономика. 5-е изд. -СПб.:Питер, 2009-544 с.
22. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. М.: «Дело и Сервис», 2005. -464 стр.
23. Axmedov D.Q., Ishmuxamedov A.E., Jumaev Q.X., Djumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (o‘quv qo‘llanma). T.: “O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti”, 2005. -192 bet.
24. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика; Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2009. -350 стр.
25. Yahyoeyev Q. “Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti”. T. “G‘afur G‘ulom” 2003. y. 25 bet.
26. Niyazmetov I. Soliq yukini optimallashtirish va mutanosib taqsimlash muammolari. Biznes ekspert. №11(95)
27. Саидова Г., Шадьбаев Т. Макроэкономика Т., ИПАК «Шарк» 2003, 34 с.
28. Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Централний банк в процессе экономического регулирования. – М.: АО «Консалтбанкир», 1994 . – 112 с.; Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. Том 1. – М.: АО «Финстатинформ», 1994. – 365 с.
29. Рудко-Силиванов В.В., Кучина Н.В., Жевлакова М.А. Организация деятельности Центрального банка. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2011. - С. 32-33.
30. Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 218.

31. Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. –646 С.
32. Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления. Автореф. дисс. на соиск. уч. ц. д.е.н. – Ташкент, 2011. - С. 11.
33. Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов.// Мировая экономика и международные отношения. – Москва. 2007 - № 6. – С.56.
34. Муталимов М.Г. Основы экономической теории: Учеб-метод. пособие.- Мн.: Интерсервис, Экоперспектива 2004 г.
35. Данилов А.С, Юлдашев З. Ю. «Национальная экономика» Учебное пособие. Т. «Янги аср авлоди» 2003г.
36. В.И. Кушлин “Экономическая трансформация: цели, направление, динамика”. Москва. Издательство РАГС 2000 г.
37. Государственное регулирование рыночной экономики: федеральный, региональный, муниципальный уровень. Москва, Издательство РАГС 1998 г.
38. Микаэль П. Тодаро “Экономическое развитие” Москва. ЮНИТИ 1997г.
39. Нуреев Р. М. “Экономика развития: модели становления рыночной экономики” Москва, НОРМА 2008 г.
40. Сивелькин В.А., Кузнецова В.Е. Статистический анализ структуры социально-экономических процессов и явлений: учебное пособие – Оренбург: ГОУ ВПО ОГУ, 2002. – 99 с.
41. Портер М. Конкуренция. /Пер. с англ. - М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002. С. 176.
42. O‘zbekiston iqtisodiyoti. Axborot-tahliliy byulliteni, 2014-yil. T., 2015, 6-b.
43. Mahmudov N. M., Madjidov Sh.A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010. – 86 b.
44. Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

45. Ключкова М.С. Демография: Учебное пособие. –М: Издательство РИОР, 2008 г, с 150
46. K.Shodimetov. Muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: “ILM ZIYO”. 2014, 14-bet.
47. Макаров, В. Контуры экономики знаний / В. Макаров // Экономист. 2003. № 3.14
48. Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику. // Эксперт. 21 февраля 2012. http://www.glazev.ru/econom_polit/294/
49. Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta`limning o`rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207
50. The Knowledge Based on Economy. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.1996. – P. 7
51. Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: Printer Publishers, 1987. 570 p.
52. Ishmuhammedov A.E., Kalanova A.Z., Sunnatov M.N., Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. // Darslik – T.: TDIU, 2007-yil, 165b
53. Abdurahmonov Q.X. Tohirova X.T. “Aholini ijtimoiy muhofaza qilish” T.: TDIU, 2010-yil, 180-bet.
54. Материалы Републиканской научно-практической конференции, посвященной 15-летию Международной Конференции по народонаселению и развитию (Каир, 1994г.), Ташкент 2009 г, с 54.
55. Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi” T.: O`qituvchi 2010 yil, 190b
56. Abdullayeva M.K. O`zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash va uning xususiyatlari. Iqtisodiyot va ta`lim 2013-yil.
57. Tojiyev R.R. “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari”. Toshkent “Adabiyot jamg`armasi” 2006y. 18-bet
58. Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России //Наука и жизнь, 2003. №5.

59. Данилевич Я. Б., Коваленко С.А. Имидж ученого: современные PR-технологии в экономике знаний // Вестник Российской академии наук. –2005, № 1. – С. 32.
60. Стюарт, Т. Кузьмин, Е. И. ЮНЕСКО и общества знаний для всех / Е. И. Кузьмин, В.Р.Фирсов // Российский комитет программы ЮНЕСКО - <http://www.ifapcom.ru/>
61. Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.
62. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.
63. Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - *Economica*, 1936. – 230 p.
64. Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966.- P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-*American Enterprise Institute*, 1973. –№8. - P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, *IMF Occasional Paper* - № 36. – Washigton: IMF, 1985. – P. 17 – 19.
65. Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-*American Enterprise Institute*, 1973. –№8. - P.5.
66. Viner J. Problems of Monetary Control. – Princeton, 1964. –P. 245.
67. Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. – М.: Госфиниздат, 1958. – 263 с.
68. Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // *Quarterly Journal of Economics* 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.
69. Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. – *IMF Staff Paper*, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.
70. Tojiyev R.R. “Monetar siyosat”. Т.: TDIU, 2007у. 45-b
71. Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 625-626.

72. Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

Internet saytlari

73. www.gov.uz - O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali.

74. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

75. www.mineconomy.uz - O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.

76. www.mf.uz - O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.

77. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi sayti.

78. www.soliq.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi sayti.

79. www.cbu.uz - O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki sayti.

80. www.webofscience.com - Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.

81. www.sciencedirect.com - Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.

82. www.wordbank.org – Jahon banki sayti.

83. www.scopus.com- Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi.

84. www.ebrd.org – Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki sayti.

85. www.imf.org – Xalqaro valyuta jamg'armasi sayti.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSATNING MAQSADI, VAZIFALARI VA MAKROIQTISODIY TARTIBGA SOLISHNING ZARURIYATI.....	4
2-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSAT OLIB BORISH VOSITALARI.....	14
3-BOB. IQTISODIY O‘SISH VA UNI TA‘MINLOVCHI OMILLAR.....	25
4-BOB. IQTISODIY TEBRANISHLAR VA ULARNING IQTISODIY O‘SISHGA TA‘SIRI.....	41
5-BOB. IQTISODIY BARQARORLASHTIRISHNING FISKAL CHORALARI.....	58
6-BOB. MAKROIQTISODIY VA MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA‘MINLASHDA MONETAR SIYOSATNING AHAMIYATI.....	75
7-BOB. IQTISODIY SLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHDA TARKIBIY SIYOSAT.....	115
8-BOB. BARQAROR IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA‘MINLASHDA DAVLAT IQTISODIY DASTURLARINING AHAMIYATI.....	144
9-BOB. INVESTITSIYA SIYOSATI VA INVESTITSIYA FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH.....	157
10-BOB. XUSUSIYLASHTIRISH, MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI.....	178
11-BOB. DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI.....	195
12-BOB. INNOVATSION SIYOSAT VA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB- QUVVATLASH.....	210
13-BOB. HUDUDLARNI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISH SIYOSATI VA MAHALLIY BUDJETLARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA‘MINLASH.....	233
14-BOB. VALYUTA BOZORINI TARTIBGA SOLISH VA VALYUTA SIYOSATI.....	243
15-BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY SIYOSATI.....	276
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	294

**ASQAROVA MAVLUDA TURABOVNA
HAKIMOV HAKIMJON ABDULLO O‘G‘LI**

MAKROIQTISODIY SIYOSAT

Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma

Muharrir *F. Muhammadiyeva*
Sahifalovchi *A. Ergashev*
Musahhah *K. Boltaboeva*

Litsenziya raqami AI №009 20.07.2018
Bosishga 2019-yil 30-avgustda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84¹/₁₆. Ofset qog‘ozi.
Tayms garniturası.
Shartli bosma tabog‘i 17,4. Nashr tabog‘i 13.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma 2018/18

«Innovatsion rivojlanish nashriyot-mastbaa uyi»
davlat unitar korxonasi bosmaxonasida chop etildi.
100066, Toshkent, Chilonzor tumani, Olmazor ko‘chasi, 171 uy.